

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

НЕСТЕРОВИЧ ЮЛІАНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 811.161.2'37'42:821.161.2

ДИСЕРТАЦІЯ

**СЕМАНТИКО-КОГНІТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУ «ЗРАДНИК»
У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ РОМАНА ІВАНИЧУКА І СЕРГІЯ ЖАДАНА**

03 Гуманітарні науки

035 Філологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело

_____ Ю. В. Нестерович

Науковий керівник – **Вільчинська Тетяна Пилипівна,**
доктор філологічних наук, професор

Тернопіль – 2026

АНОТАЦІЯ

Нестерович Ю. В. Семантико-когнітивні особливості концепту «зрадник» у художніх текстах Романа Іваничука і Сергія Жадана.
Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки зі спеціальності 035 Філологія. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2026.

Дисертацію присвячено дослідженню концепту «зрадник» у прозовій творчості Романа Іваничука та Сергія Жадана в лінгвокогнітивному, структурно-семантичному й лінгвокультурологічному аспектах.

Актуальність теми зумовлена необхідністю ґрунтовного дослідження таких ключових концептів української культури, як «зрада» і «зрадник», науковий інтерес до яких помітно активізувався з початком повномасштабної російсько-української війни, проте в українському мовознавстві вони залишаються маловивченими. Науковий інтерес значною мірою визначає і матеріал дослідження, яким послужили прозові твори двох знакових українських письменників – Р. Іваничука і С. Жадана, де проблема зради знайшла широке втілення. Проте якщо у творах Р. Іваничука вона частіше експлікується в історичній прозі, то С. Жадан здебільшого розкриває її у творах про сучасну війну росії проти України. Підставами для зіставлення концепту «зрадник» у художній прозі Р. Іваничука та С. Жадана, крім широкої презентативності образів зрадників, стали й інші чинники, що дають змогу порівняти його особливості. Обидва письменники розкривають тему зрадництва в умовах військових дій, зміни політичних режимів. Але Р. Іваничук зображує події Першої і Другої світових війн, революції 1917-1921 рр., описує репресії радянського періоду, Помаранчеву революцію. Особистісну зраду автор органічно пов'язує із загальнонаціональним контекстом. С. Жадан більшою мірою висвітлює події Революції гідності, АТО, а також сучасної російсько-української війни, явища сепаратизму, посттоталітаризму,

негативний вплив комуністичного минулого на життя нових поколінь, хоча тема зради чітко регламентується і в його ранній прозі, де перебуває не стільки в громадянській, скільки в особистісній площині. Відзначаємо і різний історико-географічний контекст, який впливав на творчість обох письменників. Зокрема, початок і активний розквіт творчої діяльності Р. Іваничука припадав на другу половину двадцятого століття, коли доводилося працювати в умовах тоталітаризму, обмеження свободи слова, у зв'язку із чим він часто вдавався до прихованих алюзій. С. Жадан, навпаки, належить до іншої генерації митців, творче становлення яких відбувалося уже в незалежній Україні, що значною мірою визначило його пріоритети. Крім того, Р. Іваничук народився в Івано-Франківській області (захід України), а С. Жадан – на території Луганщини (схід України), тому авторський світогляд кожного з них формувався в різних умовах. Водночас художні тексти обох письменників пройняті глибоким патріотизмом, несприйняттям зради, що засвідчує спільність їхніх світоглядних засад.

Матеріалом дослідження послужили художні прозові твори Р. Іваничука (романи «Бо війна – війною...», «Вогненні стовпи» (тетралогія), «Вода з каменю», «Саксаул у пісках», «Журавлиний крик», «Країна ірредента», «Край битого шляху» (трилогія), «Мальви», «Манускрипт з вулиці Руської», «Орда», «Торговиця», «Хресна проща» (романний триптих), «Через перевал», «Черлене вино», «Четвертий вимір», «Шрами на скалі»; повісті «Євангеліє від Томи», «Ренегат», «Смерть Юди», «Зупинись, подорожній!», «Злодії та Апостоли», «Місто», «Сьоме небо»; збірки малої прози «І земля, і зело, і пісня», «Люлька з червоного дерева», «Тополина заметіль») та С. Жадана (романи «Ворошиловград», «Депеш Мод», «Інтернат», «Месопотамія», «ANARCHY IN THE UKR», повість «Луганський щоденник», збірки малої прози «Арабески», «Біг Мак», «Гімн демократичної молоді»), у яких актуалізується проблема зради, простежується спроба з'ясувати мотивацію зрадництва та зрозуміти поведінку зрадників. Масив опрацьованих у дисертації творів сягає понад 9 000 сторінок – близько 6500 у Р. Іваничука та 2500 у С. Жадана. У ньому виявлено

близько 5000 мікроконтекстів, у складі яких функціонують вербалізатори концепту «зрадник».

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві комплексно проаналізовано концепт «зрадник» у художніх картинах світу Р. Іваничука та С. Жадана: виявлено особливості вербалізації, структуру, семантику, аксіологічні характеристики концептуалізованого поняття, з'ясовано орієнтацію художніх картин світу цих письменників на українську етнолінгвокультурну традицію та встановлено індивідуально-авторську специфіку концепту «зрадник» у них; уперше дискурсивні практики Р. Іваничука та С. Жадана стали об'єктом системного мовознавчого дослідження саме в зіставному аспекті; загалом уперше концепт «зрадник» розглянуто як важливий сегмент національно-мовної картини світу українців, значення якого помітно зростає в умовах постколоніалізму, війн і трансформацій ідентичності, що допомагає зрозуміти механізми формування/руйнування національної самосвідомості.

Теоретичне значення роботи визначається її внеском у розвиток досліджень із когнітивної лінгвістики та лінгвоконцептології (подальшої розбудови зазнали поняття «концепт», «художня картина світу», унаочнено теоретичні положення про багат шаровість та динаміку концептів у мові); лінгвоаксіології (увиразнено розуміння ролі аксіологічного компонента в структурі концепту); етнолінгвістики та лінгвокультурології (поглиблено уявлення про особливості лінгвалізації концепту «зрадник» в українській етнокультурній традиції, систематизовано відомості про його семантико-когнітивну природу в художніх картинах світу Р. Іваничука та С. Жадана, встановлено закономірності реалізації етнолінгвокультурного та індивідуального в мовній об'єктивації вказаного концепту).

Практична цінність роботи полягає в можливості використання її результатів у викладанні навчальних курсів із лексикології та стилістики сучасної української мови, лінгвістичного аналізу художнього тексту, лінгвістики тексту, а також вибіркових дисциплін із когнітивної лінгвістики,

лінгвоконцептології, лінгвокультурології, етнолінгвістики; для створення навчальних посібників і підручників; у лексикографічній практиці, зокрема під час укладання словників мови Р. Іваничука та С. Жадана. Розкриття семантико-аксіологічної природи концептуалізованих понять, пов'язаних зі зрадою, зрадниками, на матеріалі художніх текстів українських письменників буде цікавим для інших науковців, як-от психологів, істориків, філософів, культурологів.

У дисертації концепт «зрадник» розглянуто в лінгвокогнітивному аспекті як ціннісне ментальне утворення, у якому сконденсовано всі словникові дефініції його імені, асоціативні зв'язки, а також семантичні смисли, зумовлені національними, етнічними, релігійними, культурними, лінгвальними, історичними особливостями, індивідуальним досвідом людини та суб'єктивним сприйняттям. Підтверджено, що досліджений концепт разом з іншими є важливим засобом реконструкції картини світу як унікального образу світобачення системного характеру, сформованого на основі індивідуального чи колективного досвіду, продукованого людською свідомістю внаслідок спостережень за навколишньою дійсністю.

Розкрито специфіку художньої картини світу, яка в широкому розумінні є особливим світообразом мистецької дійсності, позначеним культурно-релігійними та історико-соціальними впливами, а також стильовими та жанровими особливостями епохи.

Концепт «зрадник» у роботі проаналізовано за авторським алгоритмом, який передбачав: 1) визначення вербалізаторів концепту; 2) окреслення його структури із виокремленням у ній ядерної, приядерної та периферійної зон; 3) характеристику концептуальних смислів у межах відповідних лексико-семантичних груп; 4) дослідження оцінної маркованості концепту; 5) встановлення його специфіки в художній картині світу українських письменників; 6) зіставлення особливостей мовної об'єктивації аналізованого концепту в художній прозі Романа Іваничука та Сергія Жадана.

Доведено, що досліджений концепт широко презентований в українській етнолінгвокультурній традиції, що засвідчують лексикографічні джерела, паремії, фразеологізми, художня література, та є одним із ключових у прозових текстах Р. Іваничука та С. Жадана. Особливості його мовної об'єктивації в авторському доробку двох українських письменників розглянуто в окремих розділах, що дозволило виявити низку спільних та відмінних ознак.

Встановлено, що в авторських картинах світу обох письменників концепт «зрадник» характеризується розгалуженим номінативним полем, яке включає ім'я концепту та його синоніми; номінації осіб, які скоюють злочини або чинять аморально; антропоніми; фразеологізми, різноструктурні синтаксичні та тропеїчні одиниці. Водночас виявлено, що в Р. Іваничука номінативне поле охоплює помітно більшу кількість одиниць, зокрема назв осіб із почуттям національної меншовартості, донощиків; віровідступників; зоонімів, якими схарактеризовано людей; значно ширшим є також коло антропонімів, до якого належать номени на позначення історичних осіб, біблійних постатей, міфологічних образів, літературних персонажів. Тоді як С. Жадан віддає перевагу жаргонізмам, сленгізмам, обценній лексиці, засобам комічного, зокрема іронії.

Моделювання структури концепту «зрадник» засвідчило її польовий характер. Ядро у творчості обох письменників представлене іменем концепту, приядерну зону формують синоніми, ближню периферію – номінації, що характеризують людей, схильних до зради, дальню – асоціативні назви, художні засоби, образи-символи, зооніми, топоніми, антропоніми, а в С. Жадана це ще й назви осіб за родом діяльності, жаргонізми та лайливі слова, вжиті у стосунку до зрадників. Встановлено, що у відсотковому співвідношенні вербалізатори концепту «зрадник» у досліджених текстах розподіляються так: у Р. Іваничука ядерна і приядерна зони передбачають 47%, ближня й дальня периферія – 53%; у С. Жадана, відповідно, 27% і 73%, що сигналізує про помітно меншу кількість мовних об'єктивацій ядерної і приядерної зони і, навпаки, більшу презентованість ближньої й дальньої периферії.

Семантика номенів дослідженого концепту, подекуди їх етимонні значення впливають на його смислову структуру, розширюючи межі інтенціонального поля. Доведено полісемантичну природу концепту «зрадник», засвідчену численними концептуальними смислами, що виявляються в межах трьох лексико-семантичних груп із підгрупами: «назви зрадників рідного краю, держави, народу» (у Р. Іваничука включає 4 підгрупи, у С. Жадана – 3); «номінації зрадників побратимів, рідних, друзів» (об'єднує 3 підгрупи в Р. Іваничука і 2 – у С. Жадана) та «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе» (у Р. Іваничука складається з 2 підгруп). Простежено, що Р. Іваничук зосереджує більше уваги на людях із комплексом національної меншовартості; на тих, хто зраджує побратимів, соратників по боротьбі; на особах, які зреклися християнської віри на користь мусульманської. Тоді як С. Жадан здебільшого акцентує на політичній несвідомості, байдужості, проросійських настроях як передумовах зради.

Крім того, визначено певні закономірності в об'єктивації семантичних компонентів, що реалізуються в межах вказаних лексико-семантичних груп, а саме: «назви зрадників рідного краю, держави, народу» (близько 40 концептуальних смислів у Р. Іваничука та понад 25 – у С. Жадана; з них 15 спільних); «номінації зрадників побратимів, рідних, друзів» (у Р. Іваничука) та «номінації зрадників рідних, колег, друзів» (у С. Жадана) (близько 20 концептуальних смислів у Р. Іваничука та понад 10 – у С. Жадана; з них 5 спільних); «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе» (понад 10 концептуальних смислів у Р. Іваничука, 5 – у С. Жадана, при цьому 1 спільний).

Характеристика аксіологічних параметрів вказаного концепту засвідчила, що у прозовій творчості Р. Іваничука і С. Жадана відповідне концептуалізоване поняття осмислюється передусім як негативно марковане. При цьому найвищий ступінь негативної оцінки демонструють концептуальні смисли, що об'єктивують уявлення про зраду народу, батьківщини, віри; середній і мінімальний ступінь – ті, що конотують інформацію про зрадників, які діяли несвідомо, через страх, хвилювання за життя рідних або розкаялися. Це дає

підстави для висновку про амбівалентну природу концепту «зрадник». Встановлено, що основними засобами вираження оцінності є емоційно забарвлена лексика, звертання, окличні і питально-риторичні речення, тропеїчні одиниці, іронія.

Дослідження концепту «зрадник» у прозових текстах Р. Іваничука та С. Жадана дало змогу не лише з'ясувати його семантико-когнітивну природу, оцінні параметри, але й виявити специфіку в художніх картинах світу, визначити авторські пріоритети в розумінні зради та окреслити вектори протидії.

Перспективи дослідження вбачаємо в подальшому аналізі концептів «зрада», «зрадник» та інших морально-етичних концептів в авторській мовотворчості інших українських письменників, у тому числі і в зіставному аспекті.

Ключові слова: українська мова, концепт, концептуальний, зрадник, вербалізація, семантика, оцінний, картина світу, когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія, номінативний простір, паремія, фольклор, фразеологізм, національна ідентичність.

ABSTRACT

Nesterovych Yu. V. Semantic and cognitive features of the concept «traitor» in the literary texts of Roman Ivanychuk and Serhii Zhadan. Qualification research paper, manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the field of knowledge 03 Humanities in the specialty 035 Philology. Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University. Ternopil, 2026.

The dissertation is devoted to the study of the concept «traitor» in the prose works of Roman Ivanychuk and Serhii Zhadan in linguocognitive, structural-semantic and linguoculturological aspects.

The relevance of the topic is due to the need for a thorough study of such key concepts of Ukrainian culture as «treason» and «traitor», scientific interest in which has noticeably intensified with the beginning of the full-scale Russian-Ukrainian war, but they remain little studied in Ukrainian linguistics. Scientific interest is largely determined by the research material, which was served by the prose works of two significant Ukrainian writers – R. Ivanychuk and S. Zhadan, where the problem of betrayal has found a wide embodiment. However, if in the works of R. Ivanychuk it is more often explicated in historical prose, then S. Zhadan mostly reveals it in works about the modern war of Russia against Ukraine. The basis for comparing the concept «traitor» in the fiction of R. Ivanychuk and S. Zhadan, in addition to the wide representativeness of the images of traitors, were other factors that make it possible to compare its features. Both writers reveal the theme of treason in the context of military operations, changes in political regimes. But R. Ivanychuk depicts the events of the First and Second World Wars, the revolution of 1917-1921, describes the repressions of the Soviet period, the Orange Revolution. The author organically connects personal betrayal with the national context. S. Zhadan largely covers the events of the Revolution of Dignity, the ATO, as well as the modern Russian-Ukrainian war, the phenomena of separatism, post-totalitarianism, and the negative impact of the communist past on the lives of new generations, although the theme of

betrayal is clearly regulated in his early prose, where it is not so much in the civic but in the personal plane.

We also note the different historical and geographical context that influenced the work of both writers. In particular, the beginning and active flowering of R. Ivanychuk's creative activity fell on the second half of the twentieth century, when he had to work in conditions of totalitarianism, restrictions on freedom of speech, in connection with which he often resorted to hidden allusions. S. Zhadan, on the contrary, belongs to a different generation of artists, whose creative formation took place already in independent Ukraine, which largely determined his priorities. In addition, R. Ivanychuk was born in Ivano-Frankivsk region (western Ukraine), and S. Zhadan – in the territory of Luhansk region (eastern Ukraine), therefore the author's worldview of each of them was formed in different conditions. At the same time, the literary texts of both writers are imbued with deep patriotism, rejection of betrayal, which testifies to the commonality of their worldview principles.

The research material was the prose works of R. Ivanychuk (novels «Because War is War...», «Fiery Pillars» (tetralogy), «Water from the Stone», «Saxaul in the Sands», «Crane Cry», «Country of Irredent», «Edge of the Beaten Path» (trilogy), «Mallows», «Manuscript from Ruska Street», «Horde», «Trade», «Crossing» (novel triptych), «Across the Pass», «The Red Wine», «Fourth Dimension», «Scars on the Rock»; stories «Gospel of Thomas», «Renegade», «Death of Judas», «Stop, Traveler!», «Thieves and Apostles», «City», «Seventh Heaven»; collections of short prose «And the Land, and the Green, and the Song», «Pipe of Red Wood», «Poplar Storm») and S. Zhadan (novels «Voroshylivhrad», «Depeche Mode», «The Boarding School», «Mesopotamia», «ANARCHY IN THE UKR», the story «Luhansk Diary», collections of short prose «Arabesques», «Big Mac», «Hymn of Democratic Youth»), in which the problem of betrayal is actualized, an attempt is traced to find out the motivation of betrayal and understand the behavior of traitors. The array of works studied in the dissertation reaches over 9,000 pages – about 6,500 in R. Ivanychuk and 2,500 in S. Zhadan. It reveals about 5,000 microcontexts, in which the verbalizers of the concept «traitor» function.

The scientific novelty of the work lies in the fact that for the first time in Ukrainian linguistics, the concept «traitor» in the artistic pictures of the world of R. Ivanychuk and S. Zhadan has been comprehensively analyzed: the features of verbalization, structure, semantics, axiological characteristics of the conceptualized concept have been revealed, the orientation of the artistic pictures of the world of these writers to the Ukrainian ethnolinguistic and cultural tradition has been clarified, and the individual-authorial specificity of the concept «traitor» in them has been established; for the first time, the discursive practices of R. Ivanychuk and S. Zhadan have become the object of systematic linguistic research precisely in a comparative aspect; in general, for the first time, the concept «traitor» has been considered as an important segment of the national-linguistic picture of the world of Ukrainians, the significance of which is noticeably increasing in the conditions of postcolonialism, wars and transformations of identity, which helps to understand the mechanisms of formation/destruction of national self-consciousness.

The theoretical significance of the work is determined by its contribution to the development of research in cognitive linguistics and linguoconceptology (the concepts of «concept», «artistic picture of the world» underwent further development, theoretical provisions on the multi-layeredness and dynamics of concepts in language were illustrated); linguoaxiology (the understanding of the role of the axiological component in the structure of the concept was clarified); ethnolinguistics and linguoculturology (the idea of the peculiarities of the linguisticization of the concept «traitor» in the Ukrainian ethnocultural tradition was deepened, information about its semantic and cognitive nature in the artistic pictures of the world of R. Ivanychuk and S. Zhadan was systematized, and the regularities of the implementation of the ethnolinguocultural and individual in the linguistic objectification of the specified concept were established).

The practical value of the work lies in the possibility of using its results in teaching courses on lexicology and stylistics of the modern Ukrainian language, linguistic analysis of literary texts, linguistics of texts, as well as selected disciplines on cognitive linguistics, linguoconceptology, linguoculturology, ethnolinguistics; for

creating teaching aids and textbooks; in lexicographic practice, in particular when compiling dictionaries of the language by R. Ivanychuk and S. Zhadan. The disclosure of the semantic and axiological nature of conceptualized concepts related to betrayal, traitors, on the material of literary texts of Ukrainian writers will be interesting for other scientists, such as psychologists, historians, philosophers, and cultural scientists.

The dissertation examines the concept «traitor» in a linguocognitive aspect as a value mental formation in which all dictionary definitions of his name, associative connections, as well as semantic meanings, conditioned by national, ethnic, religious, cultural, linguistic, historical features, individual human experience and subjective perception, are condensed. It is confirmed that the studied concept, together with others, is an important means of reconstructing the picture of the world as a unique image of a worldview of a systemic nature, formed on the basis of individual or collective experience, produced by human consciousness as a result of observations of the surrounding reality. The specificity of the artistic picture of the world is revealed, which in a broad sense is a special worldview of artistic reality, marked by cultural-religious and historical-social influences, as well as stylistic and genre features of the era.

The concept «traitor» in the work was analyzed according to the author`s algorithm, which provided for: 1) determination of the verbalizers of the concept; 2) delineation of its structure with the isolation of the nuclear, perinuclear and peripheral zones in it; 3) characterization of conceptual meanings within the relevant lexical-semantic groups; 4) study of the evaluative marking of the concept; 5) establishment of its specificity in the artistic picture of the world of Ukrainian writers; 6) comparison of the features of the linguistic objectification of the analyzed concept in the literary prose of Roman Ivanychuk and Serhii Zhadan.

It is proved that the studied concept is widely presented in the Ukrainian ethnolinguistic and cultural tradition, as evidenced by lexicographic sources, paremias, phraseological units, fiction, and is one of the key ones in the prose texts of R. Ivanychuk and S. Zhadan. The features of its linguistic objectification in the

author's work of two Ukrainian writers are considered in separate sections, which allowed us to identify a number of common and distinctive features.

It has been established that in the author's worldviews of both writers, the concept «traitor» is characterized by an extensive nominative field, which includes the name of the concept and its synonyms; nominations of persons who commit crimes or act immorally; anthroponyms; phraseological units, differently structured syntactic and trope units. At the same time, it has been found that in R. Ivanychuk the nominative field covers a significantly larger number of units, in particular, the names of persons with a sense of national inferiority, informers; apostates; zoonyms, which characterize people; the range of anthroponyms, which includes nomens for the designation of historical persons, biblical figures, mythological images, literary characters, is also much wider. While S. Zhadan prefers jargon, slang, obscene vocabulary, and comical means, in particular irony.

Modeling the structure of the concept «traitor» has shown its field character. The core in the work of both writers is represented by the name of the concept, the perinuclear zone is formed by synonyms, the near periphery – nominations that characterize people prone to betrayal, the far periphery – associative names, artistic means, symbolic images, zoonyms, toponyms, anthroponyms, and in S. Zhadan these are also names of persons by type of activity, jargon and swear words used in relation to traitors. It has been established that in percentage terms the verbalizers of the concept «traitor» in the studied texts are distributed as follows: in R. Ivanychuk the nuclear and perinuclear zones provide 47%, the near and far periphery – 53%; in S. Zhadan, respectively, 27% and 73%, which signals a noticeably smaller number of linguistic objectifications of the nuclear and near-nuclear zones and, conversely, a greater representation of the near and far periphery.

The semantics of the nomens of the studied concept, sometimes their etymon meanings affect its semantic structure, expanding the boundaries of the intensional field. The polysemantic nature of the concept «traitor» is proven, evidenced by numerous conceptual meanings that appear within three lexical-semantic groups with subgroups: «names of traitors of the native land, state, people» (in R. Ivanychuk it

includes 4 subgroups, in S. Zhadan – 3); «nominations of traitors of brothers, relatives, friends» (combines 3 subgroups in R. Ivanychuk and 2 – in S. Zhadan) and «naming traitors of God, religion and themselves» (in R. Ivanychuk consists of 2 subgroups). It has been observed that R. Ivanychuk focuses more attention on people with a national inferiority complex; on those who betray brothers, comrades in the struggle; on individuals who renounced the Christian faith in favor of the Muslim faith. While S. Zhadan mostly emphasizes political unconsciousness, indifference, pro-Russian sentiments as prerequisites for betrayal.

In addition, certain patterns in the objectification of semantic components that are implemented within the specified lexical-semantic groups have been identified, namely: «names of traitors to the native land, state, people» (about 40 conceptual meanings in R. Ivanychuk and over 25 in S. Zhadan; 15 of them are common); «nominations of traitors to brothers, relatives, friends» (in R. Ivanychuk) and «nominations of traitors to relatives, colleagues, friends» (in S. Zhadan) (about 20 conceptual meanings in R. Ivanychuk and over 10 in S. Zhadan; 5 of them are common); «names of traitors to God, religion and themselves» (over 10 conceptual meanings in R. Ivanychuk, 5 in S. Zhadan, with 1 common).

The characteristics of the axiological parameters of the specified concept have shown that in the prose works of R. Ivanychuk and S. Zhadan, the corresponding conceptualized concept is interpreted primarily as negatively marked. At the same time, the highest degree of negative assessment is demonstrated by conceptual meanings that objectify the idea of betrayal of the people, homeland, faith; the average and minimum degree are those that connote information about traitors who acted unconsciously, out of fear, anxiety for the lives of their relatives or repented. This gives grounds for concluding about the ambivalent nature of the concept «traitor». It has been established that the main means of expressing evaluation are emotionally colored vocabulary, appeals, exclamatory and interrogative-rhetorical sentences, trope units, irony.

The study of the concept «traitor» in the prose texts of R. Ivanychuk and S. Zhadan made it possible not only to clarify its semantic and cognitive nature,

evaluative parameters, but also to identify the specifics in artistic pictures of the world, to determine the author's priorities in understanding betrayal and to outline the vectors of counteraction.

We see the prospects of the study in the further analysis of the concepts of «betrayal», «traitor» and other moral and ethical concepts in the author's language creativity of other Ukrainian writers, including in a comparative aspect.

Key words: Ukrainian language, concept, conceptual, traitor, verbalization, semantics, evaluative, worldview, cognitive linguistics, linguoculturology, nominative space, paremia, folklore, phraseology, national identity.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у виданнях, що включені до категорії «Б»

переліку наукових фахових видань України

1. Нестерович Ю. Вербалізація концепту «зрадник» у романі Р. Іваничука «Вогненні стовпи». *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 8. С. 97–103. DOI <https://doi.org/10.24919/2518-1602.2023.14>
2. Нестерович Ю. Концепт «зрадник» в українській паремійній картині світу. *Folium*. Івано-Франківськ : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 6. с. 126-131. DOI <https://doi.org/10.32782/folium/2025.6.18>
3. Нестерович Ю. Проблема яничарства у лінгвоконцептуальному висвітленні (на матеріалі роману Р. Іваничука «Мальви»). *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 28. Т. 1. С. 60–66. DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.28.1.11>
4. Нестерович Ю. Роль аксіологічного складника в структурі концепту «зрадник» (на матеріалі повісті Романа Іваничука «Євангеліє від Томи»). *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 75. Т. 2. С. 187–192. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/75-2-29>
5. Нестерович Ю. Функціонально-стилістичні особливості лінгвальних засобів вираження концепту. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 34. Т. 1. С. 141–146. DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2024.34.1.24>
6. Нестерович Ю. Художня реалізація концепту «зрадник» у романі Сергія Жадана «Інтернат». *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 62. Т. 2. С. 134–140. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/62-2-21>
7. Нестерович Ю., Вільчинська Т. Номінативне поле концепту «зрадник» у прозовій творчості Сергія Жадана. *Вісник науки та освіти. Серія «Філологія»*.

2026. №1(43). С. 892-904. DOI [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2026-1\(43\)-892-904](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2026-1(43)-892-904)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Нестерович Ю. Аксіологічний компонент концепту «зрадник» (на матеріалі роману С. Жадана «Інтернат»). *Лінгвістика й лінгводидактика: здобутки і перспективи розвитку* : матеріали ювілейної Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців (06–07 грудня 2024 р.) : збірник тез доповідей / редкол. Т. О. Євтушина, Л. І. Прокопенко, Ж. Д. Горіна, Н. Ф. Босак. Одеса: ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2024. С. 111–116.

9. Нестерович Ю. Аксіологічні параметри концепту «зрадник» у романі Р. Іваничука «Мальви». *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід* : збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції (11–12 травня 2023 р.), м. Тернопіль. Ред. кол.: Н. Л. Морська Л. М. Литвин, Г. А. Поперечна. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В. 2023. С. 95–98.

10. Нестерович Ю. Актуалізація проблеми зради в умовах воєнних дій: концептуальний аспект (на матеріалі роману Сергія Жадана «Інтернат»). *Досвід та вдосконалення якості практичної підготовки: постковідні та мілітарні виклики* : матеріали міжфакультетського навчально-методичного семінару. Тернопіль : Вектор, 2023. С. 67–70.

11. Нестерович Ю. Антропоніми як вербалізатори концепту «зрадник». *Trends and Prospects for the Development of Science and Education* : Proceedings of the International Scientific Conference (2024, April 20). Oxford, UK : Bookmundo, 2024. С. 145–147.

12. Нестерович Ю. Засоби вербалізації категорії оцінки в новелі «Розбита богиня» Уласа Самчука. *Куди тече українська річка: творчий універсум Уласа Самчука (до 120-річчя від дня народження українського письменника)*: збірник тез міжнародної наукової конференції (20 лютого 2025 р.) / упоряд. С. Бородіца.

Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2025. С. 45-50.

13. Нестерович Ю. Концепт «зрадник» в українській фразеологічній картині світу. *Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції* : збірник матеріалів XXVII Всеукраїнської науково-практичної конференції (15 травня 2025 р.). Київ : Видавництво Європейського університету, 2025. С. 262-264.

14. Нестерович Ю. Концепт «щастя» в поетичній картині світу Юліуша Словацького. *Юліуш Словацький: діалог слов'янських лінгвокультур* : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (28-29 березня 2024 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2024. С. 86–91.

15. Нестерович Ю. Конотативне забарвлення концепту «зрадник» у прозовій творчості Сергія Жадана. *Наука та освіта в умовах викликів сьогодення* : матеріали III Міжнародної науковопрактичної конференції / Міжнародний гуманітарний дослідницький центр (м. Чернігів, 29 січня 2026 р.). Research Europe, 2026. С. 225-228.

16. Нестерович Ю. Номінативне поле концепту «зрадник» у повісті Р. Іваничука «Євангеліє від Томи». *Українська філологія в контексті розвитку європейської наукової думки* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, присвячені 85-річчю від дня народження професора Дмитра Бучка (10–11 листопада 2022 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 87–91.

17. Нестерович Ю. Номінативне поле концепту «зрадник» у художній творчості Романа Іваничука. *Litteris et artibus: нові горизонти* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. Вип. Х. Ч. 1. Кременець : ВЦ КОГПА ім. Тараса Шевченка, 2025. С. 66-70.

18. Нестерович Ю. Особливості лінгвалізації концепту «зрадник» у повісті Богдана Лепкого «Крутіж». *«Колисав мою колиску вітер рідного Поділля»: творчий феномен Богдана Лепкого» (до 150-річчя від дня народження*

українського митця) : збірник тез міжнародної наукової конференції (9-10 листопада 2022 року). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 114–117.

19. Нестерович Ю. Оцінний компонент концепту «зрадник» у повісті Богдана Лепкого «Крутіж». *«Велике і вічне...»: Михайло Федосійович Гетманець*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (15–16 вересня 2023 року). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2023. С. 82–85.

20. Нестерович Ю. Роль оцінного компонента в структурі концепту «зрадник» (на матеріалі роману-тетралогії Р. Іваничука «Вогненні стовпи»). *Наука в епоху соціокультурних змін: реалії та перспективи* : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених (27 жовтня 2023 р. Дніпро, 2023 р.). С. 134–137.

21. Нестерович Ю. Художня реалізація концепту «правда» в поемі Тараса Шевченка «Неофіти». *Геній Шевченка: особистість, творчість, доля* : матеріали Міжнародної наукової конференції (20 березня 2024 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2024. С. 112–114.

22. Нестерович Ю. «Хотів летіти і вкляк на комі...» : концепт «життя» в поетичній картині світу Олекси Влизька. *Мова, освіта, наука сучасності: виклики міжкультурної комунікації* : матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 22–23 листопада 2024 р.) / за ред. Т. О. Гарасим Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2025. С. 224–226.

ЗМІСТ

ВСТУП	22
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТУ	30
1.1. Поняття концепту в науковій парадигмі та основні підходи до його вивчення	30
1.2. Ознаки, структура, типологія, засоби вираження концептуальних одиниць	45
1.3. Аксиологічний компонент як чинник формування концепту	56
1.4. Місце художньої картини світу в парадигмі картин світу	64
1.5. Концептуальний аналіз як основний метод дослідження концептів	77
Висновки до розділу 1	86
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛІЗОВАНІ ПОНЯТТЯ ЗРАДИ І ЗРАДНИКА В УКРАЇНСЬКОМУ ЕТНОЛІНГВОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ	88
2.1. Лексикографічні параметри лексеми <i>зрадник</i> та її внутрішня форма	88
2.2. Особливості лінгвалізації концепту «зрадник» у пареміях і фразеологізмах	92
2.3. Мовна репрезентація понять «зрада» і «зрадник» в українській художній літературі	99
Висновки до розділу 2	113
РОЗДІЛ 3. МОВНА РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «ЗРАДНИК» У ТВОРЧОСТІ Р. ІВАНИЧУКА	115
3.1. Специфіка вербалізації	115
3.2. Ядро і периферія в структурі концепту «зрадник»	133
3.3. Семантико-когнітивні особливості концепту на позначення зрадника ..	139
3.3.1. Лексико-семантична група «назви зрадників рідного краю, держави, народу»	140
3.3.2. Лексико-семантична група «номінації зрадників побратимів, рідних, друзів»	150
3.3.3. Лексико-семантична група «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе»	155
3.3.4. Роль контексту в реалізації концептуальної семантики	158
3.4. Аксиологічна природа концепту «зрадник» у контексті творів Романа Іваничука	162
Висновки до розділу 3	175

РОЗДІЛ 4. ЛІНГВАЛЬНЕ ВТІЛЕННЯ КОНЦЕПТУ «ЗРАДНИК» У ПРОЗОВИХ ТВОРАХ С. ЖАДАНА	179
4.1. Особливості вербалізації.....	179
4.2. Ядерні і периферійні компоненти в структурі концептуалізованого поняття «зрадник».....	184
4.3. Семантико-когнітивна природа концепту на позначення зрадника	188
4.3.1. Лексико-семантична група «назви зрадників рідного краю, держави, народу»	189
4.3.2. Лексико-семантична групи «номінації зрадники рідних, колег, друзів»	196
4.3.3. Лексико-семантична група «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе».....	198
4.4. Аксіологічна природа концепту «зрадник» у контексті творів С. Жадана.....	200
4.5. Спільне та відмінне в мовній об'єктивації концепту «зрадник» у творчості Р. Іваничука та С. Жадана.....	205
Висновки до розділу 4.....	215
ВИСНОВКИ.....	219
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	226
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ	250
ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ	251
ДОДАТКИ	254
Додаток А	254
Додаток Б.....	258
Додаток В.....	261

ВСТУП

У гуманітарних науках, зокрема мовознавстві, останнім часом особливо актуальними є дослідження, пов'язані з морально-етичними, екзистенційними проблемами, які потребують всебічного висвітлення. Широкі можливості для таких розвідок дають лінгвокогнітологія, лінгвоконцептологія, лінгвокультурологія, лінгвоаксіологія та інші інтегральні галузі, досягнення яких забезпечують застосування ефективних методів і методик аналізу концептів у художніх текстах. Ключовими поняттями в лінгвістичній парадигмі стають «концепт», «картина світу», «мовна особистість автора» та под. І хоча сьогодні відомо чимало праць, присвячених аналізу етнокультурних концептів, у тому числі в художніх картинах світу, багато з них потребує ґрунтовного дослідження, особливо зважаючи на те, що в останні десятиліття в українській літературі з'явилася потужна плеяда талановитих митців. Вплив різного геополітичного контексту на авторів, різні ідейно-тематичні сюжети, представлені в їхніх творах, зумовлюють помітні відмінності в експлікації одних і тих же концептуальних одиниць.

Російсько-українська війна, що розпочалася в 2014 р., актуалізувала низку важливих морально-етичних понять, які потребують докладного вивчення. До таких повною мірою належать концептуалізовані поняття зради і зрадника, які в україністиці досліджували спорадично, нерідко на матеріалі інших мов. Зокрема, в порівняльному аспекті в українській та англійській мовах концепт «зрада» студіювали Л. Ясногурська та Н. Панфілова. Структурно-семантичну природу відповідного концепту в однойменному романі Є. Кононенко відстежувала О. Дуденко. Зіставний аналіз концептів «зрадник» і «в'язень» як морально-етичних понять у творчості Лесі Українки та Ольги Кобилянської провела Ю. Левчук. Художні форми реалізації концепту «відступник» у літературній творчості О. Довженка досліджувала Н. Троша. Семантичну структуру концепту «зрада» та способи його лексичної репрезентації в англійській мові з'ясовувала М. Іванченко. С. Кобута проаналізував

особливості трансформації концепту «державна зрада» в умовах тоталітарного режиму (на прикладі романів Івана Багряного «Сад Гетсиманський» та Джорджа Орвелла «1984»), а Г. Межжеріна визначила специфіку концептуалізації образів зрадників у «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського». Відсутність у лінгвістиці фундаментальних праць, присвячених концептуальному аналізу поняття «зрадник» в українському етнолінгвокультурному просторі, а також соціально-політична ситуація в Україні, спричинена повномасштабною російсько-українською війною, зумовлюють **актуальність** теми дисертаційної роботи.

Актуальність дослідження визначає і його матеріал – прозові твори двох визначних українських письменників – Романа Іваничука і Сергія Жадана. Проблема зради широко репрезентована в художніх текстах обох письменників. У творчості Р. Іваничука вона найчастіше експлікується в історичній прозі. Особистісну зраду автор нерідко вплітає в загальнонаціональний контекст. С. Жадан частіше розкриває образи зрадників у творах про сучасну війну росії проти України, хоча тема зради чітко регламентується і в його ранній прозі, де перебуває не стільки в громадянській площині, скільки в особистісній. Підставами для зіставлення концепту «зрадник» у художній прозі Р. Іваничука та С. Жадана, крім широкої презентативності образів зрадників у їхній творчості, стали й інші чинники. Так, в обох авторів доволі поширеною є тема зрадництва в умовах військових дій, зміни політичних режимів. Проте Р. Іваничук зображує події Першої і Другої світових війн, революції 1917-1921 рр., описує репресії радянського періоду, Помаранчеву революцію; натомість С. Жадан більшою мірою висвітлює події Революції гідності, АТО, а також сучасної російсько-української війни, явища сепаратизму, посттоталітаризму, негативний вплив комуністичного минулого на життя нових поколінь. Відзначаємо і різний історико-географічний контекст, який впливав на їхню творчість. Зокрема, початок і активний розквіт творчої діяльності Р. Іваничука припадав на другу половину двадцятого століття, коли доводилося працювати в умовах тоталітаризму, обмеження свободи слова, через що письменник, аби

проводити історичні паралелі між різними епохами, часто вдавався до прихованих алюзій. С. Жадан, навпаки, належить до іншої генерації митців, творче становлення яких відбувалося уже в незалежній Україні, що значною мірою визначило його пріоритети. Крім того, Р. Іваничук народився в Івано-Франківській області (захід України), а С. Жадан – на території Луганщини (схід України), тому авторський світогляд кожного з них формувався в різних умовах. Водночас художні тексти обох письменників пройняті глибоким патріотизмом, несприйняттям зради, що засвідчує спільність їхніх світоглядних засад.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації відповідає напрямам науково-дослідної роботи кафедри української мови та славістики Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка «Проблемні питання сучасної лексикології, граматики та когнітивної лінгвістики» (НДР №0120U102350) та «Рівнева організація сучасних лінгвосистем у когнітивному, соціолінгвістичному і лінгводидактичному вимірі» (НДР №0126U001953). Тему затверджено вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 6 від 28.01.2025 р.).

Мета роботи – проаналізувати особливості мовної реалізації концепту «зрадник» в українському етнолінгвокультурному просторі, презентованому в художніх картинах світу Романа Іваничука та Сергія Жадана.

Досягнення мети передбачає реалізацію таких **завдань**:

- обґрунтувати теоретичні засади дослідження концепту (розглянути основні підходи до його вивчення, ознаки, структуру, типологію, засоби вираження концептуальних одиниць, роль аксіологічного компонента в його формуванні);
- схарактеризувати художню картину світу, визначити її місце в парадигмі картин світу;
- розробити алгоритм концептуального аналізу, який би найбільше відповідав указаній меті;

- простежити специфіку реалізації концепту «зрадник» в українській етнолінгвокультурі (пареміях, фразеологізмах, художній літературі);
- з'ясувати особливості лінгвалізації концепту «зрадник» у прозових творах Р. Іваничука;
- змодельовати концепт «зрадник» як лінгвоментальну аксіологічно марковану одиницю у прозі С. Жадана;
- встановити спільне і відмінне в мовній об'єктивації концепту «зрадник» у прозовій творчості Р. Іваничука та С. Жадана.

Об'єктом дослідження є концепт «зрадник» у художніх прозових текстах відомих українських письменників – Р. Іваничука та С. Жадана.

Предметом дослідження – семантико-когнітивні, аксіологічні та лінгвокультурологічні особливості вербалізації концепту «зрадник» у прозі Р. Іваничука та С. Жадана.

Методи дослідження. Як основний використовуємо метод *концептуального аналізу*, що передбачає моделювання й опис концептів та є одним із засобів реконструкції художньої картини світу. Визначення семантики аналізованого концепту в прозових текстах Р. Іваничука та С. Жадана забезпечує метод *компонентного аналізу*; виявлення сегментів, наділених авторами художніх творів додатковим змістом, – *методи контекстуально-ситуативного та інтерпретативного аналізу*; співвідношення текстових смислів з етнокультурною інформацією – метод *лінгвокультурологічного аналізу*. Для досягнення мети та виконання поставлених завдань використовуємо також традиційні загальнонаукові методи і прийоми, а саме: *спостереження, опис, зіставлення, систематизація, узагальнення* та окремі лінгвістичні методи, такі як *аналіз словникових дефініцій, етимологічний аналіз, лінгвостилістичний аналіз*. Для підтвердження вірогідності отриманих результатів застосовуємо *квантитативний метод*.

Матеріалом дослідження послужили художні прозові твори Романа Іваничука (романи «Бо війна – війною...», «Вогненні стовпи» (тетралогія), «Вода з каменю», «Саксаул у пісках», «Журавлиний крик»,

«Країна ірредента», «Край битого шляху» (трилогія), «Мальви», «Манускрипт з вулиці Руської», «Орда», «Торговиця», «Хресна проща» (романний триптих), «Через перевал», «Черлене вино», «Четвертий вимір», «Шрами на скалі»; повісті «Євангеліє від Томи», «Ренегат», «Смерть Юди», «Зупинись, подорожній!», «Злодії та Апостоли», «Місто», «Сьоме небо»; збірки малої прози «І земля, і зело, і пісня», «Люлька з червоного дерева», «Тополина заметіль») та Сергія Жадана (романи «Ворошиловград», «Депеш Мод», «Інтернат», «Месопотамія», «ANARCHY IN THE UKR», повість «Луганський щоденник», збірки малої прози «Арабески», «Біг Мак», «Гімн демократичної молоді»), у яких обидва письменники порушують проблему зрадництва, намагаються з'ясувати причини зради та зрозуміти поведінку зрадників. Масив опрацьованих у дисертації творів сягає понад 9 000 сторінок – близько 6500 у Р. Іваничука та 2500 у С. Жадана. У ньому виявлено близько 5000 мікроконтекстів, у складі яких функціонують вербалізатори концепту «зрадник».

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві комплексно проаналізовано концепт «зрадник» у художніх картинах світу Р. Іваничука та С. Жадана: виявлено особливості вербалізації, структуру, семантику, аксіологічні характеристики концептуалізованого поняття, з'ясовано орієнтацію художніх картин світу цих письменників на українську етнолінгвокультурну традицію та встановлено індивідуально-авторську специфіку концепту «зрадник» у них; уперше дискурсивні практики Р. Іваничука та С. Жадана стали об'єктом системного мовознавчого дослідження саме в зіставному аспекті; загалом уперше концепт «зрадник» розглянуто як важливий сегмент національно-мовної картини світу українців, значення якого помітно зростає в умовах постколоніалізму, війн і трансформацій ідентичності, що допомагає зрозуміти механізми формування/руйнування національної самосвідомості.

Теоретичне значення роботи визначається її внеском у розвиток досліджень із когнітивної лінгвістики та лінгвоконцептології (подальшої

розбудови зазнали поняття «концепт», «художня картина світу», унаочнено теоретичні положення про багат шаровість та динаміку концептів у мові); лінгвоаксіології (увиразнено розуміння ролі аксіологічного компонента в структурі концепту); етнолінгвістики та лінгвокультурології (поглиблено уявлення про особливості лінгвалізації концепту «зрадник» в українській етнокультурній традиції, систематизовано відомості про його семантико-когнітивну природу в художніх картинах світу Р. Іваничука та С. Жадана, встановлено закономірності об'єктивації етнолінгвокультурного та індивідуального в семантиці вказаного концепту).

Практичне значення роботи полягає в можливості використання її результатів у викладанні навчальних курсів із лексикології та стилістики сучасної української мови, лінгвістичного аналізу художнього тексту, лінгвістики тексту, а також вибіркового дисциплін із когнітивної лінгвістики, лінгвоконцептології, лінгвокультурології, етнолінгвістики; для створення навчальних посібників і підручників; у лексикографічній практиці, зокрема під час укладання словників мови Р. Іваничука та С. Жадана. Розкриття семантико-аксіологічної природи концептуалізованих понять, пов'язаних зі зрадою, зрадниками, на матеріалі художніх текстів українських письменників буде цікавим для інших науковців, як-от психологів, істориків, філософів, культурологів.

Особистий внесок здобувача. Виклад змісту дисертаційного дослідження, підготовлена джерельна база, розроблений алгоритм аналізу фактичного матеріалу, отримані результати – це напрацювання авторки дисертації, які складають її одноосібний, самостійний внесок у розробку порушеної наукової проблеми. У статті, підготовленій у співавторстві, їй належить збір та систематизація досліджуваного матеріалу, розробка проблеми, обґрунтування висновків.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації представлено в доповідях на 17 конференціях, а саме: 10 міжнародних: Міжнародній науковій конференції «Колисав мою колиску вітер рідного

Поділля: творчий феномен Богдана Лепкого» (до 150-річчя від дня народження українського митця) (9-10 листопада 2022 р., м. Тернопіль); V Міжнародній науково-практичній конференції «Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід» (11-12 травня 2023 р., м. Тернопіль); Міжнародній науково-практичній відеоконференції викладачів і студентів, присвяченій 165-й річниці від дня народження Джозефа Конрада «Трансляція феномена Джозефа Конрада: діалог європейських лінгвокультур» (29 травня 2023 р., м. Тернопіль); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Рідне слово в етнокультурному вимірі» (19-20 жовтня 2023 р., м. Дрогобич); I Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих учених «Наука в епоху соціокультурних змін: реалії та перспективи» (27 жовтня 2023 р., м. Дніпро); Міжнародній науковій конференції «Геній Шевченка: особистість, творчість, доля» (20 березня, 2024 р., м. Тернопіль); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Мова, освіта, наука сучасності: виклики міжкультурної комунікації» (22-23 листопада 2024, м. Тернопіль); Міжнародній науковій конференції «Куди тече українська річка: творчий універсум Уласа Самчука» (6 березня 2025 р., м. Тернопіль); III Міжнародній науково-практичній конференції «Наука та освіта в умовах викликів сьогодення» (29 січня 2026 р., м. Чернігів); Міжнародній науковій конференції «Філологічні студії: лінгвістичні та літературознавчі рецепції наукового доробку Василя Сімовича» (26-27 березня 2026 р., м. Тернопіль) та 7 всеукраїнських: Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Українська філологія в контексті розвитку європейської наукової думки», присвяченої 85-річчю від дня народження професора Дмитра Бучка (10-11 листопада 2022 р., м. Тернопіль); Усеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених та аспірантів «Лінгвістичні обрії XXI сторіччя» (1-2 червня 2023 р., м. Херсон); Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю ««Велике і вічне...»: Михайло Федосійович Гетманець» (15-16 вересня 2023 р., м. Харків); Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Юліуш Словацький: діалог слов'янських лінгвокультур»

(28-29 березня 2024 р., м. Тернопіль); Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих науковців «Лінгвістика й лінгводидактика: здобутки і перспективи розвитку» (6-7 грудня 2024 рік, м. Одеса); XXVII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (15 травня 2025 року, м. Київ); X Всеукраїнській науково-практичній конференції «Litteris et artibus: нові горизонти» (23 жовтня 2025 р., м. Кременець); а також на «Фестивалі молодіжної науки» (04-07 листопада 2025 р., онлайн).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 7 статтях (6 одноосібних, 1 – у співавторстві), опублікованих у фахових виданнях, а також у 15 працях, виданих за результатами всеукраїнських та міжнародних конференцій.

Структурно дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів із висновками до них, загальних висновків, списку використаної літератури, лексикографічних джерел, джерел ілюстративного матеріалу та додатків. Загальний обсяг роботи становить 264 сторінки, з яких основного тексту – 205 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТУ

1.1. Поняття концепту в науковій парадигмі та основні підходи до його вивчення

У другій половині двадцятого століття в лінгвістичній науці стають помітними тенденції до зміни наукової парадигми дослідження мови. Внаслідок цього на перший план лінгвістичних досліджень виходить людський чинник, а основними рисами сучасного мовознавства стають «антропоцентризм, функціоналізм і комунікативність» [Бацевич 2010, с. 5], що дає підстави говорити про так звану «когнітивну революцію», яка заповонила наукову думку того періоду. М. Гайдеггер стверджував, що людина не була б людиною, якби не могла безнастанно, всеохопно говорити, а оскільки мова забезпечує цю можливість, то сутність людини прихована саме в ній. Ми існуємо передусім в мові і при мові [Heidegger 2022, s. 241].

Антропоцентричний підхід до розвитку й функціонування мови зумовив долучення до кола проблем лінгвістики питання про домовний світ людини [Лисиченко 2009, с. 19], що наприкінці 20 століття посприяло виокремленню із середовища когнітивної лінгвістики та концептології *лінгвоконцептології* – міждисциплінарної когнітивної науки, яка, за словами Т. Вільчинської, «реалізується в площині зіткнення різних підходів до вивчення концепту, передусім когнітивної лінгвістики і лінгвокультурології, що дає право тлумачити її як мовознавчу інтегральну галузь» [Вільчинська 2014, с. 65].

Основною одиницею лінгвоконцептології, як і об'єктом дослідження, постає концепт. Незважаючи на давність дослідницького інтересу до нього, єдиного визначення концепту в лінгвістиці поки що немає. Це пов'язано з низкою об'єктивних чинників, серед яких, на наш погляд, доцільно виокремити такі: 1) функціонування поняття «концепт» одразу в декількох наукових парадигмах – філософській, лінгвістичній, психологічній, культурологічній тощо; 2) перервана й суперечлива традиція побутування самого терміна

«концепт»; 3) багатозначність лексеми *концепт*, змішування й часто нерозрізнення значень слів *концепт* і *поняття* в науковій традиції, уживання першого у значенні другого; 4) різні підходи до розуміння концепту.

З. Шостюк підкреслює, що «концепти – це провідники найрізноманітнішої інформації» [Шостюк 2015, с. 133]. Це ідеальні абстрактні одиниці, якими в процесі мислення оперує людина. Вони виконують роль посередників між словами і дійсністю. Концепти відображають «зміст отриманих знань, життєвого досвіду та результати пізнання людиною навколишнього світу у вигляді певних одиниць» [Шостюк 2015, с. 133].

В Оксфордському словнику зафіксовано, що слово *концепт* має латинську етимологію, походить від іменника *concept-um* (задумана річ) або від дієслова пасивного стану чи дієприкметника минулого часу *concep-ere* (задумати/задуманий, зачати/зачатий). У середньовічній латині іменник також означав «чернетка, анотація», а дієприкметник уживався в значенні «формальний, у встановленій формі». У найбільш ранніх його трактуваннях безвідносно до будь-якої галузі знань іменник *concept* мав таке смислове наповнення: 1) мисленнєве утворення, ідея; 2) настрої, розумова рамка; 3) уява, фантазія; 4) думка. У логіці й філософії лексема вживалася у значенні «результат зачаття (продукування); уявлення про клас об'єктів, загальне поняття чи ідея» (OED, с. 760).

За Т. Врублевською, слово *conceptus* має такі значення: «1) збирати, вбирати в себе; 2) отримувати, вибирати; 3) представляти себе, уявляти; 4) ловити, засвоювати, розуміти; 5) написати, утворити; 6) сформувати; 7) відбуватися, з'являтися, виникати; 8) з'єднання, сукупність, зародок» [Врублевська 2014, с. 213-214].

Щодо традиції вживання слова *концепт* та його відмінностей від поняття М. Полюжин зазначає: «В українській та західноєвропейських мовах дотепер зберігається сема «зародковість» у значенні «завершеність», а також уявлення про певну «початковість», конкретизацію того, що додаткове чи набуте в межах побутового чи наукового розуміння. Тому є підстави вважати, що концепти

подібно до зародків започатковуються в поняттях. Про поняття носії мови домовляються для того, щоб досягнути взаєморозуміння під час обговорення назрілих проблем, а щодо концептів, то вони реконструювалися недостатньо вираженим ступенем упевненості – звідси й дифузність, гіпотетичність та розмитість їхніх змістових ознак. На відміну від поняття, що є конструктом, логічним або інтелектуальним утворенням, концепт – реконструкт, тобто результат відтворення й відновлення задуманого – того, що перебуває в зародковому стані комунікантів» [Полюжин 2015, с. 215].

Зазвичай початок функціонування поняття «концепт» у науковій парадигмі виводять із праць П'єра Абеляра (XI-XII ст.). Інші дослідники пов'язують розвиток ідей концептуалізму з іменем Д. Скота (бл. 1266 – 1308 рр.). Прийнято вважати, що ця категорія у значенні філософського терміна виникла в контексті дискусії про універсалії між концептуалістами та реалістами. Проте, на думку В. Іващенко, витoki філософського розуміння концепту варто шукати ще в Стародавній Греції. Саме поняття «ідея» та «ейдос», запропоновані й обґрунтовані Платоном та Аристотелем, можуть цілком справедливо слугувати прототипами поняття «концепт» [Іващенко 2006, с. 9-10].

М. Грекова вважає, що «пошуки першоджерел термінів неминуче ведуть до античності як до батьківщини європейської філософсько-логічної й лінгвістичної наукової термінології» [Грекова 2013, с. 65]. Дослідниця зазначає, що лексема *ідея* часто фігурує у визначеннях самого поняття концепту [Грекова 2013, с. 75]. А. Вежбицька називає останній «об'єктом ідеального світу» [Wierzbicka 1985, p. 152], а Дж. Гемптон і Д. Дюбуа стверджують, що слово *концепт* репрезентує ідею чи поняття, якими оперує розум під час інтерпретації різних аспектів дійсності [Humpton, Dubois 1993, p. 12].

Перші спроби термінологічного обґрунтування цієї категорії з'являються саме в працях концептуалістів, зокрема в уже згаданого П'єра Абеляра. Незаперечним видається факт, що ідеї концептуалізму зародилися в середовищі та контексті філософських наук. Середньовічні вчені визначали концепт як категорію, яка не існує об'єктивно щодо речей, а тільки в розумі, уяві людини.

Дехто з мислителів, як, наприклад, Ф. Аквінат, В. Оккам, вважали, що концепти виражають себе в божественному інтелекті [Рассел 1995, с. 401].

Поряд із категорією концепту часто функціонує поняття універсалії. Іноді вони ототожнюються, іноді науковці намагаються їх розмежувати. Так, П'єр Абеляр тлумачив універсалії як категорії, які можна застосувати до багатьох різних речей; те, чим можна ці речі ствердити. При цьому важливо розуміти, що стверджуємо ми не саму річ, а слово. Попри такі погляди на природу універсалій, П. Абеляра не можна вважати номіналістом, адже він доводить, що ми усвідомлюємо слово як значення, а не як явище [Рассел 1995, с. 374].

Спроби обґрунтувати концепт як термінологічну одиницю відомі і в період між середньовіччям і двадцятим століттям. У 17 ст. Дж. Гарвей визначив концепт як сутність буття. У першій половині 19 ст. В. Гамільтон зробив висновок, що концепти є лише результатами попереднього процесу порівняння, що стали постійними завдяки мові. У другій половині 19 ст. Бовен запропонував розглядати цю категорію як колективний, загальний, універсальний репрезентант всього класу речей (OED, с. 760).

Варто зазначити, що в 17-18 ст. з'являються філософські праці, у яких висловлюються ідеї, дотичні до основних ідей концептології, хоча саме поняття концепту в них відсутнє. Так, Дж. Локк у «Розвідці про людське розуміння» пише: «Люди можуть перетворювати звуки на знаки ідей. Отже, крім артикульованих звуків, людина потребує також змоги користуватися цими звуками як знаками внутрішніх уявлень та позначати ними ідеї у своєму розумі так, аби сповіщати їх іншим й аби ми могли передавати свої думки один одному» [Локк 2002, с. 6]. Хоча подібні погляди ще далекі від постулатів концептології, філософ, проте, наголошує на важливій ролі узагальнення при творенні мовних знаків, а також здатності останніх вербалізувати ідеї й образи, продуковані свідомістю.

Дж. Берклі у «Трактаті про принципи людського знання» звернув увагу на те, що не існує таких абстрактних ідей, які складають істинне і єдине безпосереднє значення кожного загального імені. Останнє завжди позначає

велику кількість загальних ідей. Дослідник подає значення слова *трикутник*, під яким розуміє плоску поверхню, обмежену трьома прямими лініями, підкреслюючи, що воно передбачає окреслення лише однієї ідеї, без урахування того, яка поверхня трикутника за розміром, якого вона кольору, довгі чи короткі сторони у фігури, під якими кутами вони нахилені одна до одної тощо. А отже, визначення поняття трикутника не передає усього різноманіття можливих відтінків його значення, що, зрештою, значно ускладнює процес обміну думок між співрозмовниками чи розуміння висловлених кимось ідей іншими людьми [Berkeley 1982]. Ці міркування Дж. Берклі суголосні з окремими сучасними тлумаченнями терміна «концепт».

У 20 ст. під впливом теорії «лінгвістичної відносності» Е. Сепіра – Б. Уорфа виникає поняття лінгвістичної (мовної) універсалії. Поступово цей термін впроваджується в етнолінгвістику [Іващенко 2006, с. 10]. Подекуди при розмежуванні понять концепту та універсалії окремі дослідники звертають увагу на те, що останні можна вважати продуктами найвищого рівня концептуалізації [Дельоз, Гватарі 2015]. Варто зазначити, що в сучасній західній науковій традиції слово *концепт* нерідко вживається як синонім до лексеми *поняття* і не завжди має термінологічне значення. У працях із когнітології частіше використовують терміни «універсалія», «прототип», «фрейм» тощо, проте їхня тотожність із терміном «концепт» викликає багато запитань і поки що залишається дискусійною [Іващенко 2006, с. 7-11].

М. Гайдеггер у праці «Буття і час» наголошує, що мовлення постає екзистенційно-онтологічним фундаментом мови і є рівнозначним розумінню. Мовлення є чітким висловленням зрозумілого, тому воно лежить в основі тлумачення і висловлювання. Те, що доступне чіткому вираженню в тлумаченні, а ще раніше уже в мовленні, вважається смислом. Філософ не оперує поняттям «концепт», проте зауважує, що спочатку виникає значення, а вже потім слово, а не навпаки [Heidegger 1967, s. 160-161]. Так само й концепти існують в позамовній площині та вербалізуються в мовленні з метою висловлення окремих смислів або не вербалізуються взагалі.

Л. Вітгенштайн підкреслював, що те, як слухач розуміє вислів, є смислом, у якому його використовує мовець. А значення він порівнював з ореолом, який оточує слово в будь-якому його використанні [Wittgenstein 1984, s. 44]. Говорячи про співвідношення слова, думки й образу, Л. Вітгенштайн зазначає, що в мовця нерідко може виникнути незвичне відчуття: те, що він хоче сказати, легше обдумати, уявити, ніж описати словами. Науковець порівнює це відчуття зі сном, який іноді легше згадати, ніж переказати. Так трапляється через те, що люди мислять образами (цю ж думку висловлював О. Потебня). Л. Вітгенштайн зауважував, що образ для письменника часто ховається за словами, які його наче описують [Wittgenstein 1984]. Звісно, такий опис не може повністю відтворити образ того, про що ми думаємо. А. Синиця вважає, що Л. Вітгенштайн «аналіз мови вибудовує як наслідок поступового переходу від вивчення реальності (світу) до знань, зафіксованих засобами ідеальної мови, за такою схемою: світ → факт → образ → думка → речення → мова → знання» [Синиця 2017, с. 61].

Оперування терміном «концепт» у ХХ столітті значною мірою пов'язане з розвитком аналітичної філософії, у контексті якої його нерідко розглядають. З цього приводу А. Синиця цілком слушно зазначає: «Формування поглядів перших мислителів-аналітиків (Г. Фреге, Дж. Е. Мура, Б. Рассела, Л. Вітгенштайна у ранній період творчості) значною мірою ознаменоване впливом математичної логіки, методології неореалізму, лінгвістичним поворотом у науковому пізнанні, у результаті чого відношення «людина – світ» було опосередковане аналізом мови. Їхні погляди доцільно визначити як формалістський підхід до мови. Для нього характерні, зокрема, методологія неореалізму і розгляд мови як «образу світу». Досліджуючи мову, вчені були переконані, що тим самим пізнають природу світу» [Синиця 2017, с. 47].

Лінгвістичне розуміння концепту базується на ґрунті логіко-філософських, психологічних, культурологічних досліджень, що визначає його міждисциплінарний характер. Прийнято вважати, що поняття «концепт» як один із засадничих термінів сучасної філософії було запропоноване й

обґрунтоване в праці «Що таке філософія?» Ж. Дельоза і Ф. Гватарі [Грекова 2013, с. 68; Дельоз, Гватарі 2015]. Під концептом дослідники розуміють динамічні мисленнєві утворення, які допомагають осягнути світ, по-новому його інтерпретувати, хоч і не відображають його безпосередньо. Концепт є продуктом філософської творчості, а суть філософії полягає у творенні нових концептів. Науковці не ототожнюють концепт і поняття, підкреслюючи, що поняття є статичним, на відміну від динамічного концепту, який зіставляють із подіями. Концепти виникають у певний момент і несуть на собі його відбитки. Важливою ознакою концепту Ж. Дельоз і Ф. Гватарі вважали множинність, підкреслюючи водночас, що не кожна множинність концептуальна. Філософи наголошують на тісному взаємозв'язку концептів між собою і з проблемою, яку вони допомагають ословити і вирішити.

Спільним для лінгвістики і філософії в розумінні сутності концепту є те, що він пов'язує мову, мислення та свідомість між собою, а також з об'єктивною дійсністю. Основна ж розбіжність полягає не стільки в дефініціях поняття, скільки в підходах до його розуміння й аналізу: для філософів це конструювання, для філологів, навпаки, – реконструкція [Грекова 2013, с. 69].

На початку 20 століття виникає інтерес до поняття концепту в славистиці. Проте через несприятливі політичні умови становлення когнітивістики та концептології як наук на теренах Східної Європи було вимушено відтерміноване. Можливо, саме через відсутність ґрунтовних праць із цієї проблематики в радянські часи інтерес до неї у славистичних студіях помітно активізувався в останні десятиліття [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011, с. 111-113]. Значний внесок у розвиток української лінгвокогнітології, лінгвоконцептології зробили В. Іващенко, К. Голобородько, Т. Космеда, М. Полюжин, В. Кононенко, Т. Радзієвська, М. Скаб, Н. Слухай та ін.

З приводу зацікавлення проблемами концептології українськими мовознавцями І. Голубовська влучно зауважує, що у вітчизняних лінгвокогнітивних розвідках «дуже помітний нахил саме до «духовно-менталістського» методологічного підходу, до осягнення сутності концепту як

складного багатовимірного феномену. Навряд чи з огляду на константи української етнічної свідомості, які, як бачимо, виявляються навіть і в утвердженні й розвитку тих чи тих лінгвістичних традицій і підходів, варто було б чекати чогось іншого» [Голубовська 2016, с. 154].

За словами М. Грекової, «європейська наукова думка на шляху «від ідеї до концепту» зазнала низки лінгвокультурних, епістемологічних, світоглядних трансформацій. Основні віхи цих трансформацій пов'язані послідовно з іменами Платона та Аристотеля (IV ст. до н. е.) – Боеція (V ст. н. е.) – Абеяра і Фоми Аквінського (XII– XIII ст.) – Л. Вітгенштайна, Ф. Гваттарі й Ж. Дельоза та інших філософів-постмодерністів (кінець XX ст.)» [Грекова 2013, с. 75].

У середовищі сучасних європейських та американських мовознавців також спостерігається значне зацікавлення проблемами когнітивної лінгвістики та суміжних напрямів, хоча проблем лінгвоконцептології вони торкаються спорадично. Важливо, що окремі праці зі згаданої проблематики дослідження вже перекладено українською мовою. Американська лінгвістка молдовського походження В. Маріан вважає мову «важливим маркером національної ідентичності та політичних поглядів» [Маріан 2025, с. 5]. Дослідниця зазначає: «Одне слово, як-от *гравітація*, *геном* чи *кохання*, може передати складне поняття шляхом кодування великих обсягів інформації за допомогою невеликих лексичних одиниць, що дозволяє оптимізувати її зберігання та передавання. Уявлення про мову як про знакову систему є наріжним каменем когнітивної лінгвістики» [Маріан 2025, с. 24-25].

На спонтанний характер мови, її роль в історичному поступі й про неможливість осягнення суті мови сповна (як і осягнення суті самої людини) звертає увагу англійська мовознавиця німецького походження С. Гардах. Нам імponує її думка про те, що «історія світу – це історія людей, які спілкуються між собою, і часто це відбувається всупереч поширеним уявленням про мову та її вивчення» [Гардах 2021, с. 10].

Американський лінгвіст Д. Еверетт наголошує на тісному взаємозв'язку мови й культури, завдяки якому люди здатні не просто комунікувати, а творити

цивілізацію [Еверетт 2019, с. 17-18]. Подібну думку висловлює український науковець Р. Кісь, зазначаючи, що «мовлення є безпосереднім дійовим чинником культуротворення або й деструкції культури, якщо таке комунікативне середовище не формує, а дезінтегрує і розкладає лінгвокультурні смисли» [Кісь 2002, с. 7].

У лінгвістиці існує декілька підходів до визначення й розуміння поняття концепту. Найчастіше мовознавці виокремлюють *лінгвокогнітивний* (експерієнційно-менталістський) та *лінгвокультурологічний* (духовно-менталістський) підходи, що відображаються у численних визначеннях відповідного поняття, запропонованих українськими та зарубіжними вченими [Вільчинська 2009]. Т. Врублевська пропонує виділяти три основні підходи до розуміння концепту, привертаючи увагу до лінгвістичного, згідно з яким концепт тлумачать як значення слова з різними його конотаціями [Врублевська 2014, с. 214].

Розгалужену типологію підходів до аналізу концепту в контексті різних наук подала В. Іващенко. Дослідниця визначає чотири напрями дослідження, виокремлюючи в їхніх межах по декілька підходів, а саме:

- лінгво-логіко-філософський напрям (підходи: наївний, власне концептуалістський, метафізичний, діалектичний, етнокультурний, епістеміологічний, логічний / аналітичний, філософсько-психолінгвістичний, постструктуралістський);
- психолінгвістичний напрям (осмислення концепту здійснюється з погляду когнітивної лінгвістики та когнітивної психології);
- лінгвокультурологічний напрям (підходи: мовоцентричний, етноцентричний, антропоцентричний, аксіологічний, концепція смислової організації структури знань, ідеї заступання й посередництва);
- лінгвопсихологічний, або власне лінгвістичний напрям (осмислення людської ментальності крізь призму мовних засобів) [Іващенко 2006, с. 7-48].

На думку І. Голубовської, концепт знаходить вираження саме на перетині лінгвокогнітивістики та лінгвокультурології. Перший із напрямів поширений в

американській когнітивній науці, його засновниками прийнято вважати Дж. Лакоффа і М. Джонсона, які у своїх дослідженнях спиралися на розвідки попередників – Л. Вітгенштайна, Е. Сепіра, Б. Л. Уорфа, Ч. Філлмора, Ж. Піаже, В. Тернера та ін. Другий напрям набув поширення насамперед завдяки науковим розвідкам австралійської науковиці польського походження А. Вежбицької та її послідовників [Голубовська 2016, с. 154].

Чотири підходи до розуміння природи концепту виділяє Н. Слухай: *системно-мовний* (осмислення концепту відбувається в контексті синтагматичних і парадигматичних відношень, асоціативних зв'язків, за допомогою яких відтворюються типові пропозиції); *денотативний* (передбачає характеристику позамовних корелятивів пропозицій); *сигніфікативний* (зосереджений на описі понятійного змісту концепту); *функціонально-прагматичний* (враховує втрату опорною лексевою концепту значення, усталеного в традиційних контекстах, і набуття нової семантики в інших синтагмах) [Слухай 2002, с. 462-470].

К. Голобородько виокремлює, крім лінгвокультурологічного, ще три аспекти, які застосовують дослідники під час вивчення концепту: 1) взаємодія психічних і лінгвальних структур; 2) формування змісту концепту винятково за допомогою семантики мовного знака; 3) виникнення концепту внаслідок зіткнення семантики лексеми з досвідом індивіда [Голобородько 2006, с. 298].

Чимало прихильників має лінгвоміфопоетичний підхід до тлумачення природи концепту [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011, с. 158-159].

Ж. Краснобаєва-Чорна виділяє 7 аспектів, релевантних для з'ясування природи концепту: логіко-філософський, власне філософський, лінгвістичний, лінгвокультурологічний, когнітивний, психолінгвістичний, літературно-культурологічний [Краснобаєва-Чорна 2006, с. 67].

Прихильники когнітивного підходу визначають концепт як ментальне явище, «оперативну, змістову одиницю пам'яті, універсальну поняттєву / когнітивну категорію, інформаційну структуру свідомості, квант структурованого знання» [Врублевська 2014, с. 214]. Те, що концепт

розглядають то в лінгвокогнітивній, то окремо в лінгвістичній чи когнітивній площині, ще раз підтверджує відсутність єдиного розуміння концепту. Незважаючи на це, як зазначає Врублевська, спільним у трактуванні цього поняття залишається усвідомлення «беззаперечного зв'язку мови з культурою» [Врублевська 2014, с. 215], хоча думки науковців розходяться при визначенні ролі мови у формуванні концептів: одні віддають перевагу саме мові, інші – культурі.

Розмаїття підходів зумовило і відмінності в дефініціях концепту. Здебільшого під концептом розуміють «інформаційну структуру свідомості, різносубстрактну, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого» (СЛТЕ, с. 257). На абстрактний характер концептів указує Н. Мех, зауважуючи, що це «ідеальні, абстрактні одиниці, якими людина оперує в процесі мислення. Вони відображають зміст отриманих знань, життєвого досвіду та результатів пізнання людиною навколишнього світу у вигляді певних одиниць, «квантів знання». У концепті зосереджено відомості про об'єкти та їх властивості, про те, що людина знає, думає, уявляє про навколишній світ» [Мех 2005, с. 18]. На тому, що концепт є «ментальним утворенням», акцентує увагу О. Городецька, стверджуючи, що він «схематично відображає логічну послідовність поглядів, уявлень, понять індивіда про певний фрагмент дійсності» [Городецька 2002, с. 42], а О. Задорожна називає концептами «блоки інформації, що кодовані у свідомості та вербалізовані в мові» [Задорожна 2005, с.225]. Німецька дослідниця М. Шварц тлумачить концепт як ментальну одиницю, що зберігає знання про світ [Schwarz 2008, s. 88]. Крім того, концепт трактують як квант досвіду [Paivio 1986], ментальну модель, зоровий образ, пропозиційну структуру тощо [Селіванова 2008, с. 415; Johnson-Laird 1988].

М. Пасик під концептом розуміє «багатовимірне смислове динамічне утворення, в якому виділяються ціннісна, понятійна та образна сторони, для вираження якого необхідна уся сукупність мовних та позамовних засобів, що

прямо чи опосередковано ілюструють, уточнюють чи розвивають його зміст» [Пасик 2015, с. 136]. Л. Шевченко визначає концепт як сукупність усіх смислів, охоплених словом, «когнітивну абстракцію, що узагальнює смисли своїх мовних реалізацій, формується мовними одиницями, які локалізують його в тексті» [Шевченко 2022, с. 49].

У наведених дефініціях домінує погляд на концепт як ментальне утворення, у структурі якого провідна роль належить свідомості та психорозумовим чинникам, що властиве лінгвокогнітивному підходу.

Водночас констатуємо помітний інтерес і до лінгвокультурологічного підходу. Його прихильники наголошують передусім на культурній маркованості концептів. Зокрема, І. Голубовська зазначає, що «можливість стати концептом надається винятково тим поняттям, які є значущими для певної культури та виступають носіями концентрованої культурної пам'яті народу» [Голубовська 2016, с. 154]. В. Кононенко вважає концепт культурологічним явищем, а zarazом – психологічним, значний вплив на яке мають соціолінгвістичні чинники. В його основі, за словами дослідника, «лежить колективне несвідоме, архетип, нерідко й міфологема» [Кононенко 2004, с. 6]. Сам концепт В. Кононенко визначає як «носія узагальненого поняттєвого значення, що спирається на постійні підвалини – константи» [Кононенко 2004, с. 3].

В. Барчук тлумачить концепти як «словесні мовні знаки, що вказують на світоглядно-поняттєві одиниці ментальної (умоглядної) дійсності і позначають ключові елементи свідомості мовної особистості, які виражають її пізнавальну інтенцію у відображенні мовної картини світу» [Барчук 2025, с. 15]. На його думку, концептам властиве абстрактне значення, «тобто вони не мають денотата в матеріальному світі», з огляду на що такі поняття, як «верба» чи «калина», не можуть бути концептами, а лише символами, що творяться перенесенням ознак від конкретного до абстрактного. Науковець наголошує на провідній ролі етнокультурного аспекту концепту, «закладеного в унікальності мовної особистості, що презентує етнос, та у своєрідності ментальної

дійсності, сформованої на основі національного психотипу внаслідок реалізації пізнавальних потреб» [Барчук 2025, с. 15-16]. За словами мовознавця, «концепт як поняття має сенс, якщо вказує на культурно-духовні елементи свідомості» [Барчук 2025, с. 15-16].

О. Сербенська розуміє під концептом «сукупність культурно зумовлених уявлень про певний предмет, що існує в нашому розумі як згусток культури у свідомості людини, це власне те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини» [Сербенська, Волощак 2001, с. 131]. На культурній зумовленості концепту акцентує увагу й Т. Попова, кваліфікуючи його як «осмислений образ дійсності у свідомості людини, який має ім'я і базується на певних культурно обумовлених уявленнях людини про саму дійсність» [Попова 2004, с. 18]. Дослідниця послуговується терміном «семантика концепту», що включає «мовну семантику (значення слова), знання про світ (про взаємозв'язки предметів і явищ) і особистісні смисли, сформовані у взаємодії з навколишнім світом» [Попова 2004, с. 21].

Диференціювати поняття «концепт» і «культурно значущий концепт» рекомендує О. Левченко, аргументуючи це тим, що в межах лінгвокультурології не видається можливим розглядати концепти як ментальні утворення, що «стоять лише за «абстрактними» сутностями» [Левченко 2003, с. 111]. Враховуючи це, дослідниця пропонує власні дефініції вказаних понять. Під концептом О. Левченко розуміє «найбільшу оперативну ментальну одиницю, яка на вербальному рівні може позначатися словом, словосполученням чи фразеологізмом» [Левченко 2003, с. 111]. Культурно значущий концепт, за визначенням мовознавиці, – це «одиниця ментального рівня, яка у певній системі (картині світу) виконує роль стрижневого елемента» [Левченко 2003, с. 111].

В. Іващенко зазначає: «Якщо на стику когнітивної лінгвістики та когнітивної психології формується загальна тенденція до визначення концепту як одиниці пізнання (пізнавання) – когнітивної структури, то в лінгвокультурологічних дослідженнях – тенденція до його інтерпретації як

одиниці знання (індивідуального і / або колективного, наївно-побутового чи наукового) або інформаційної одиниці – інформеми, що є концентрованим вираженням досвіду як окремо взятої особистості, так і соціуму загалом» [Іващенко 2006, с. 26].

Незважаючи на різні аспекти, що лежать в основі згаданих підходів, вони не є взаємовиключними, тож у дефініціях поняття «концепт» нерідко спостерігаємо їхнє поєднання. Так, у визначенні концепту, запропонованому Ж. Краснобаєвою-Чорною, актуалізуються одразу три підходи: лінгвокогнітивний, лінгвокультурологічний, антропоцентричний: «Концепт – багатовимірне утворення, що характеризується такими диференційними ознаками: зв'язок із мовою, мисленням, пам'яттю та психікою, абстрагування, етнокультурне забарвлення, момент переживання, специфікація, узагальнення, автореферентність, безтілесність, відкритість, вічність, динамічний характер, гнучкість, множинність складників, потенційна суб'єктивність, тривалість і складність формування, стереотипність і константність, кодованість у чуттєво-образних уявленнях, відображення ментальної дійсності – і виконує пізнавальну функцію, функції збереження знань про світ, структурування знання, орієнтування у світі» [Краснобаєва-Чорна 2009, с. 41].

І. Хоменська кваліфікує концепт як «одиницю ментального рівня, якою оперує представник певної культури в процесі мовомислення та пізнання, що відображає картину світу в людській психіці та має вигляд «згустків» знання, набутих у процесі теоретичної та емпіричної когніції. Це психоментальне утворення, що віддзеркалює уявлення про світ через образи, вірування, асоціації, поняття та ставлення до них, динамічна одиниця, характерна як для окремого індивіда, так і для колективу представників певної культури» [Хоменська 2016, с. 31].

Т. Врублевська зосереджує увагу на тому, що «концепти – це ті сенси (сенси), які людина використовує у процесі розумової діяльності, мислення. Саме вони відображають досвід, знання, результати діяльності, культуру етносу

в процесі його історичного розвитку. Концепт – це уявлення, знання, думки індивідів про явище чи предмет» [Врублевська 2014, с. 215-216].

Ментальною одиницею, що виступає посередником між реальним світом і мовою, концепт вважає М. Полюжин. При цьому науковець додає, що концепт «охоплює і культурну інформацію, у якій він фільтрується, переробляється й систематизується» [Полюжин 2015, с. 215].

На думку Н. Венжинович, концепт у певному розумінні є згустком життєвого досвіду, зафіксованого в пам'яті людини, інформацією, яку пережили. Основними його вимірами дослідниця називає образні, понятійні й ціннісні. Образна сторона концепту включає характеристики, які ми сприймаємо органами чуття. Понятійною постає мовна фіксація концепту. Ціннісна сторона є визначальною для виділення концепту й транслює його важливість як для індивідууму, так і для мовного колективу [Венжинович 2006 (а), с. 89-90; Венжинович 2006 (б), с. 10].

І. Голубовська трактує концепт як «ідеальний квант знання, який активно використовується у пізнавальних процесах людини, має культурно детермінований характер, в силу чого може не тільки раціонально осмислюватися, а й емоційно «переживатися»» [Голубовська 2016, с. 154]. В іншому випадку, за відсутності культурної зумовленості, ми маємо справу з поняттям, «яке тяжіє до енциклопедичного інтернаціонального знання, логічної, культурно нейтральної форми мислення» [Голубовська 2016, с. 154].

Науковці виділяють низку антиномій концепту, як-от: «Концепт є усталеним, константним феноменом замкненої структури – концепт колись виник і постійно еволюціонує; концепт існує завдяки тому, що він використовується й активізується у мовно-мисленнєвій діяльності людей (існування концепту є суб'єктивним), концепт існує поза залежністю від чийогось незнання про його існування (існування концепту є об'єктивним); концепт є архетипічним, універсальним – концепт є своєрідним і специфічним для кожного народу і кожної культури» [Вільчинська, Слухай, Снитко 2011, с. 133].

Отже, концепт – основна одиниця когнітивної лінгвістики й концептології, якій властивий міждисциплінарний характер; ціннісне ментальне утворення, у якому сконденсовано всі словникові дефініції відповідної лексеми, її пряме й переносні значення, асоціативні зв'язки, а також семантичні смисли, зумовлені етнічними, релігійними, культурними, лінгвальними, історичними особливостями представників окремих народів, індивідуальним досвідом людини та суб'єктивним сприйманням. Це складне ментальне й культурно зумовлене утворення, яке вивчається в контексті різних підходів, найпоширенішими з яких є лінгвокогнітивний та лінгвокультурологічний.

1.2. Ознаки, структура, типологія, засоби вираження концептуальних одиниць

Природа концепту, його ознаки є предметом дослідження науковців із моменту становлення лінгвокогнітології та лінгвоконцептології як наукових галузей. Водночас типологія і структура концептів, особливості їхньої вербалізації, роль оцінно-емотивного, ціннісного і прагматичного складників у їхній структурі досі залишаються актуальними проблемами.

Існує також чимало поглядів на особливості формування концептів. Систематизуючи напрацювання інших науковців щодо специфіки виникнення концептуальних одиниць, М. Полюжин робить висновок, що вони формуються «гештальт- і фрейм-структурами; комплексом значень відповідного слова, його асоціацій і конотацій; усім, що ми знаємо про об'єкт; категоріями й формами рідної мови; готовими лексемами та фразеосполученнями, вільними словосполученнями, синтаксичними конструкціями, текстами й сукупностями текстів; словом; коренем слова; усією сукупністю мовних і немовних засобів» [Полюжин 2015, с. 216].

Зважаючи на лінгвокогнітивну, лінгвокультурну, психолінгвістичну, антропоцентричну природу концептів, українські мовознавці виділяють такі їхні ознаки.

1. *Динамізм*. Знання, об'єктивовані концептами, постійно трансформуються, зазнають змін, з'являються нові та переосмислюються старі концептуалізовані поняття.

2. *Універсальність*. Окремі концепти функціонують у багатьох культурах, а відтак схожими є засоби їхньої репрезентації в різних мовах.

3. *Константність*. Концепти здатні існувати в культурній традиції та ментальній структурі людини постійно або протягом тривалого часу.

4. *Абстрактність*. Їх часто визначають як одиниці високого рівня абстрактності, які формуються у свідомості людини і якими вона оперує в процесі мислення.

5. *Неізолюваність*. Концепти мають властивість взаємодіяти між собою, вступаючи в синонімічні, антонімічні, ієрархічні системні зв'язки та формуючи концептосфери – цілісні системи.

6. *Менталізованість*. Ця ознака концепту, на думку багатьох науковців (М. Кочерган, В. Жайворонок, Н. Слухай, О. Тищенко, О. Федик), є однією з найважливіших. У концептуальних смислах репрезентується ментальний досвід як окремого індивіда, так і народу.

7. *Здатність виступати ретранслятором культури*. Концепти не просто конденсують структуровану інформацію у свідомості людини, а й відтворюють особливості світосприйняття окремого етносу.

8. *Відкритість*. Ознака, що вказує на невичерпність змісту концептів, їхню властивість набувати нових концептуальних смислів.

9. *Контекстуальна зумовленість*. Розуміння концепту часто спричинене контекстом, у якому він функціонує і в якому на нього накладаються позамовні чинники – філософські, етнічні, релігійні, міфологічні тощо.

10. *Оцінність*. Рецепція концептів окремими індивідами залежить від їхніх ціннісних орієнтирів.

11. *Емоційність*. Концепт, крім раціонального, має також емоційний вимір, адже позитивне чи негативне оцінне маркування цієї категорії викликає в індивіда суб'єктивні реакції.

12. *Образність*. Цю ознаку визначають як один із складників структури концепту, що актуалізується за допомогою засобів вторинної номінації.

13. *Креативність*. Згадана ознака пов'язана з динамізмом концептів, їхньою здатністю набувати додаткових смислів, трансформуватися під впливом нових знань, уточнюватися.

14. *Гендерна маркованість*. Ця категорія передбачає осмислення особливостей світогляду індивіда через призму гендера, проте вона властива не всім концептам [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011, с. 128-134; Полюжин 2015; Новак, Лещук 2011, с. 146; Потапенко 2010].

До характерних ознак концепту М. Полюжин відносить також дифузність та гіпотетичність, а О. Потапенко – холістичність, або цілісність [Полюжин 2015; Потапенко 2010].

Поділяємо думку Ж. Краснобаєвої-Чорної, яка до диференційних ознак концепту зараховує «зв'язок із мовою, мисленням, пам'яттю та психікою, абстрагування, етнокультурне забарвлення, момент переживання, специфікацію, узагальнення, автореферентність, безтілесність, відкритість, вічність, динамічний характер, гнучкість, множинність складників, потенційну суб'єктивність, тривалість і складність формування, стереотипність і константність, кодованість у чуттєво-образних уявленнях, відображення ментальної дійсності і здатність виконувати пізнавальну функцію, функції збереження знань про світ, структурування знання, орієнтування у світі» [Краснобаєва-Чорна 2009, с. 41].

Наголошуючи на мультимодальній природі концепту, М. Полюжин вказує на низку складників, що актуалізують термін «концепт» та реалізуються в таких твердженнях: «1) концепт – це нероздільне поєднання елементів свідомості, дійсності й мовного знака; 2) концепт – це те, що об'єднує людей за допомогою мовних знаків на різних етапах їхнього історичного розвитку й проявляється в ставленні до дійсності та способів взаємодії з нею; 3) концепт – це водночас реальна й віртуальна сутність, обидві грані якої характеризуються і

загальноприйнятою, і специфічною національно-культурною детермінованістю мовними знаками» [Полюжин 2015, с. 218].

Суперечливим залишається питання про структуру концепту. Існує декілька поширених поглядів на його стратифікацію. Зазначимо, що науковці виділяють різну кількість компонентів у структурі концепту. Зокрема, поширеними є: *трикомпонентна структура* (ядро, базові шари, периферія); *двокомпонентна структура*: ядро (інтенціонал) та периферія (імплікаціонал); *трирівнева модель*: основний шар; пасивний, або історичний; внутрішня форма; *п'ятирівнева модель*: суперкатегоріальний, категоріальний, понятійний, етнокультурний, образно-асоціативний рівні [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011, с. 137; Ніконова 2007, с. 251; Матушевська 2015]. Іноді структуру концепту розглядають у вигляді сіткового утворення, яке передбачає «мережу структурованих концептуальних сфер (доменів), асоціатів вербальної сітки тощо» [Селіванова 2008, с. 417].

Один із найвідоміших принципів організації структури концепту – ядерно-периферійний. згідно з яким ядру відповідає об'єктивна, несуперечлива інформація про концепт, а периферії – суб'єктивна, асоціативно-термінальна (метафорична) та оцінно-емотивний компонент – модус [Огар 2013, с. 245].

Схожу стратифікацію концепту спостерігаємо і в Ж. Краснобаєвої-Чорної. У межах концепту дослідниця пропонує виокремлювати ядро, яке формують смисли, вербалізовані за допомогою словникових дефініцій, та периферію, яку становлять індивідуально-асоціативні смисли [Краснобаєва-Чорна 2008, с. 6].

М. Полюжин підкреслює, що ядром концепту постає «чуттєво-наочний образ», який «формується на основі особистісного досвіду й тому гранично конкретний». Навколо ядра формуються «базові пласти», які ще іноді називають приядерною зоною, ознаки яких «розміщуються за напрямом від менш до більш абстрактних». Периферію концепту формує його «інтерпретаційне поле», у якому знаходять вираження «оцінки й трактування різних ознак концепту носіями однієї мови» [Полюжин 2015, с. 218-219]. Деякі дослідники розмежовують у структурі концепту такі шари, як

етнопсихологічний, лінгвокультурологічний, соціодискурсивний [Приходько 2006, с. 213].

Часто у структурі концепту виділяють фактуальний, образний та оцінний компоненти. Фактуальний компонент включає смисли, пов'язані з елементами повсякденного та наукового знання, словникові дефініції, стереотипні та прототипні структури. Образний компонент містить внутрішні форми мовних одиниць, образи, які функціонують в літературних і фольклорних творах. Оцінний компонент передбачає різні форми і ступені оцінки – як позитивної, так і негативної [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011, с. 135].

Подібну думку, визначаючи структуру концепту, передусім культурного, висловлює М. Полюжин, зауважуючи, що «сам факт наявності слова на позначення якого-небудь концепту вказує на те, що предмет або явище людина зауважує й вони мають для неї певну цінність [...]. Понятійний елемент формується наявною інформацією про реальний або уявлюваний об'єкт, що слугує основою для утворення концепту [...]. Образний компонент концепту міститься в словах чи висловах, які вжиті в переносному значенні, вирізняються своєю силою, яскравістю, барвистістю тощо. До них належать метафори, метонімії, епітети та інші тропи» [Полюжин 2015, с. 218].

Дехто з науковців вважає, що структуру концепту неможливо змоделювати через її дифузну природу: «За умови дифузності, на нашу думку, було б неможливим оперування концептуальною інформацією, її інтегрування з мовними знаннями, які є жорстко структурованими, про що свідчать дані як асоціативних експериментів, так і експериментальна діяльність у галузі нейропсихолінгвістики. Як здається, принцип дифузності концептів зумовлений намаганням відокремити мовне як структуроване й концептуальне, як розмите та невизначене в пізнавальних процесах» [Селіванова 2008, с. 417].

Відомо також чимало критеріїв, за якими концепти класифікують:

- за походженням – питомі (виникли в національній концептосфері, наприклад, *князь*), запозичені (виникли в концептосфері іншого народу, наприклад, *фараон*);

- за розвитком – ті, що постійно змінюють, розширюючи свою структуру, і ті, структура яких залишається незмінною;
- за ознакою первинності – первинні, або основні (виникли раніше, ніж вторинні), та вторинні, або похідні (виникли на основі первинних);
- за актуальністю – провідні, або ключові (репрезентовані в літературі, фольклорі, пареміях), другорядні (менш частотні);
- за ступенем внутрішньої структурної організації – макроконцепти (складні, багатовимірні, представлені багатьма концептуальними смислами) і мікроконцепти (прості, одновимірні, для них характерна відсутність розгалуженої системи смислових зв'язків);
- за способом відображення дійсності – репродуктивні, або відтворювані (виявляють безпосереднє відображення дійсності), та продуктивні, або творчі (виявляють опосередковане відображення дійсності);
- за кількістю когнітивних пластів – однорівневі, багаторівневі і сегментні [Огар 2013, с. 249; Іващенко 2004, с. 61; Полюжин 2015, с. 219-220].

За виміром суб'єкта класифікації виокремлюють ідіоконцепти (характерні для окремого індивіда), узуальні (властиві групі, спільності людей), етноконцепти (характерні для представників окремих етносів), загальнолюдські (актуальні для всього людства) [Скаб 2008].

Крім того, концепти поділяють за типами знань на «уявлення, схеми, поняття, фрейми, сценарії (скрипти), гештальти. Уявлення – це узагальнений чуттєво-наочний образ предмета та явища, репрезентований у мові лексичними одиницями конкретної семантики... Схема – це концепт, представлений певною узагальненою просторово-графічною чи контурною схемою, це гіперонім із ослабленим образом (скажімо, дерево схематично бачиться як стовбур і крона). Концепт, що складається з найзагальніших суттєвих раціонально відображених та осмислених ознак предмета чи явища, – це поняття. Фрейм як різновид концепту відзначений багатоконпонентністю й об'ємністю. Окрім схеми сцен (фрейма), розрізняють схеми подій (сценарії). Сценарій (скрипт) – послідовність кількох епізодів у часі, це стереотипні

епізоди з ознакою руху, розвитку. Гештальт – комплексна, цілісна функціональна мислиннева структура, що впорядковує багатоманіття окремих явищ у свідомості» [Огар 2013, с. 248-249].

М. Полюжин, спираючись на численні праці з лінгвоконцептології, виділив низку організаційно-структурних типів концептів, серед яких такі: «мисленнева картинка, концепт-схема, концепт-фрейм, концепт-інсайт, концепт-сценарій, калейдоскопічний концепт; концепт-мінімум і концепт-максимум; вузловий та атомарний концепт; мікро- й макроконцепти; суперконцепт; індивідуальні, мікрогрупові, макрогрупові, національні, загальнолюдські концепти; групові (професійні, вікові, гендерні) й індивідуальні концепти; етнокультурні та соціокультурні концепти; імена, унікалії й універсалії; архетипні та інваріантні концепти» [Полюжин 2015, с. 216]. Крім того, існують так звані змістові типи концептів, у межах яких виокремлюють культурні, лінгвокультурні, когнітивні, емоційні, наукові концепти тощо [Полюжин 2015, с. 216].

За В. Іващенко, концепту властива низка іпостасей, з-поміж яких вона виділяє чотири основні: «*“ментального лексикону”* – ментально-мовного комплексу психічних ресурсів людини, що є фрагментарною цілісністю різних ментальних утворень; *національної самосвідомості / [етно]культури*, що виявляє себе в архетипах національного несвідомого, в етнічних стереотипах та прототипах національної культури; *знання*, тобто сформованого на якомусь етапі людського розвитку певного багажу знань того чи іншого соціуму, пропущеного крізь призму окремої мовної особистості; *когніції*, яка виявляє себе відносно сформованою та еволюціонуючою, структурою, з одного боку, та одиниці, в структуру якої, крім власне знань, водночас включаються ще й пізнавальні процеси, цінності, моделі поведінки, переживання тощо» [Іващенко 2006, с. 48].

У межах нашого дослідження актуалізується інтерес до абстрактно-емоційних, за В. Кононенком, концептів, до яких належать «зрада» і «зрадник» [Кононенко 2004, с. 184].

Концепти можуть лексикалізуватися або залишатися невербалізованими, що породжує проблему концептуальної лакуарності. Такі лакуни бувають трьох видів: лексичні, семантичні та когнітивні, або концептуальні. Лексична лакуна – це відсутність потенційного слова в лексичній парадигмі на позначення певного явища, яке могло б стати репрезентантом відповідного концепту. Так, слово *молодята* може мати потенційний антонім – *стародята*. Семантична лакуна – це відсутність лексеми і семеми, але наявність певного концепту (наприклад, «підійти і заговорити»). Когнітивна лакуна передбачає наявність семеми, але відсутність слова і концепту (семема «усамітнене мовчання на природі» характерна для японської лінгвокультури) [Огар 2013, с. 245].

Таким чином, концепти можуть бути вербалізованими і невербалізованими з огляду на можливість їхнього вираження. Лінгвісти наголошують на тому, що вербалізатори можуть репрезентувати концепт лише частково, вони не спроможні охопити всього смислового навантаження цієї категорії [Мала 2019, с. 45]. «Способи вербалізації концептуальної інформації визначає мова, її система, що склалася протягом тривалого часу і багато в чому сприяла концептуалізації. Однак концептуалізація є динамічним і більш нестійким процесом, ніж мовні зміни. Кожний історичний період у житті етносу вносить відповідні корекції до процесів концептуалізації згідно зі змінами світоглядних позицій, ідеології, норм моралі, оцінок і цінностей тощо, хоч незмінними залишаються культурні традиції матеріального й духовного існування народу, які фіксуються в «осадових» дискурсах міфології, фразеології, фольклору, релігії тощо» [Селіванова 2008, с. 416]. Іноді, замість поняття «вербалізатор», пропонують використовувати термін «концептор», який постає варіантом відносно концепту-інваріанта [Огар 2013, с. 245].

Кількість вербалізаторів концепту не є обмеженою. О. Антонова зазначає, що чим розгалуженішою є вербальна система репрезентації концепту, тим триваліша історія його функціонування й розвитку. Такий концепт відіграє

вагому роль у ціннісній орієнтації представників певного етносу чи культури [Антонова 2010, с. 12].

Вербалізатори можуть бути універбальними і полівербальними та представленими багатьма мовними одиницями: словами, фразеологізмами, вільними словосполученнями, реченнями, текстами, навіть групами текстів [Огар 2013, с. 245]. Найчастіше концепт вербалізується за допомогою його імені, а також спільнокореневих із ним слів [Черненко 2016, с. 193]. Крім цього, І. Хоменська серед мовних репрезентантів концепту виокремлює синонімію, антонімію, конотацію, оцінність, етимологію, гіперо-гіпонімічні відношення [Хоменська 2016, с. 119].

А. Вежбицька поділяє вербалізатори концептів на прямі, тобто ті, що зводяться до імені концепту й суміжних лексем, та непрямі [Wierzbicka 1997]. В. Кононенко із цього приводу зауважує: «Навколо слова, що позначає концепт, і пов'язаних із ним слів-понять створюється свого роду семантичне поле, максимальний і достатній контекст, у межах якого й виявляються численні конотативні супроводи, додаткові значення, асоціативно-оцінні ряди. Це семантичне поле зазвичай являє собою нарацію-дискурс, що представляє одну чи більше подій, але здебільшого включає в себе й описи (дескрипції), і коментарі» [Кононенко 2004, с. 19].

Особливістю вербалізаторів є те, що їх непросто відтворити при перекладі, навіть якщо вони репрезентують універсальний концепт. Трапляється, що лексема-вербалізатор не має відповідника в іншій мові або, навпаки, точних відповідників є декілька. Т. Мизин, порівнюючи особливості вираження концепту «погода» в українській та англійській мовах, стверджує, що лексико-семантичний смисл 'опаді' в українській мові представлений тринадцятьма іменниками, а в англійській мові – дев'ятьма. Натомість лексико-семантичний смисл 'вітер' ширше репрезентується лексемами-вербалізаторами в англійській мові [Мизин 2013, с. 116].

Вербалізаторами концепту можуть виступати слова різної частиномовної належності. З-поміж них виокремлюють навіть займенники. Зазвичай вони

виконують утилітарну функцію. Такі вербалізатори можуть уживатися замість імені концепту, допомагаючи уникнути невиправданих тавтологій. В окремих випадках займенники в ролі виразників концепту використовуються зі стилістичною метою [Хоменська 2016, с. 140-149].

Вербалізаторами концепту нерідко стають оніми: антропоніми, топоніми, гідроніми тощо. Наприклад, концепт «зрадник» актуалізується за допомогою імен *Юда, Каїн, Андрій Бульба* та ін. Серед вербалізаторів концепту «Україна» трапляються такі топоніми і гідроніми, як *Київ, Чигирин, Крути, Полтава, Жовті Води, Корсунь, Пилявці, Умань, Хрещатик, Карпати, Говерла, Дніпро* тощо [Хоменська 2016, с. 158, 209]. Репрезентанти цього концепту, виражені словосполученнями, зафіксувала І. Хоменська у творчості Н. Лівницької-Холодної: *київська земля, український степ, гуцульський край, полтавські ниви* тощо [Хоменська 2016, с. 165]. Прикметники в таких конструкціях часто несуть додаткове смислове навантаження, як-от у словосполученнях: *славна Україна, рідна Україна, незалежна Україна, небачена Україна, далека Україна* тощо [Хоменська 2016, с. 117-127].

Іншими науковцями за допомогою асоціативного експерименту було встановлено, що сучасна молодь найчастіше пов'язує концепт «Україна» з такими синтагмами, як: *рідна земля, рідна країна, територія на карті, синій і жовтий кольори, тяжкий час, Україна в серці* тощо [Прищеп, Плечко, Свисюк 2018, с. 111-113]. Як бачимо, у наведених прикладах переважають іменникові словосполучення.

Вербалізаторами концептів часто постають фразеологізми, багато з яких є національно самобутніми [Рудюк 2010, с. 8]. А. Гавриченко зазначає, що фразеологізми формують один із найдавніших пластів лексики та є частиною ядра словникового фонду [Гавриченко 2014]. Проаналізувавши фразеологізми із компонентом «серце», дослідниця виділила десять індивідуальних смислів відповідного концепту: «емоційний стан піднесення; відчуття суму; емоційний стан хвилювання; емоційний стан страждання; емоційний стан страху; емоційний стан передчуття; відчуття смерті; відчуття життя; почуття кохання;

риси характеру людини» [Гавриченко 2014]. Таким чином, на основі лише фразеологізмів науковиці вдалося чи не найповніше окреслити семантичне поле досліджуваного нею концепту. Н. Коловоротна з-поміж різних вербалізаторів концепту «мовчання» також акцентує увагу саме на фразеологізмах і пареміях, наголошуючи на властивій їм образності, високому рівні експресивності та можливості уникати повторення лексем-вербалізаторів [Коловоротна 2014, с. 6-7].

Особлива роль серед мовних репрезентантів концепту належить національно маркованим словам та асоціатам. До таких одиниць, за допомогою яких актуалізується концепт «Україна», І. Хоменська зараховує такі: *козацькі шаровари, вареники й сметана, танцювати гопака, молилась до Перуна і Сварога* та ін. [Хоменська 2016, с. 168].

Концепти можуть також реалізуватися імпліцитно. Н. Коловоротна, наприклад, серед репрезентантів концепту «мовчання» називає такі: *не був у силі відповісти, німіти в думках, не обзиватися* [Коловоротна 2014, с. 7-11].

Нерідко концептуальні одиниці ословлюються за допомогою речень. Наведемо декілька прикладів подібних вербалізаторів концепту «зрадник» із роману-тетралогії Р. Іваничука «Вогненні стовпи»: прості неускладнені речення: *Проміняв я тебе на сатанинські папірці*; прості ускладнені: *Враз їхній учитель, порадник, ще й лікар залишає громаду, рятуючи себе самого*; складні: *Він люто їх нищив, розчавлював, плюндрував, щоб ніхто не міг почути, що вони розмовляють майже так само, як він*; речення із прямою мовою: *Вийшов упівський старшина з піднятими вверх руками й гукнув до облавників: «Виходжу з повинною!»* [Нестерович 2023 (б), с. 102].

Н. Черненко в дисертаційному дослідженні специфіку вербалізації концепту «доброчесність» у «Повчанні» Володимира Мономаха демонструє на прикладі цілого тексту: *«Перш за все, бога ради і душі своєї, майте страх Божий в серці своєму і милостиню подавайте щедру, – бо то початок всякого добра; отож, ті, що благословляють його, успадкують землю, а ті, що проклинають його, будуть випущені. Господь стоїть чоловіка направляє. І*

навіть коли впаде – не розіб'ється, бо Господь підтримує руку його. Молодим був і постарів, а не бачив залишеним праведника, ні дітей його, щоб хліба просили» [Черненко 2016, с. 191].

Концепт може виражатися прикладками або юкстапозитами прикладкового характеру, скажімо, *мати-Україна* [Хоменська 2016, с. 129]. Н. Коловоротна наводить приклади, де концепт «мовчання» об'єктивується за допомогою фігур поетичного синтаксису, зокрема повтору і градації [Коловоротна 2014, с. 12].

Подекуди вербалізаторами концепту виступають звертання, гра слів, образи-символи. Подібне спостерігаємо в романі Р. Іваничука «Мальви»: *«О зміє ядуча, викохана за моєю пазухою, о виплодку самого Ібліса, о смерте наша!»*; *«Пустіть мене, яничари, пустіть свою матір за мур Перекопський, у мене грамота від хана»*; *«Збиралися на ради і на зради...»* [Нестерович 2023 (а), с. 96-97]. Прикладами образів-символів є *заразний мікроб* (яничарство), *зів'ялі мальви* (люди, які втрачають національну ідентичність на чужині), *німота* (особи, які не знають рідної мови) [Нестерович 2023 (а), с. 98].

Отже, як бачимо, концепт є складним ментальним утворенням із розгалуженою структурою, низкою диференційних ознак і широкими можливостями вербальної репрезентації.

1.3. Аксіологічний компонент як чинник формування концепту

Важливе місце в структурі концепту займає оцінний компонент, тому на аксіологічній маркованості концептуальних одиниць наголошує багато науковців. Вважаємо слушною думку Р. Кіся, який стверджує, що «слово вже початково насичене рефлексією, насичене когніцією та осмислюванням-оцінюванням» [Кісь 2002, с. 12]. Дослідник підкреслює, що лінгвокультурні концепти тісно пов'язані з «аксіологічним ядром культури» та завдяки оцінці «входять в обсяг соціонормативної культури» [Кісь 2002, с. 64]. Науковець також вказує на тісний зв'язок когнітивної лінгвістики й лінгвоаксіології, наголошуючи на лінгвокультурній основі обох мовознавчих галузей: «Мова орієнтує і спрямовує думку, виражає цінності й ідеали, наприклад, етичні,

естетичні, чи у дуже специфічний спосіб (різний – у різних мов) «перекодовує» їх в інтеріорний план нашої психіки, у вельми питомий спосіб – притаманний саме їй, а не іншій мові, розкриває глибинний сенс цих цінностей, норм, ідеалів, – сенс, засадничо неперекладний іншою мовою» [Кісь 2002, с. 101].

За словами Т. Космеда, саме крізь призму категорії оцінки сприймається мовна картина світу. До чинників, під впливом яких формується категорія оцінки, дослідниця відносить «соціальні позиції, світогляд, рівень культури, інтелект, моральний розвиток, вік, життєвий досвід, відповідність нормам і принципам моралі» [Космеда 2000, с. 93]. Дослідниця стверджує, що «мовна семантична категорія оцінки – складний феномен для наукового опису і теоретичного осмислення» з огляду на її «онтологічну універсальність» [Космеда 2000, с. 306].

На думку В. Кононенка, на відміну від категорій логічного мислення, у яких «розкривається упорядкованість об'єктивного світу», «в модально-оцінних парадигмах знаходить своє втілення суб'єктивність бачення, індивідуально-психологічні властивості, можливості ціннісних орієнтацій» [Кононенко 2002, с. 54].

Пізнавальна діяльність людини неможлива без відображального й оцінного елементів. Це зумовлено тим, що під час відображення предметів і явищ дійсності «суб'єкт співвідносить їх із минулим досвідом, вимірює їх відповідно до конкретних цінностей, якими є норми, стандарти, ідеалізовані моделі, а також потреби, бажання, смаки, інтереси індивіда тощо» [Космеда 2000, с. 108].

В. Козловський вважає, що вагому роль у реалізації категорії оцінки відіграє прагматичний аспект, який «полягає у вираженні тієї сторони змісту висловлення, яка залишається за межею семантики модальних значень. Ідеться про такі поняття, як «співпереживання», «співчуття», «схвалення», «байдужість», «заперечення», «незгода», «відмова» та інші подібні характеристики» [Козловський 1991, с.73].

Г. Приходько вважає оцінку комунікативною категорією, яка «виражає особливе ставлення мовця до того, про що говориться, до твердження, а тому

використовується як засіб комунікативної стратегії особистості» [Приходько 2021, с.147].

Проблема цінностей перебувала в полі зору філософів ще із часів античності. Одним із центральних питань аксіології було і залишається визначення поняття добра та його протиставлення злу. Проблеми цінностей та оцінок у різний час досліджували такі мислителі, як Аристотель, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Д. Юм, І. Кант, Дж. Бентам, Дж. Мілль, Г. Сіджвік, Дж. Мур, Р. Гее, А. Аєр, Ч. Стівенсон, Д. Перрі та інші. Німецький філософ першої третини ХХ-го ст. М. Шелер, який присвятив проблемам аксіології низку наукових розвідок, стверджував, що дослідження найінтимніших сутностей індивіда, історичної епохи, сім'ї, народу, нації, будь-яких інших соціоісторичних єдностей можливе лише за умови пізнання системи фактичних ціннісних оцінок і ціннісних переваг суб'єкта (групи, соціуму). Найвище, на що може бути здатна людина, до чого вона може прагнути, за М. Шелером, – це любити речі так, як любить їх Бог, і спостерігати в цьому акті збіг божественного й людського в одній і тій же точці ціннісного світу [Scheler 1996].

Сьогодні проблеми, пов'язані з аксіологією, не лежать винятково у філософській площині, а поширюються на інші науки – гуманітарні, природничі і навіть точні. Т. Космеда із цього приводу зазначає: «Граматиалізуючись, категорія оцінки набуває статусу лінгвальної і має розгалужену мережу спеціальних і неспеціальних форм мовного вираження. Вона не існує ізольовано, а входить до системи структурно-семантичних і функціональних категорій мови» [Космеда 2000, с. 92].

На думку О. Ковтун, з початку ХХІ століття й до нашого часу в поле зору дослідників лінгвістичної аксіології потрапляють такі проблеми, як «дослідження системи видів оцінки, механізмів її породження, процесів вербалізації, поглиблення дискурсивної аксіології, становлення й розвиток граматики оцінки» [Ковтун 2021, с. 290]. Якщо у першій половині ХХ століття науковці досліджували особливості реалізації оцінки на лексичному рівні, у 60-

70-х роках вивчали цю категорію на словотвірному рівні, а у 80-90-х роках розглядали переважно в межах функціонального підходу [Космеда 2000, с. 118], то сьогодні вона все частіше привертає увагу дослідників концептів. Серед українських мовознавців, які мають чимало напрацювань у цьому напрямку, Т. Космеда (досліджувала категорію оцінки в межах нового лінгвістичного напрямку – аксіологічної прагмалінгвістики); Т. Вільчинська (розробила метод семантико-аксіологічного поля для аналізу концептів); В. Кононенко (обґрунтував тісний зв'язок категорії оцінки з етнолінгвістикою); Ж. Краснобаєва-Чорна (спроєкувала категорію оцінки на фразеологізми як репрезентанти концептів) та ін. Цими та іншими науковцями було обґрунтоване розуміння оцінки як важливого формотворчого чинника концепту. Під лінгвістичним аспектом категорії оцінки науковці розуміють «сукупність засобів і способів її вираження – фонетичних, морфологічних, синтаксичних, лексичних тощо, які відображають елементи ситуації, що оцінюється (модус)» [Космеда 2000, с. 118].

Вичерпне визначення аксіологічності як лінгвістичної категорії запропонувала О. Селіванова, зазначаючи, що це «принцип дослідження, спрямований на вияв ціннісних орієнтацій мовця й відображення їх у мові та мовленні», який «у мовній системі фіксується у вигляді конотації одиниць (оцінного, емотивного компонентів), а у висловленні представлений модальністю суб'єктивної оцінки» (СЛТЕ, с. 19).

Оцінку також вважають важливою категорією етнолінгвістики, підкреслюючи, що «утвердження етичних начал у житті соціуму, релігійної чи культурної спільності, нації, держави зрештою спирається на визнання «доброго» і «поганого», позитиву і негативу» [Кононенко 2002, с. 74]. На думку В. Кононенка, «якщо в категоріях логічного мислення розкривається упорядкованість об'єктивного світу, то в модально-оцінних парадигмах знаходить своє втілення суб'єктивність бачення, індивідуально-психологічні властивості, можливості ціннісних орієнтацій» [Кононенко 2002, с. 54]. Подібну думку висловлює О. Селіванова, стверджуючи, що саме

аксіологічність «визначає ціннісно-естетичну вартість тексту у семіотичному універсумі культури етносу чи цивілізації» (СЛТЕ, с. 19).

До лінгвістичних проблем, пов'язаних з категорією оцінки, Т. Космеда відносить «питання про засоби реалізації категорії оцінки, про розмежування оцінних і неоцінних висловлювань, про прагмалінгвістичну значущість оцінних засобів, специфіку їх творення, формування, розвиток, про зіставлення оцінних засобів різних мов тощо» [Космеда 2000, с. 7]. Науковиця акцентує увагу на тому, що концептуалізоване поняття також можна оцінювати за допомогою шкали оцінки, яка передбачає різні ступені її позитивного або негативного вияву. Так, максимальний ступінь позитивного вияву оцінки репрезентують слова *відмінно, прекрасно, чудово* тощо. Максимальний ступінь негативної оцінки можна передати лексемами *погано, відразливо, огидно* та ін. Крім того, існують так звані периферійні оцінні судження з позитивною або негативною семантикою, серед яких привертають увагу такі показники, як *«мудро, продумано, добре, вдало, непогано, невідразливо, смішно, малопродумано, задовільно, слабо* тощо» [Космеда 2000, с. 87-88]. При встановленні ступеня позитивної або негативної оцінки варто враховувати «визначеність понять, їхню форму, вид, зв'язок із поняттями іншого рівня» [Космеда 2000, с. 89].

Відомо чимало класифікацій оцінок. Так, залежно від характеру оцінки виділяють позитивну («мейоративну», «меліоративну»), негативну [«пейоративну», «інвективну»] й нейтральну. Оцінка також може бути абсолютною і відносною (її ще називають порівняльною). Абсолютна оцінка виражається поняттями *добре – погано*, а відносна – поняттями *краще – гірше* [Гелета, Жмаєва 2022, с. 36; Sapir 1944; Степаненко, Дейна 2018, с. 50, 55].

Крім того, розрізняють загальнооцінні значення, які можна охарактеризувати словами *добрий, поганий*, та частковооцінні, властиві словам, «у значення яких входить певний компонент, що стосується структури оцінки – наприклад, спосіб мотивації, ставлення до мети тощо» [Космеда 2000, с. 107].

Трапляються випадки, коли на основі часткових оцінок формується загальнооцінне значення узагальненого характеру. Як зазначає В. Кононенко,

«структура оцінного значення ускладнюється, коли оцінка дається за сукупністю різнорідних, часом протилежних за знаком властивостей» [Кононенко 2002, с. 61]. Дослідник наголошує: «Враховуючи багатоаспектність критеріїв і мотивів оцінювання, що нерідко призводить до співіснування в одному об'єкті як позитивних, так і негативних властивостей, можна стверджувати, що аксіологічні суперечності, асиметрія закладені в природі об'єктів» [Кононенко 2002, с. 61]. Це може спричинити послаблення загальної негативної оцінки виявленими позитивними властивостями і навпаки. Складність і суперечливість оцінки окремих об'єктів дають підстави говорити про так звану «аксіологічну неоднозначність», яка, за В. Кононенком, найчастіше виявляється під час інтерпретації історичних подій і суспільних явищ. Кардинальну зміну оцінки таких об'єктів спричиняють соціополітичні обставини, ідеологічні міркування, інтереси окремих груп населення тощо [Кононенко 2002, с. 62].

Суперечливим залишається питання про виокремлення об'єктивного та суб'єктивного типів оцінки. Існує думка, що всі оцінні значення за своєю природою є суб'єктивними. Вони покликані відображати не об'єктивну реальність, а лише ставлення суб'єкта до неї, тому «оцінність ототожнюється зі всією сферою суб'єктивного у мові, будь-яке вживання мови суб'єктом розглядається як оцінне» [Гелета, Жмаєва 2022, с. 35]. Водночас вчені підкреслюють, що при оцінюванні суб'єкт повинен враховувати не лише власні уподобання, а й реальні властивості об'єкта. Як стверджують І. Гелета, Н. Жмаєва, «задля оцінки об'єкта, людина має спочатку зрозуміти його справжні властивості і тільки після цього висловити своє ставлення до них. Таким чином, суб'єктивний підхід до предметів не може передувати об'єктивному, він наслідує його» [Гелета, Жмаєва 2022, с. 36]. Отже, при оцінюванні необхідно враховувати обидва фактори: і суб'єктивний, й об'єктивний. Проте варто враховувати, що нерідко об'єктивна оцінка буває неможлива (наприклад, коли йдеться про естетичну, гедоністичну, емоційно-чуттєву оцінку тощо). Тому вважаємо, що виокремлення разом із суб'єктивною

оцінкою об'єктивної є доречним, але слід пам'ятати, що останню можна застосувати не до всіх об'єктів оцінювання.

Розглядаючи концепт крізь призму оцінки, зауважимо, що вона репрезентована різними засобами на всіх мовних рівнях. Закономірно, що найяскравіше оцінка виявляється на лексико-семантичному рівні, де її експлікують слова із семантикою оцінки. За Т. Космедою, це «такі лексичні одиниці, які мають оцінну семантику, що зумовлена ідеологічними чи психологічними чинниками і може набувати позитивного або негативного значення у процесі свого функціонування» [Космеда 2000, с. 225].

Засобами вираження аксіологічності часто виступають фразеологізми, аксіологічний компонент у структурі яких в українському мовознавстві досліджувала Ж. Краснобаєва-Чорна. Науковиця виділяє фразеологізми з позитивною, негативною і дифузною (контекстуально зумовленою) оцінкою, проєктуючи це на концепт [Краснобаєва-Чорна 2015, с. 41].

Аксіологічне значення експлікується і на граматичному рівні мови. О. Халіман з цього приводу зазначає: «Хоча граматичній структурі властива стійкість системи зв'язків і вона менше піддається дії екстралінгвістичних факторів, що спричиняють появу конотації, все ж у певних контекстах саме граматичні значення зумовлюють виникнення оцінки» [Халіман 2009, с. 169].

Зауважимо, що з погляду виражальних можливостей категорії оцінки граматичний рівень володіє не меншим потенціалом, ніж лексико-фразеологічний, адже аксіологічність тут може виражатися не тільки на рівні родових, числових і відмінкових форм, але й за допомогою низки інших граматичних категорій, як-от ступені порівняння, часово-видові дієслівні форми тощо [Халіман 2019].

Широкими можливостями відображення категорії оцінки володіють морфемний і словотвірний рівні. Т. Космеда зазначає, що похідні слова, які є основними одиницями словотвору, мають значно більший аксіологічний потенціал і частіше забарвлені оцінною семантикою, ніж непохідні [Космеда 2000, с. 249].

Різні засоби вираження оцінки тісно пов'язані із синтаксисом, тому їхній аксіологічний потенціал необхідно досліджувати в контексті. Зокрема, на синтаксичному рівні оцінне значення можуть виражати різні типи речень, вставні і вставлені конструкції, звертання, діалогічні репліки, які часто містять емоційно-експресивну оцінку повідомлюваного [Чобот 2003, с. 156].

Крім того, як зауважує Т. Космеда, оцінка є «текстовою категорією і має функціонально-комунікативну спрямованість», а також створює «текст у тексті» [Космеда 2000, с. 289].

Відомо, що на формування оцінного значення впливають різні чинники, насамперед культурологічні й національні. В. Кононенко помітив цікаву закономірність в актуалізації концепту «кров» у творах Т. Шевченка. Так, убивство є важким злочином і гріхом із погляду гуманістичних та християнських засад, проте в «Заповіті» Т. Шевченка заклик пролити ворожу кров не оцінюється негативно. Революція з усіма її кривавими наслідками продиктована необхідністю визволення з неволі українського народу. А от кров Прометея в поемі «Кавказ» автор називає «живущою». Її проливати гріх, адже вона символізує жертву заради визволення з неволі [Кононенко 2002, с. 71].

Лінгвісти зазначають, що оцінна ситуація може містити «суб'єкт, об'єкт, мотиви оцінки, оцінні предикати, «оператори» (засоби оцінки)» [Проскуркіна 1995, с. 21-23]. Наявність об'єкта і засобів оцінки є обов'язковими, тому вони завжди мають експліцитне вираження. Інші складники можуть бути представлені імпліцитно [Космеда 2000, с. 270].

Проведені спостереження засвідчили, що оцінка є важливою лінгвістичною категорією, тісно пов'язаною з мовною прагматикою та когнітологією. Аксіологічний компонент займає важливе місце в структурі концепту, бере участь у формуванні його семантики. Крім того, проблеми лінгвістичної аксіології лежать також у площині теорії художньої картини світу.

1.4. Місце художньої картини світу в парадигмі картин світу

Різноманітна інформація про світ акумулюється у свідомості людини у вигляді певних образів. Такий спосіб сприйняття і розуміння дійсності науковці пояснюють тим, що більшість інформації про навколишнє середовище ми отримуємо через зорові відчуття. Тому визначення настільки багатогранного і складного терміна, як «картина світу», доцільно виводити із особливостей взаємодії найпростіших образів, якими оперувала людина ще на початку антропогенезу [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011, с. 15].

У терміносистемах різних наук поняття «картина світу» має низку синонімічних визначень. Так, у культурології оперують термінами «модель світу», «світобачення», ототожнюючи їх із поняттями «картина світу», «образ світу». У літературознавстві поширені вислови «картина епохи», «картина реальності», «картина реальної дійсності».

Низку термінів із синонімічним значенням виокремлюють також і в мовознавстві: «мовний проміжний світ», «мовна репрезентація світу», «мовна модель світу», «мовна картина світу», «концептуальна система», «індивідуальна когнітивна система» [Жукова 2010, с. 417], хоч ототожнення окремих із них із загальним поняттям «картина світу» є дискусійним. Під впливом комп'ютерних наук з'явилися такі терміносполуки, як «когнітивна модель світу», «ментальна модель», «ментальна репрезентація». Н. Жукова вважає, що між визначеннями окремих із перерахованих понять, зокрема термінами «картина світу», «образ світу» і «модель світу», є відмінності, які не дозволяють їх ототожнювати [Жукова 2010, с. 418]. Л. Лисиченко також запропонувала розмежовувати поняття «мовна модель», «мовна картина» і «мовний образ світу», зазначаючи, що мовна модель – це «логічний конструкт», мовна картина – її «лінгвальний еквівалент», а мовний образ – «індивідуальна естетична сутність, що виявляється в індивідуальній картині світу, не завжди і не обов'язково в художній» [Лисиченко 2009, с. 13].

До важливих характеристик картини світу науковці відносять когнітивність, системність, семіотичність, структурованість, динамічність,

історичну зумовленість, космологічну орієнтованість тощо, а серед найважливіших функцій картини світу виокремлюють інтерпретативну і регулятивну [Жукова 2010, с. 418; Приходько 2008, с. 21; с. 117; Bartmiński 1993, s. 91].

На виникнення й обґрунтування поняття «картина світу» мали значний вплив ідеї про внутрішню форму мови В. фон Гумбольдта [в українському мовознавстві схожих поглядів дотримувався О. Потебня], а також наукові розвідки американських учених, зокрема гіпотеза лінгвальної відносності Е. Сепіра та Б. Уорфа [Humboldt 2000; Sapir 1921; Whorf 1956; Живіцька, 2010, с. 21; Яремчук 2020, с. 71; Кісь 2002].

Український вчений Р. Кісь зазначає, що «мова вибудовує властиву окремій мовленнєвій спільноті картину світу, вибіркковість і забарвленість світосприймання» [Кісь 2002, с. 114]; «стає призмою світосприймання, моделює ту цілісну лінгвокультурну реальність, що зазнає аперцепції й інтерпретації» [Кісь 2002, с. 121]. Те, що в мові знаходить вираження світ, підкреслював і Г.-Г. Гадамер, проте стверджував, що не стільки мова визначає світогляд людини, як на цьому наголошував В. Гумбольдт, скільки світобачення людини репрезентується через мову і, відповідно, впливає на неї [Gadamer 1990].

У наукових розвідках, присвячених історії виникнення та функціонування поняття «картина світу», натрапляємо на деякі розбіжності щодо того, хто з науковців першим використав відповідний термін. Здебільшого дослідники сходяться на тому, що він виник на межі XIX – XX століть, а вперше його застосував фізик В. Герц. Існує також думка, що поняття «картина світу» вперше вжив Л. Вітгенштайн у «Логіко-філософському трактаті» (1921). Відображення дійсності, яка складається з окремих об'єктів, її модель, зображення, науковець називав картиною [Вільчинська, Снитко, Слухай 2011, с. 15]. Згідно з поглядами філософа, картина світу взаємодіє з реальністю, вони дотикаються одна до одної. Картина постає вимірювальним інструментом реальності. З об'єктом, який вимірюють, інструмент дотикається тільки в

крайніх точках. Це означає, що картині властиве відношення відображення, яке і робить її картиною [Wittgenstein 1922].

Термін «картина світу» вживав у монографії «Рідна мова і формування духу» і німецький науковець Л. Вайсгербер, зазначаючи, що під впливом усього отриманого досвіду в людини виникає картина світу і провідну роль у цьому процесі відіграє мова [Живіцька 2010, с. 21; Яремчук 2020, с. 71; Weisgerber 1929].

Широке обґрунтування термін «картина світу» знайшов у праці М. Гайдеггера «Епоха картини світу», де він у властивому йому стилі актуалізував низку питань: що, власне, таке образ, або картина світу? І що таке світ? Мислитель відповідає на ці питання так: світ – це найменування суцього в цілому. Воно не обмежується космосом, природою. Його визначає ще й історичний процес та світова основа. Коли ж ми думаємо про образ, то найчастіше уявляємо відображення чогось. При цьому образ світу був би чимось на кшталт живописної картини. Але образ світу – це дещо більше, ніж відображення. Під образом світу варто розуміти сам світ, а не його відбиток, те суще, що постає перед нами, причому постає саме таким, яким ми бачимо його зі своєї перспективи [Heidegger 1997, p. 80]. За М. Гайдеггером, образ – це не безумовне, а осмислене утворення. Воно виникає у свідомості тоді, коли людина готова його належно зрозуміти і сприйняти, узгодити зі своїм буттям. Під образом (картиною) світу варто розуміти не якийсь уявлення, сформоване в нас про світ, а сам світ, усвідомлений як образ [Heidegger 1997, p. 80].

Схиляємось до думки М. Гайдеггера, який тісно пов'язує поняття картини світу з визначальними людськими рисами, що формуються під впливом цієї картини світу, зауважуючи, що тільки там, де світ стає образом, виникає гуманізм. Філософ підкреслює, що з кінця 17 століття основоположне відношення людини до суцього в цілому починає визначатися як світогляд. Як тільки світ стає образом, становище людини уявляється як споглядання світу [Heidegger 1997, p. 84-85].

Під картиною світу часто розуміють «результат певного світобачення, світорозуміння, яке має системний характер, тому вона з'являється у більш системному вигляді, ніж реальність» [Вільчинська, Снитко, Слухай 2011, с. 18]. Ф. Бацевич називає картиною світу «сукупність уявлень про світ, які історично склалися в поточній свідомості певного мовного колективу і віддзеркалилися в його етнічній мові; певні способи концептуалізації дійсності за допомогою засобів етнічної мови» [Бацевич 2008, с. 223]. І. Живіцька тлумачить картину світу як «результат обробки інформації про середовище і людину» [Живіцька 2010, с. 20]. О. Дубенко зазначає, що «картина світу як цілісний образ навколишньої дійсності створюється усіма складовими людської свідомості, основними з яких є пізнавальний, естетичний і моральний компоненти, що знаходять своє матеріалізоване вираження у конкретних галузях людської діяльності: науці, мистецтві, моралі та праві» [Дубенко 2013, с. 10].

Як бачимо, термін «картина світу» не лежить винятково у лінгвофілософській площині. Він дотичний до різних сфер діяльності людини, адже передбачає її рецепцію навколишньої дійсності. Залежно від чинників, які впливають на картину світу індивідів, науковці розмежовують такі картини світу: динамічні і статичні (за часом); культурну, національну, вікову, гендерну, професійну, релігійну (за приналежністю до певного соціуму); наївну (практичну) і наукову (за відношенням до об'єктів свідомості); когнітивну (концептуальну) і мовну (з огляду на засоби відображення дійсності) тощо [Вільчинська, Снитко, Слухай 2011, с. 20]. Крім того, відомий поділ картин світу на цілісні (міфологічна, релігійна, наукова, філософська і под.) і фрагментарні (фізична, хімічна, біологічна тощо) [Ніконова 2012, с. 119]. Л. Лисиченко розглядає також діалектну й літературну, індивідуальну й загальномовну картини світу, а поряд із мовною й концептуальною виокремлює домовну картину світу, яка репрезентує домовний рівень знання і не передбачає мовної інтерпретації явищ, а лише їхнє «споглядання» [Лисиченко 2009, с. 20-60]. Крім того, дослідниця розмежовує «мовну картину світу сучасного суспільства й архаїчну» [Лисиченко 2009, с. 31].

Саме концептуальна і мовна картини світу найбільш часто стають об'єктом наукових зацікавлень. Вони співвідносяться як первинне і вторинне. Концептуальна картина світу постає ментальним явищем і репрезентується завдяки поняттям і уявленням. Мовна картина світу знаходить вираження за допомогою лінгвістичних засобів; на відміну від концептуальної картини світу, вона не може бути представленою за допомогою невербальних символів [Хрищена 2012; Яремчук 2020, с. 73]. Л. Лисиченко під мовною картиною світу розуміє «характер відображення в мові концептуальної картини світу і мовні засоби вираження знань про неї» [Лисиченко 2009, с. 14].

До вторинних картин відносять художню картину світу [Яремчук 2020, с. 74]. В. Русанівський тлумачить художній, або мистецький, спосіб відображення світу як один із найважливіших (разом із науковим), зазначаючи: «Наука пояснює явища світу, розкриває й доводить їхній взаємозв'язок, художня література – зображує світ, відбиває його у дзеркалі людської психіки, впливає на почуття, щоб через них показати красу й велич людини, різнобічність її душі, зв'язок людини зі світом» [Русанівський 1972, с. 41]. Р. Кісь наголошує на тому, що «художня література – вагомий чинник живого неперервного процесу становлення, формування, розповсюдження і ще більшого «овнутрішнювання» образів і думок, смаків й уподобань, «налаштованості» світовідчуття та світосприймання, «занурювання» у смислоносні форми, «просякання» такими смислами, чинник безперервного процесу переосмислювання, переінакшування смислів і самих способів їхньої реінтерпретації» [Кісь 2002, с.145].

Перед тим як докладніше розглянути художню картину світу, варто з'ясувати, чим, власне, є художній твір. Відповідь на це питання намагався дати М. Гайдеггер, підкреслюючи, що необхідним атрибутом будь-якого мистецького витвору є матеріальна річ, його предметність. Дослідник ставить риторичне питання: можливо, не варто розмірковувати про предметність художніх творів, якщо розуміти під ними щось більше, ніж матеріал, з якого їх створено, відповідаючи: саму художність становить якраз це «більше».

Художній твір – це те, що залишиться, коли ми відкинемо предметність. А те «більше», яке художність привносить у матеріальну річ, завдяки якому ця річ стає художнім твором, – це символ і алегорія [Heidegger 1950].

За О. Потебнею, тим «більшим», яке надає художності твору, є речення – «загальна форма, в яку вкладається наша думка» [Потебня 2022, с. 16]. Слова й речення постають своєрідними знаками, що активізують у нашій свідомості образи, з яких складається художня картина світу. Ці образи і є тими символами й алегоріями, про які говорить М. Гайдеггер. Проте художня картина світу, втілена в тому чи іншому мистецькому творі, ніколи не викличе однакових образів в уяві різних реципієнтів, адже «всьяке розуміння є нерозуміння» [Humboldt 2000].

Про неможливість людини вийти за рамки власних образів та ідей, позначених конкретними мовними знаками, ще в 17-му столітті говорив Дж. Локк. Філософ стверджував: «У своєму безпосередньому значенні слова виступають чуттєвими знаками ідей людини, яка ними послуговується. Люди послуговуються цими знаками або для того, щоб увічнити власні думки й допомогти своїй пам'яті, або, так би мовити, для того, щоб оприятити власні ідеї та показати їх іншим. Тож у своєму первісному й безпосередньому значенні слова заступають лишень ідеї у розумі того, хто їх уживає... Отже, слова постають знаками ідей мовця, і ніхто не в змозі безпосередньо вживати їх як знаки для чогось іншого, крім власних ідей» [Локк 2002, с. 11].

Подібних поглядів дотримувався й О. Потебня, стверджуючи, що «і поза словом, і до слова існує думка; слово лише позначає певну течію розвитку думки» [Потебня 2022, с. 99].

Отже, художній твір – це виконаний на основі символів та алегорій, втілений у предметній формі і позначений плюралізмом інтерпретацій буттєвий вияв певного виду мистецтва, у якому на рівні ідей та образів репрезентовано окремі елементи світогляду митця. Під *художньою картиною світу* розуміють «художнє ціле, яке включає в себе просторово-часовий континуум із певними героями, котрі утворюють ціннісне ядро світу і освоюють даний тип хронотопу

у відповідності до художніх інтенцій автора, втілений («завершений») на вербальному рівні твору» [Статкевич 2016, с. 83]. Художню картину світу не можна ототожнити з мовною чи концептуальною, проте дослідники звертають увагу на вагомому роль художнього тексту при реконструкції мовної картини світу [Совтис 2013, с. 477]. В. Ніконова зазначає, що художня картина світу є «двічі опосередкованою: мовою й індивідуально-авторською концептуальною картиною світу» [Ніконова 2012, с. 120].

Важливим залишається питання про те, які спільні та відмінні ознаки є в художньої картини світу та інших картин світу. А. Яремчук стверджує, що художня картина світу відрізняється від концептуальної і мовної, оскільки «вибудовується на основі актуалізації об'єктивного та водночас суб'єктивного уявлення про світ, а також на людському свідомому, що межує з несвідомим та ілюзіями» [Яремчук, 2020, с. 74]. Вона виникає в реципієнта під впливом того чи іншого літературно-мистецького твору, проте варто враховувати її тісний зв'язок з авторською картиною світу митця. Розмірковуючи над природою художньої картини світу, А. Ліпісівська зазначає, що «особливість художньої картини світу полягає в суб'єктивному ставленні митця, автора твору, до об'єктивної реальності і до людини як до суб'єкта й об'єкта художнього творення» [Ліпісівська 2020, с. 110]. З огляду на те, що картина світу є відображенням дійсності, а не самою дійсністю, письменник у тексті відтворює за допомогою вербалізаторів «суб'єктивний образ об'єктивної реальності», який формується у його свідомості [Пономаренко 2019, с. 167]. Художня картина світу може відображати окремі елементи індивідуальної картини світу митця, актуалізувати авторські концепти [Яремчук 2020, с. 74]. У ній під певним візуальним кутом синтезується весь життєвий досвід митця, його знання про навколишню дійсність [Підгорна 2009, с. 391].

Художні тексти передбачають плюралізм інтерпретацій їхніх одиниць (за О. Воробйовою – «презумпція інтерпретативності»), що також вирізняє художню картину світу з-поміж інших [Ніконова 2012, с. 119; Vorobyova 1996, р. 552]. Така множинна інтерпретація можлива навіть за повторного прочитання

тексту одним реципієнтом: «Внутрішня форма художнього твору завдяки своїй особливій пластичності та семантичній місткості може на рівні реципієнта [в актах сприймання – розуміння – інтерпретації] «збуджувати» щоразу інший зміст, давати імпульси до різного смислоутворювання. У цьому й полягає феномен резонансности» [Кісь 2002, с. 143]. Як і В. Гумбольдт, Р. Кісь вважає, що, як і всяке розуміння є нерозумінням, «всяке тлумачення є водночас процесом перетлумачування» [Кісь 2002, с. 145].

О. Дубенко трактує художню картину світу як «матеріалізацію у художніх образах певного світорозуміння і світосприйняття художника» [Дубенко 2013, с. 10]. Проте образ світу, створений окремим автором, становить лише індивідуальну художню картину світу. У широкому значенні художня картина світу визначається особливостями історії культури окремої країни, художнього мислення епохи тощо. На структуру художньої картини світу здійснюють чималий вплив релігійні уявлення, що домінують в окрему епоху в певних народів, стильові засади мислення, філософські домінанти, культурно-мистецькі особливості тощо [Дубенко 2013, с. 10-12].

Художня картина світу моделюється митцем на основі індивідуальної картини світу, тому, як зазначає Л. Статкевич, їй властива мінливість [Статкевич 2016, с. 74], а також дуже високий рівень суб'єктивності, адже вона експлікується не лише у творчості автора, а й завдяки рефлексіям реципієнта, який об'єктивує те чи інше явище через призму власного життєвого досвіду, світогляду, знань і переконань. А. Ліпісівіцька, зважаючи на це, стверджує, що авторська картина світу є незмінною, а художня – суб'єктивною [Ліпісівіцька, 2020 с. 112]. На наш погляд, висловлену думку потрібно конкретизувати: авторська картина світу теж суб'єктивна, як і інші різновиди картин світу, адже вона не може існувати поза людською свідомістю. Л. Лисиченко проєктує подібні погляди на мовну картину світу, зауважуючи, що до неї подекуди застосовують термін «об'єктивна картина світу», але таке визначення не є коректним, оскільки будь-яка «картина – це вже певна інтерпретація, а

об'єктивний світ є реальністю, яка не залежить від інтерпретації суб'єкта» [Лисиченко 2009, с. 12].

О. Дубенко виокремлює три основні напрями досліджень художньої картини світу: 1) співвіднесення художньої і наукової картин світу; 2) цілісний аналіз художньої картини світу як естетичної категорії; 3) аналіз окремих компонентів художньої картини, зокрема метафор, символів, алегорій тощо [Дубенко 2013, с. 12].

І. Широкова називає такі ознаки художньої картини світу, як: «синтез раціонального й емоційно-іраціонального складників, образність і наочність, експресивність та емоційна насиченість, співіснування універсального й специфічного, опосередкованість, спрямованість на зовнішній та внутрішній світ людини, одночасна системність і хаотичність» [Широкова 2021, с. 51]. При цьому дослідниця розмежовує авторську й загальнокультурну картини світу, зазначаючи, що важливою особливістю художньої картини світу окремих авторів є те, що в ній можуть знаходити вираження концепти, відсутні в мовній картині світу [Широкова 2021, с. 52].

Аналіз художньої картини світу на матеріалі літературного твору неможливо здійснювати без встановлення вербальних засобів її відображення – лексико-семантичних, граматичних та стилістичних. А. Підгорна стверджує, що такий підхід до визначення художньої картини світу є нічим іншим, як аналізом мовної картини світу на прикладі індивідуально-авторського світообразу, втіленого в певному художньому творі [Підгорна 2009, с. 391]. Подібних поглядів дотримується В. Дмитренко, зауважуючи, що «у літературно-художньому творі формами експлікації авторського світогляду є індивідуально-авторська художня й мовна картини світу» [Дмитренко 2015, с. 118]. В. Ніконова вважає індивідуально-авторську картину світу різновидом художньої. На думку дослідниці, «художні картини світу розрізняються залежно від літературних течій та напрямів і можуть бути індивідуально-авторськими, жанровими тощо, як, наприклад, загальна романтична картина світу, художні картини світу окремих письменників» [Ніконова 2012, с. 120].

Усе це дає підстави науковцям виокремлювати в межах художньої картини світу індивідуально-авторську, яку Т. Пономаренко тлумачить як «специфічну форму світосприйняття, що виступає альтернативою реальному світу та є результатом внутрішньої роботи автора, його творчої діяльності; це призма, через яку відбивається реальна або віртуальна реальність, перетворюючись у художню картину світу певного твору» [Пономаренко 2019, с. 167]. І. Широкова вказує на те, що індивідуально-авторська картина світу – це «суб'єктивна реальність автора, втілена в його творах і створена в результаті переосмислення об'єктивної дійсності, тобто це результат концептуалізації та категоризації світовідчуття конкретного індивіда» [Широкова 2021, с. 52].

Л. Вітгенштайн наполягав на тому, що кожен митець відчуває вплив інших і показує це у своїх працях, але ми все одно отримуємо від нього вираження його власної особистості. Те, що успадковане в таких випадках від інших, не більш ніж шкаралупа [Wittgenstein 1984, s. 30]. М. Гайдеггер також наголошував на тісному двосторонньому зв'язку між митцем і його твором, доводячи що митець є витокom твору, а твір – витокom митця. Не буває одного без іншого. І обоє існують завдяки мистецтву, що, у свою чергу, є витокom історичного буття народу [Heidegger 1950]. Із цих спостережень М. Гайдеггера можна зробити висновок: світогляд митця є підвалиною його художньої творчості, але разом із тим значною мірою продукується в контексті цієї творчості. Індивідуально-авторська картина світу не виникає раптово і не залишається статичною: вона формується протягом усього життя митця, зазнає змін і визначає автора як особистість. Цінності людини формують її картину світу, а картина світу формує актуальні для індивіда цінності. Між цими двома поняттями, які перебувають у тісному взаємозв'язку, важко визначити первень, вони творять одне одного так само, як автор і твір. На думку Г.-Г. Гадамера, фундаментальне значення роботи М. Гайдеггера про витоки художнього твору полягає у висновку: кожен повинен враховувати те, що в художньому творі, в якому постає світ, не тільки здійснюється і стає доступним досвіду не пізнаний раніше смисл, але вступає в буття разом із появою витвору мистецтва щось

нове. Витвір мистецтва не просто розкриває перед нами істину, він сам є буттям [Heidegger, Gadamer 2012].

Індивідуально-авторська картина світу складається з когнітивної бази лінгвокультурної і соціокультурної спільнот, до яких належить митець, а також індивідуального когнітивного авторського простору, який визначається життєвим і культурним досвідом митця, його знаннями і уявленнями про світ та не завжди збігається з колективними візіями. Значний вплив на індивідуально-авторську картину світу має мистецький напрям, у якому творить автор [Широкова 2021, с. 56-57; 61].

Поняття індивідуально-авторської картини світу нерідко пов'язують із поняттям ідіостилю [Фадеева 2019; Пономаренко 2019], які, на наш погляд, не слід ототожнювати. Вони співвідносяться як абстрактне (картина світу є продуктом свідомості) і конкретне (ідейно-тематичне наповнення, мовно-виражальні засоби у створеному тексті дають підстави говорити про особливості ідіостилю певного автора). Варто підкреслити, що визначення особливостей ідіостилю письменника допомагає розкрити домінанти світобачення митця, а разом із цим – самотність його індивідуально-авторського стилю, що реалізується в межах художнього тексту. Специфіка авторської мовотворчості відображається в ідіостилі, який «виявляє органічне поєднання раціонального світосприйняття й індивідуального осмислення та переживання буття, становить особливу єдність, у якій взаємодіють традиції та новаторство, усталені й індивідуальні авторські образи» [Корнієнко, Бугайова 2016, с. 37]. О. Дойчик зауважує, що особливості індивідуально-авторської картини світу визначаються системою цінностей митця, а ідіостиль є його «мовно-ментальним портретом», який знаходить відображення в авторській концептуалізації дійсності [Дойчик 2012, с. 4].

Текст художнього твору є авторською інтерпретацією дійсності [Пономаренко 2019, с. 167]. О. Павлушенко стверджує, що індивідуально-авторські картини світу є «одночасно продуктом індивідуального й суспільного мислення», через що актуальним постає дослідження особливостей таких

картин у конкретних культурах [Павлушенко 2019, с. 452]. Встановлення особливостей індивідуально-авторської картини світу можливе, найперше, за допомогою аналізу лексико-семантичних і образних домінант у творчості письменника [Каратєєва 2014, с. 50].

Творчий стиль письменника характеризується не лише ідейно-тематичним наповненням тексту, добром і використанням певних мовно-виражальних засобів, але й когнітивно-емоційними особливостями автора-індивіда, його світоглядними орієнтирами, використанням засобів, за допомогою яких вдається встановити діалогічні зв'язки між автором і реципієнтом [Пономаренко 2019, с. 167-168]. «Основою індивідуально-авторської картини світу є когнітивна база, на яку накладається власне модифіковане бачення світу – емоційно забарвлена система образів, не лише зорових, але й звукових, смакових, тактильних та нюхових» [Широкова 2021, с. 52-53].

Т. Пономаренко вважає особистість автора «ключем до розуміння художнього тексту» [Пономаренко 2019, с. 168]. Важливу роль у формуванні індивідуально-авторської картини світу відіграють неологізми і неосемантизми, принципи творення метафор та інших тропів [Совтис 2013, с. 478].

І. Широкова окреслює три найпоширеніші підходи до аналізу індивідуально-авторської картини світу, які є взаємопов'язаними і взаємодоповнюваними: лінгвокультурологічний, лінгвокогнітивний і семіотичний. Перший підхід передбачає виявлення ключових концептів індивідуально-авторської картини світу, засобів їхньої експлікації з урахуванням поняттєвого, символно-образного і ціннісного компонентів у структурі концептів; встановлення особливостей сполучуваності лексем-вербалізаторів, визначення їхнього фразеологічного потенціалу; аналіз авторської концептосфери. Недоліком лінгвокультурологічного підходу, на думку дослідниці, є його фрагментарність, зокрема зосередження уваги на дослідженні мовних одиниць, внаслідок чого поза увагою залишаються знаки. Більше простору для інтерпретації концептів авторської концептосфери дає лінгвокогнітивний підхід. У його межах відбувається вивчення ідіостилю митця

завдяки виокремленню ключових концептів у його індивідуально-авторській картині світу; реконструювання концептуальних метафор; аналіз вербалізаторів концептів; вивчення взаємозв'язку асоціативних образів і мовної свідомості автора, його когнітивного досвіду тощо [Широкова 2021, с. 54-58]. Науковиця підкреслює, що «лінгвокогнітивний підхід можна вважати рухом від індивідуальної свідомості до культурної, а лінгвокультурологічний підхід – рухом від культури до індивідуальної свідомості» [Широкова 2021, с. 58]. Завдяки семіотичному підходу до визначення індивідуально-авторської картини світу можна «прочитати явища культури як тексти й виявити їх універсальні значення, ... з'ясувати, яку інформацію передає організоване повідомлення, за допомогою яких знаків цю інформацію закодовано та як вони співвідносяться з ідеями автора й глибинними смислами тексту» [Широкова 2021, с. 59].

Буває, що в межах художньої картини світу виокремлюють поетичну картину світу, в якій поетичне слово знаходить своє найповніше вираження. Необхідність виокремлення в межах художньої картини світу поетичної, за словами окремих дослідників, зумовлена поділом текстових структур на прозові й поетичні [Яремчук 2020, с. 74] та її специфікою, що визначається слуховими, зоровими, нюховими, тактильними модусними компонентами [Широкова 2021, с. 54]. Хоча, на думку М. Гайдеггера, і мова, і все мистецтво за своєю сутністю є поезією. А сутність поезії – це істина [Heidegger 1950, р. 205-207].

Ґрунтовне визначення поняття поетичної картини світу подає О. Тупиця, який тлумачить її як «поєднання об'єктивних та суб'єктивних уявлень про світ», розуміючи під об'єктивними «систему образів, яка виникає на основі смислових лексичних одиниць і дає уявлення читачеві про об'єктивну дійсність» [Тупиця 2009, с. 98]. До релевантних ознак поетичного тексту дослідник відносить потенційну значущість будь-яких мовних одиниць, можливість формальних лексичних компонентів «набувати додаткових значень», особливу смислотвірність поетичних текстів, завдяки якій між мовними одиницями творів встановлюються складні відношення, нехарактерні

для прози. Крім того, поетичному слову властивий «асиметричний дуалізм мовних знаків», який передбачає ускладнення, перетворення і деформування лексичного значення слова і його граматичної форми в поетичному тексті, а також значне насичення мови твору художніми засобами й елементами поетичного синтаксису, контекстуальну зумовленість лексичних одиниць [Тупиця 2009, с. 100-102]. О. Тупиця підкреслює: «Обсяг значення поетичного слова збагачується асоціаціями. Фактично кожне слово поетичного тексту, на відміну від тексту прозового, як фонетично, так і семантично деформоване через різні причини» [Тупиця 2009, с. 100-101]. Таким чином, поетична картина світу характеризується низкою специфічних ознак, завдяки яким її можна протиставити художній картині прозової творчості.

Аналізуючи специфіку відображення авторського мислення в художній картині світу прозових творів, В. Дмитренко зазначає: «Автор художнього твору не просто описує події й акти людської діяльності, він свідомо чи несвідомо намагається пояснити їх, дати їм оцінку з точки зору культурних норм. Крім того, саме автор вибирає із життєвої коловерті ту чи ту подію, яка, на його думку, є найбільш важливою чи типовою для того, щоб репрезентувати його творчий світ. У зв'язку із цим художня картина світу кожного автора специфічна й самобутня» [Дмитренко 2015, с. 118].

Розглянуте вище дає підстави для висновку, що в художній картині світу формуються і знаходять вираження загальнокультурні, етносоціальні, індивідуально-авторські концепти, які репрезентують ментальні домінанти як окремих народів, так і конкретних індивідів.

1.5. Концептуальний аналіз як основний метод дослідження концептів

Традиційно основним методом дослідження концептів вважають концептуальний аналіз. Він характеризується синкретичною природою з огляду на залучення для його здійснення наукових знань із різних галузей [Домнич 2017, с. 106]. Концептуальним аналізом називають «головний метод логічного аналізу мови й когнітивної лінгвістики, що передбачає моделювання (із

застосуванням різних метамов або природної мови) й опис концептів» (СЛТЕ, с. 261) або «дослідження концептів як певних ментальних величин» [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011, с. 166]. О. Селіванова вважає концептуальний аналіз «новим конструктивним лінгвістичним методом, загальними процедурами якого є формалізація, ідеалізація й моделювання. Головною метою цього методу є реконструкція когнітивних механізмів індивідуальної чи колективної свідомості, яку опосередкують формування й упорядкування знань про об'єкти дійсності та результати внутрішнього рефлексивного досвіду» [Селіванова 2008, с. 419].

За словами Л. Мунтян, кінцева мета концептуального аналізу полягає в «побудові концептуальної моделі того інформаційного фрагмента, який фіксується знаком» [Мунтян 2013, с. 104].

Об'єктом концептуального аналізу, на думку одних дослідників, є «сенси, передані окремими словами, словосполученнями, типовими пропозиціями, а також цілими текстами» [Вільчинська 2008, с. 90], тоді як інші науковці вважають таким об'єктом «деривати ядра концепту, парадигматичні зв'язки, синтагматичні зв'язки, історичну еволюцію концепту, ключові слова, частотність мовних одиниць, дискурс, в якому досліджується даний концепт» [Мунтян 2013, с. 104].

Ж. Краснобаєва-Чорна підкреслює, що метод концептуального аналізу, на відміну від семантичного, «передбачає моделювання й опис концептів і векторність від думки до слова, від знань до знака» [Краснобаєва-Чорна 2009, с. 42]. Концептуальний аналіз застосовують для моделювання й опису концептів, що зрештою допомагає реконструювати мовну картину світу.

Щодо визначення методу концептуального аналізу сформувалася низка дискусійних питань. Однією з найактуальніших проблем залишається розмежування концептуального й семантичного аналізу, який нерідко вважають продовженням концептуального. Учені наголошують на тому, що одним із найважливіших етапів концептуального аналізу є встановлення співвідношення концепту з організацією свідомості, з пам'яттю й пізнавальною здатністю

людини, які нерідко ігнорують, обмежуючись визначенням мовних репрезентантів концепту та встановленням їхніх дистрибутивних відношень. Диференціюючи концептуальний і семантичний аналіз, мовознавці стверджують, що для семантичного аналізу властиві «знакова репрезентація, лінійність, пояснювальний характер стосовно слова», а концептуальний аналіз характеризується «ментальною абстрагованістю, специфікованістю, реляційною модельністю та спрямованістю на сферу знань» [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011, с. 169]. Під час семантичного аналізу враховуються всі значення слова «в його зв'язках і відношеннях з іншими лексемами», а внаслідок концептуального аналізу визначається смисл, «навколо якого групуються слова, категорії, ширше кажучи, знання» [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011, с. 169-170].

Ж. Краснобаєва-Чорна до специфічних ознак концептуального аналізу відносить залучення знань із різних наукових галузей, а не лише з лінгвістики, зокрема з культурології, історії, психології, соціології, філософії тощо; врахування, крім словникового значення, низки суб'єктивних чинників, як-от особистого та етнічного досвіду, асоціацій, культурно-національного контексту; виокремлення в складі аналізованої одиниці «актуальної ознаки, буквального смислу і пасивної ознаки», «предметно-образного змісту, поняттєвого і ціннісного складників» [Краснобаєва-Чорна 2009, с. 43].

Л. Мунтян звертає увагу на те, що концептуальний аналіз ґрунтується на двох аспектах: логічному та ейдетичному, перший з яких «спрямований на встановлення закономірностей внутрішньої організації концепту, виявлення його елементів і встановлення зв'язків між ними», а другий «прагне встановити, як цілісний концепт існує в мисленні» [Мунтян 2013, с. 104]; (СОТКДЛ, с. 47).

Проблемою, дотичною до розмежування концептуального й семантичного аналізів, вважають також розгалужену систему засобів об'єктивації концепту (лексеми, фразеологізми, міфологеми, культуреми, паремії, біблеїзми, прецедентні тексти, наукові терміни, художні засоби тощо, а також

«невербалізована частина») [Краснобаєва-Чорна 2009, с. 43]. З огляду на це, концептуальний аналіз іноді помилково можна звести до аналізу окремих вербалізаторів концепту.

У науковій парадигмі існує низка напрямів і течій, у межах яких реалізуються різні методики концептуального аналізу. Найвідомішими з них є: 1) *напрямок логічного аналізу концептів*, поширений у славістиці; 2) *напрямок когнітивної семантики*, що описує значення як конвенційний результат категоризації й концептуалізації світу представниками певного етносу й культури та фіксує досвід, знання, відчуття людини, які можуть не відповідати справжньому стану речей (Р. Ленекер, Дж. Лакофф, М. Джонсон, А. Ченкі, Ч. Філмор, Ж. Фоконьє та ін.); 3) *прототипна семантика*, що встановлює рубрики досвіду людини і їхні ознаки на підставі мисленневих корелятивів найкращих представників цих категорій (прототипів), вибір яких пов'язаний з особливостями мислення людини, її досвідом, виробленим шляхом пізнавальної діяльності (Е. Рош, Б. Берлін, П. Кей, Р. Браун, Дж. Тейлор та ін.); 4) *польсько-австралійська школа А. Вежбицької*, яка для опису концептів застосовує метамову елементарних універсалій людського досвіду – семантичних примітивів (СЛТЕ, с. 262-263).

Для аналізу концептів було розроблено низку спеціальних методик. Про перспективи дослідження концептів у власне лінгвістичній площині М. Полюжин висловився так: «На відміну від представників інших наук, лінгвісти можуть професійно досліджувати концепти через аналіз уживання слів і виразів у дискурсі. Навряд чи вони змогли б адекватно охарактеризувати ідеал краси для англійської чи української мовної спільноти, не з'ясувавши, коли й за яких обставин їхні представники відгукуються про щось красиве. Інакше кажучи, у сучасних мовознавчих студіях чітко простежується лінгвосеміотичне завдання, що зводиться до поглибленого вивчення семантики, синтактики та прагматики мовлення, у межах якого реалізуються різноманітні концепти. Для цього потрібно проаналізувати всі спонтанні дискурси або великі за обсягом корпуси текстів. Саме застосувавши такий метод – соціології

дискурсу, – можна сподіватися на можливість проведення реконструкції будь-якого концепту в різних культурах» [Полюжин 2015, с. 215].

Загалом під час аналізу концептів дослідники застосовують різні методи і методики, а саме: «опис концепту за допомогою його асоціативного поля, аналіз дефініційних значень, етимологічний аналіз, метод вивчення концептів через лексико-граматичне поле лексеми, що його репрезентує, асоціативний експеримент, аналіз вживання імені концепту в пареміях, аналіз вербалізації в індивідуально-авторських номінаціях, когнітивно-семантичний аналіз, зіставний аналіз концептів у різних культурах, порівняння індивідуально-авторських та національних концептів» [Мунтян 2013, с. 103].

Перспективними в контексті концептуального аналізу видаються *етноцентрична методика* А. Вежбицької, *теорія профілювання* Є. Бартмінського, *метод семантико-аксіологічного поля* Т. Вільчинської, *фреймовий підхід* Ч. Філлмора, С. Жаботинської, *методика дослідження концепту на основі аналізу семантичного простору слова* М. Скаб [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011, с. 175].

Згідно з етноцентричною методикою А. Вежбицької, існує певний обмежений набір семантичних універсалій, за допомогою яких можна виявити необмежену кількість концептів – продукованих свідомістю і здатних до вербалізації ідей, а також виокремити національно специфічні особливості менталітету кожного народу, його ціннісні орієнтири, що репрезентуються в мові [Wierzbicka 1985].

Теорія профілювання Є. Бартмінського ґрунтується на факті, що мовне втілення культурних концептів дозволяє створити мовленнєво-ментальний «портрет предмета пізнання». При цьому відбувається когнітивний відбір культурно важливих смислів, прихованих у семантиці слів [Bartminski, Panasiuk 2001; Коч 2019, с. 9; Єсипенко 2013, с. 35-36].

Метод семантико-аксіологічного поля, запропонований Т. Вільчинською, передбачає «визначення етимології слів-репрезентантів концепту; лексико-семантичну актуалізацію досліджуваних концептів; встановлення мовних

механізмів реалізації оцінної складової концепту, співвідносної з національним менталітетом; виявлення дистрибутивних відношень; словотвірний аналіз; визначення місця і ролі концептів-образів в авторських картинах світу» [Вільчинська 2008, с. 103].

Методику фреймового моделювання, яку в українському мовознавстві розробила С. Жаботинська, застосовують для структурування концепту, побудови його фреймової моделі [Жаботинська 2006; Заньковська 2015, с. 103]. Вважається, що у лінгвістиці термін «фрейм» уперше використав Ч. Філмор на позначення моделі прототипного значення слова, за допомогою якої можна визначити інформацію, закодовану в семантиці знака [Fillmore, Baker 2010; Штолцел 2019].

Дослідження концепту на основі аналізу семантичного простору слова полягає у визначенні всіх можливих значень слова, зокрема й тих, які виявляються у сполучувальних властивостях лексеми, а також тих, що виникають внаслідок набуття словом нових змістових ознак і формування вторинних утворень [Скаб 2006, с. 358]. На наш погляд, такий метод концептуального аналізу може бути ефективним лише за умови його поєднання з іншими методами, адже навіть найбільш повний аналіз семантичного простору ключових слів не здатен забезпечити ґрунтовного дослідження певного концепту.

Поширеною у славістиці є *польова методика* концептуального аналізу, зосереджена на «виділенні у структурі концепту периферії та ядра, яким є словникові дефініції» [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011, с. 175]. Під час такого аналізу важливим етапом є визначення ключових слів-репрезентантів концепту. Виділяючи їх, варто опиратись на низку критеріїв, серед яких М. Полюжин виокремлює «частотність у мовленні, достатню абстрактність значення, загальновідомість, актуальність досліджуваного концепту для певного історичного етапу в розвитку мовної спільноти» [Полюжин 2015, с. 221]. Важливо також встановити особливості сполучуваності лексем, які

вербалізують концепт, адже це дає змогу виявити окремі його складники, «способи категоризації концептуалізованого явища» [Полюжин 2015, с. 221].

Перевагою методу концептуального аналізу вважають також можливість виокремлення не лише ознак концепту, а й встановлення особливостей його індивідуальної та колективної оцінки [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011, с. 176].

Для визначення етнокультурних особливостей концепту, репрезентованого фразеологізмами, Ж. Краснобаєва-Чорна запропонувала розгорнений алгоритм, який, на наш погляд, можна адаптувати і для ширшого кола вербалізаторів: «1) окреслення ядра концепту на основі словникових дефініцій однойменної лексеми різних історичних періодів; 2) встановлення периферії концепту за допомогою асоціативного експерименту; 3) опрацювання ідеографічної структури концепту; 4) визначення місця концепту в загальній концептуальній схемі української мови – перший рівень концептуалізації; 5) добір фонові інформації (зі словників різних типів: етимологічних, тлумачних, міфологічних, культурознавчих, етнолінгвістичних тощо) для кожного семантичного поля, групи, підгрупи; 6) виокремлення з фонові інформації спільних і диференційних, загальнокультурних й етнокультурних складників концепту в усіх семантичних полях; 7) окреслення асоціативно-образного комплексу складників концепту, виділених на другому рівні, – другий рівень концептуалізації» [Краснобаєва-Чорна 2009, с. 43-44]. Науковиця вважає, що для дослідження будь-якого концепту необхідним є визначення його ядра й периферії, а також його місця в концептосфері певної мови та збирання фонові інформації [Краснобаєва-Чорна 2009, с. 44].

Перспективною, на наш погляд, є методика концептуального аналізу, запропонована Г. Заньковською, що передбачає дев'ять етапів дослідження концепту. Перший етап передбачає аналіз лексичних значень імені концепту; другий – виявлення спочатку сем, а потім концептуальних ознак, що складають зміст концепту; третій – встановлення синонімічного ряду лексем-репрезентантів концепту; четвертий – аналіз внутрішньої форми слова, що

репрезентує концепт; п'ятий – виявлення засобів актуалізації концепту, що встановлюються на підставі контекстуального аналізу; шостий – встановлення концептуальних ознак, виокремлених у дискурсивних контекстах; сьомий – побудову фреймової моделі досліджуваного концепту; восьмий – визначення і класифікацію корелятивів, що складають образний зміст концепту; дев'ятий – перелік і групування усіх виявлених ознак [Заньковська 2014, с. 84].

На переконання Л. Мунтян, під час здійснення концептуального аналізу найчастіше поєднуються методи дистрибутивного, контекстуального та компонентного аналізів [Мунтян 2013, с.103] Переваги окремих методів під час концептуального аналізу залежать від завдань, які ставить науковець, структури й типу концепту, а також фактичного матеріалу, на основі якого здійснюється дослідження.

Лінгвісти зазначають, що під час аналізу концепту найкраще застосовувати одразу декілька методик. Це дасть можливість виявити якомога більшу кількість ознак концепту, точніше побудувати його модель. Зокрема, Т. Вільчинська зауважує: «Серед дослідницьких процедур, що забезпечують адекватний опис концептів, різні вчені найчастіше називають такі, як: дефінування, концептуальний, етимологічний, пареміологічний аналізи, інтерв'ювання, анкетування, коментування, дискурсивний аналіз, польовий метод, дефініційно-компонентний аналіз, інтерпретативний аналіз, методика ключових слів, аналіз словникових дефініцій ключового слова, контрастивний, дистрибутивний, компонентний, контекстний аналіз, тренувана інтроспекція» [Вільчинська 2008, с. 90-91].

Варто зазначити, що під концептуальним аналізом іноді розуміють не лише аналіз концептів, але й аналіз за допомогою концептів. З огляду на це окремі дослідники, зокрема В. Іващенко, Т. Космеда, В. Старко, О. Городецька, пропонують диференціювати терміни «концептуальний аналіз» і «аналіз концептів» [Іващенко 2006, с. 31; Городецька 2002 (а); Космеда 2000; Старко 2004]. Так, В. Іващенко зауважує, що в наукових працях ці поняття зазвичай не розмежовують. Концепт як інструмент дослідження може забезпечити вивчення

«особливостей як вербального, так і невербального спілкування; проблем мовної компетенції та міжкультурної комунікації»; з його допомогою «описуються різні види дискурсу (дискурс як сукупність апеляцій до різних концептів), прецедентних текстів, у тому числі й карнавалізованих / сміхових текстів даної культури; характеризуються знання про реалії повсякденного буття; проектується в мову прості та складні ментальні образи; моделюються словникові статті в так званих концептуаріях – словниках концептів тощо» [Іващенко 2006, с. 31].

Як бачимо, навколо визначення концептуального аналізу, його мети та методик і досі точаться дискусії, проте переконливою видається думка про те, що концептуальний аналіз «увібрав можливості семантичного аналізу та інтегрував їх із можливостями іманентного концептуальній лінгвістиці підходу до інтерпретації складного феномену концепту через аналіз вербальних (ядерних і периферійних) і невербальних знаків, у тому числі широкого кола культурних відомостей – в синхронії та діяхронії, індивідуальній та колективній свідомості» [Слухай, Снитко, Вільчинська 2011, с. 171].

Таким чином, під час здійснення концептуального аналізу найбільш дієвим видається застосування комплексу методів і методик у межах різних наукових підходів, залучення елементів знань із нелінгвістичних галузей, що й пропонуємо в дисертаційному дослідженні.

Алгоритм аналізу концепту «зрадник» у роботі передбачає: 1) визначення вербалізаторів концепту; 2) окреслення його структури з виокремленням у ній ядерної, приядерної й периферійної зон; 3) характеристику концептуальних смислів у межах відповідних лексико-семантичних груп; 4) дослідження оцінної маркованості аналізованого концепту; 5) встановлення його специфіки в художній картині світу; 6) зіставлення особливостей мовної об'єктивації досліджуваного концепту в художній прозі Романа Іваничука та Сергія Жадана.

Висновки до розділу 1

Проведені у першому розділі спостереження дають змогу зробити низку висновків щодо лінгвістичної природи концепту, його ознак, структури, оцінного компонента в ній, художньої картини світу загалом й індивідуально-авторської зокрема, концептуального аналізу як основного методу дослідження концептів.

Під концептом у роботі розуміємо основну одиницю когнітивної лінгвістики й концептології, якій властивий міждисциплінарний характер; ціннісне ментальне утворення, у якому сконденсовано всі словникові дефініції його імені, пряме й переносні значення, асоціативні зв'язки, а також семантичні смисли, зумовлені етнічними, релігійними, культурними, лінгвальними, історичними особливостями представників окремих народів, індивідуальним досвідом людини та суб'єктивним сприйманням.

Знайшла підтвердження думка, що концепт характеризується низкою ознак, серед яких динамізм, абстрактність, універсальність, константність, менталізованість, оцінність, емоційність, образність, здатність виступати ретранслятором культури, неізолюваність, контекстуальна зумовленість, відкритість, креативність тощо.

Мовознавцями було запропоновано чимало схем для визначення структури концепту. Найвідомішим принципом його стратифікації вважаємо ядро-периферійний. Було розглянуто різні класифікації концептів та встановлено, що в межах нашого дослідження привертають увагу оцінно марковані етнокультурні абстрактно-емоційні концепти, до яких належить і концепт «зрадник». Проаналізовано основні вербалізатори концепту, насамперед такі, як лексичні та фразеологічні одиниці, вільні словосполучення, речення, текст, а також синонімічні, онімічні, тропеїчні одиниці.

В окремому підрозділі з'ясовано роль оцінки як важливої лінгвістичної категорії, що виявляє себе на різних мовних рівнях, та визначено її місце в структурі концепту. Розгалужена система оцінних значень дає змогу

застосовувати відповідну категорію для ґрунтового дослідження семантико-конітивних особливостей концептів.

Доведено, що концепти беруть участь у формуванні картини світу – унікального образу світобачення системного характеру, сформованого на основі індивідуального чи колективного досвіду, продукованого людською свідомістю внаслідок спостереження за навколишньою дійсністю, а також осмислення та сприйняття цієї дійсності. Доведено, що важливе місце з-поміж інших картин світу займає художня, яка в широкому розумінні є особливим світообразом мистецької дійсності, позначеним культурно-релігійними та історико-соціальними впливами, а також стильовими та жанровими особливостями епохи, а у вузькому розумінні – близькою до індивідуально-авторської картини світу, яку вважаємо різновидом художньої, що значною мірою залежить від особистості митця та об'єднує, у свою чергу, дві картини світу, які виокремлюють на основі протиставлення прозових і поетичних текстів.

Схиляємося до думки, що найпоширенішим методом аналізу концептів є концептуальний, який полягає в комплексному застосовуванні різних методів і методик, насамперед компонентного, контекстуального, дистрибутивного, етимологічного, зіставного аналізу та деяких інших.

У роботі запропоновано алгоритм концептуального аналізу, що передбачає: 1) визначення вербалізаторів концепту; 2) окреслення його структури з виокремленням у ній ядерної, приядерної й периферійної зон; 3) характеристику концептуальних смислів у межах відповідних лексико-семантичних груп; 4) дослідження оцінної маркованості концепту; 5) встановлення його специфіки в художній картині світу; 6) зіставлення особливостей мовної об'єктивації аналізованого концепту в художній прозі Романа Іваничука та Сергія Жадана.

Основні положення розділу 1 апробовано в статті «Функціонально-стилістичні особливості лінгвальних засобів вираження концепту» [Нестерович 2024 (г)].

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛІЗОВАНІ ПОНЯТТЯ ЗРАДИ І ЗРАДНИКА В УКРАЇНСЬКОМУ ЕТНОЛІНГВОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

2.1. Лексикографічні параметри лексеми *зрадник* та її внутрішня форма

Проблема вірності й зради зародилася ще на початку антропогенезу й залишається актуальною протягом усього існування й розвитку людства. У багатьох релігіях із нею пов'язана ідея виникнення всесвітнього зла. Так, у християнстві першою і найбільшою зрадою вважається повстання занепаłego янгола проти Бога. Наслідком цього стало вічне протиборство пекла і раю. Закономірно, що найбільш негативні біблійні постаті, як-от: Люцифер, Каїн, Юда – уособлюють саме зрадників у різних іпостасях.

Як і в інших культурах, в українській національній традиції зрадники піддаються різкому осуду. Разом із тим вражає велика кількість сюжетів на тему зради – і у фольклорній, і в літературній творчості. В українському культурному просторі, зокрема в художній літературі, нерідко можна натрапити на думку про те, що схильність до зради властива українцям і є складовою українського менталітету. Л. Ясногурська підтверджує таку думку цитатами із творів Є. Кононенка та І. Багрянного: «Того в нас в Україні й життя немає, що зрада стала нашою національною етикеткою. Ми зраджуємо і друзів, і ворогів, і подружжя, і навіть себе. Нас у світі знають, як зрадників!» (Є. Кононенко «Зрада») і «Щит золотий з дивною емблемою – емблемою зради – прип'ятий на чорно-синій емалі вічності, вогневіє в чотирикутнику вікна, за холодними ґратами» (І. Багрянний «Сад Гетсиманський»)» [Ясногурська 2018, с. 88-89].

Подібні твердження, на наш погляд, необґрунтовані. Вважаємо, що особливе зацікавлення темою зради спричинене насамперед складним історичним шляхом українського народу, тривалим періодом бездержавності і розконсолідованості – як геополітичної, так і культурної, що породжувало такі

негативні явища, як втрату національної ідентичності, комплекс меншовартості, пристосуванство, колабораціонізм, доноси тощо. З окресленими проблемами стикалися всі народи, які тривалий час залишалися бездержавними, через що не варто закидати виняткову схильність до зради саме українцям. Із цього приводу В. Агеєва зазначає: «Для колонізованої культури, що тривалий час розвивалася під імперським гнітом, гострою й болісною проблемою стає пристосування, роздвоєння, маскуваність, кончність складної гри з панівною ідеологічною догмою. Людина змушена працювати водночас на систему і проти системи, поет чи романіст – писати, почергово адресуючи свої тексти то цензорів, то «своєму» ідеальному читачеві, у самому існуванні якого іноді не може не сумніватися. Самі поняття зради й вірності втрачають однозначність і не завжди надаються до чіткого розрізнення» [Агеєва 2023, с. 243].

Українські дослідники концепту «зрада» стверджують, що це «поліфункціональний і багатовимірний етнокультурний та психологічний феномен, ціннісно маркований «згусток культури у мові», пронизаний надмовними ідеологічними, соціокультурними, етичними і звичаєвими конотаціями, міжпарадигмальний конструкт, який перебуває у полі зору соціологів, культурологів, психологів, політологів та представників міжкультурної комунікації» [Ясногурська 2018, с. 3]. Зазвичай подібні концепти є амбівалентними, тому перебувають на межі емоційно- та соціооцінних категорій й аксіологічних концептосфер і розглядаються з погляду семантики, прагматики, художнього, політичного, релігійного дискурсів.

Л. Ясногурська, досліджуючи концепт «зрада» в українській та англійській мові, виділяє три профілі зради: державну, подружню й морально-етичну: «Когнітивне профілювання концепту ЗРАДА в межах трьох основних профілів (державна ЗРАДА, подружня ЗРАДА, морально-етична), за даними корпусів аналізованих мов [української і англійської – Н. Ю.], містить у собі категорію ГРІХА, ЗЛОЧИНУ І ПОКАРАННЯ (державна зрада). ПОДРУЖНЯ концептуалізується як процес, почуття, відчуття, натяк, інтрига, досвід, втрата

довіри, порушення домовленості, гріх, відступництво, порив Душі, свобода. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНА – перемога, ганьба, таємниця, прощення, спокута та інші категорії (сакрального), співвіднесені з сакрумом-поняттям ГРІХА. Слот партиципації трапляється рідше у співвіднесенні із концептом ЗЛОЧИН (співучасник зради); водночас категоризація ЗРАДИ ЯК ГРІХА, ЗЛОЧИНУ, НЕГІДНОГО ВЧИНКУ зумовлює зв'язок із такими дієслівними слотами – докоряти, дорікати, звинувачувати та іншими аксіономенами – кара, помста, сором, позорище, різні вербалізації локусу зради» [Ясногурська 2018, с. 132].

Для того щоб з'ясувати, яке місце посідає концепт «зрадник» в українській загальномовній картині світу, у яких формах об'єктивується, розглянемо лексикографічні параметри його імені.

Слово *зрадник* є похідним від лексеми *зрада*, яке в тлумачних словниках, зокрема «Словнику української мови в 11 томах» і «Словнику української мови в 20 томах», представлено трьома значеннями: 1) «перехід на бік ворога; віроломство, зрадництво»; 2) «порушення вірності в коханні, дружбі»; 3) «відмова від своїх переконань, поглядів» (СУМ-11; СУМ-20). Водночас у цих же працях зафіксоване лише одне значення слова *зрадник*: «той, хто зраджує» (СУМ-11, СУМ-20). Проте ілюстративний матеріал, наведений до словникової статті «Зрадник», попри єдине зафіксоване значення, відображає різні аспекти зради, як-от:

- людина, яка зраджує себе, власні переконання: *«Мужній той, хто знає, за що бореться. Тільки зрадники стають боягузами, дитино... (Р. Іваничук)»;*

- зрадник свого народу, держави, національних інтересів: *«Там його вважають зрадником і дезертиром, тут вважають безслідно зниклим (П. Загребельний)» (СУМ-11; СУМ-20); «Твори Т. Г. Шевченка виражають авторське обурення й ненависть до зрадників національних інтересів (з навч. літ.)»;*

- зрадник коханої людини: *«Чув, що торік одна дівка принесла своєму зрадникові дитину в церкву, як той став з другою, щоб вінець прийняти?.. (М. Кропивницьки)»;*

- зрадник товаришів, однодумців: «Нема на кого нарікати... Не будь зрадником та не покидай товариства! (А. Кащенко)» (СУМ-20).

Розглянуті приклади беруть участь у формуванні семантики концепту «зрадник», хоч і не вичерпують усіх можливих контекстів уживання відповідного слова.

В. Кононенко, досліджуючи семантичні відтінки дієслова *зраджувати*, констатує, що в нього «сема відступництва, віроломництва може послаблюватися; виникають додаткові конотації, зумовлені значенням втрати; зміни поведінки; допущення помилки тощо; порівняйте у фраземах *пам'ять зраджує, сили зраджують, зрадити своєму слову, зраджувати себе, мужність зраджує*» [Кононенко 2004, с. 185].

Вербалізаторами концепту «зрадник», як відомо, часто виступають синоніми до його імені, значний пласт яких зафіксовано у «Практичному словнику синонімів української мови» С. Караванського: «*запроданець, перекинчик, перевертень, ренегат, відступник, христопродавець, продайдуша*; образно – *юда, продажна шкура*; під окупацією – *коляборант, вислугач*» (ПССУМ, с. 156). Частина з таких синонімів в українській мові має біблійне походження, що вказує на важливу роль релігійного складника в національній картині світу українців.

У словнику також наведено спільнокореневі слова з іншими суфіксами – *зрадливець* (ймовірно, слово утворене від прикметника *зрадливий*, що, на думку В. Кононенка, «може «пом'якшувати» значення підступності, віроломства, набуваючи відтінку 'який порушує вірність у коханні, дружбі'» або передавати значення 'той, що легко і часто змінюється; нестійкий'» [Кононенко 2004, с. 187]); *зрадець* (укладачем зазначено, що ця форма є діалектною) (ПССУМ, с. 156).

В «Етимологічному словнику української мови у 7 томах» зафіксовано також варіант із суфіксом *-ок* – *зрадок* (ЕСУМ, т. 2, с. 279). Походження українських слів *зрада, зрадити* тут виводять із польських *zdrada, zdradzić*. Останнє вважається калькою з середньовісньонімецького *ver-raten* (дієсл.), що

первісно означало «поганою радою зіпсувати, завдати шкоди» (ЕСУМ, т. 2, с. 279).

Лексеми *зрадок*, *зрадка*, а також *зрадниця*, окрім слова *зрадник*, зафіксовані і в «Словарі української мови» Б. Грінченка (СУМ).

В «Українському асоціативному словнику» зазначено, що слово *зрадник* є реакцією на такі стимули: *брехун*, *боягуз*, *боягузливий*, *ворог*, *вівця*, *ворогувати*, *ворожий*, *ненавидіти*, *товариш*, *побратим*, *назвати (зрадником)* (УАС, с. 41, 45, 64, 78, 79, 197, 205, 232, 318). На основі наведеного асоціативного ряду можна зробити висновок про те, що лексема *зрадник* в українській мовній картині світу пов'язана як із поняттями, маркованими негативною семантикою (*брехун*, *боягуз*, *ворог* тощо), так із поняттями, які первісно мали позитивне значення (*товариш*, *побратим*). В останньому випадку йдеться про те, що зрадниками іноді стають близькі люди. Так, серед реакцій на стимул «побратим» наведено розлогу асоціацію – «і він буває зрадником», тоді як більшість реакцій у словнику представлена однокомпонентними одиницями, зрідка – двокомпонентними.

Таким чином, попри зафіксоване одне значення у тлумачних лексикографічних джерелах, концепт «зрадник» характеризується значним семантичним потенціалом.

2.2. Особливості лінгвалізації концепту «зрадник» у пареміях і фразеологізмах

Зацікавлення українців проблемою зрадництва з давніх часів засвідчує широка репрезентація відповідного поняття в усній народній творчості. Так, у ліричних і ліро-епічних фольклорних текстах, зокрема народних баладах, поширеним є мотив зради в коханні, подружньому житті. О. Молодичук підкреслює, що «найбільш характерним для балад є мотив зради, який у цих творах сюжетно варіюється [...] (чоловік залишає немилу жінку й одружується з іншою; покинута помирає з горя; використовується також символічне значення жовтого кольору – ревності, зрада). Як вихід у результаті зради або

нерозділеного кохання герої балад обирають смерть» [Молодичук 2013, с. 85]; (ССКУ, с. 124).

Поширене вживання етнокультурних концептів, до яких В. Кононенко відносить концепт «зрада» [Кононенко 2004], характерне і для творів малих фольклорних жанрів, зокрема прислів'їв і приказок. Паремії, акумулюючи світоглядні уявлення людей, відображають етносоціальні особливості народу, віддзеркалюють його побуту, духовну, моральну сфери життя. Науковці тлумачать такі народнопоетичні твори як «феномен культури», «резервуар культурного змісту», «засіб проникнення до ієрархій культурних цінностей», «інструмент інтерпретації, категоризації й концептуалізації вторинних семіотичних систем» [Вільчинська, Бачинська, Вербовецька 2023, с. 5-6], репрезентанти «національної логіки й світооцінки» [Голубовська 2017, с. 7-8]. Прислів'я та приказки є багатим матеріалом для виокремлення й аналізу ключових концептів і цінностей народу [Сулейманова 2018, с. 57].

Однією з найгрунтовніших праць, у якій представлено біля 15 тисяч паремій, є «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1993, перша публікація – 1864), упорядкована М. Номисом.

Прислів'я, у яких об'єктивується концептуалізоване поняття «зрадник», формують дві групи: ті, у яких факт зради лише фіксується, і ті, що мають повчальний зміст, у яких звучить застереження щодо аморального способу життя, осуд зрадників. Вагомим є пласт прислів'їв і приказок про віровідступництво. Подібний вчинок представлений як одна з найбільших форм зради, яку може скоїти українець-християнин, наприклад: «*Невірний гірш жида або турка*» (УПП, с. 39). У наведеній приказці відсутня конкретизація значення лексеми *невірний*, але вживання її разом зі словами на позначення людей тих національностей, представники яких сповідують іншу релігію, підкреслює, що йдеться не про будь-яку зрадливу людину, а саме про християнина (зокрема українця), який став віровідступником. Зазначимо, що паремії в цьому підрозділі подаємо так, як вони представлені у версії збірника М. Номиса, тому окремі слова не відповідають сучасним мовно-етичним нормам.

У частині пареміологічних одиниць спостерігаємо протиставлення Бога (ангела) і чорта. У такий спосіб народ засуджує зрадливу, лицемірну вдачу людини: «*Богом свідчиться, а чорту душу запродав*» (УПП, с. 314); «*Богу молиться, а чорту вірує*» (УПП, с. 91); «*Ангельські волоса, та чортова голова*» (УПП, с. 165); «*Янгольський голосок, а чортова думка*» (УПП, с. 165). Слово *чорт* уживається в багатьох пареміях із метою викриття підступних, лицемірних людей, які замислили лихе, але видають себе за щирих і лагідних: «*Голос, як сурмонька, але ж чортова думонька*» (УПП, с. 165); «*Слова твої ласкавії, та чортова думка*» (УПП, с. 165); «*Лестю б душу отдало, а чортова думка*» (УПП, с. 165) тощо. Образи нечистої сили з'являються передусім у тих пареміях, у яких засуджують людей, що продали душу дияволу; запроданців. У таких випадках лексема *чорт* зазвичай є евфемізмом і вживається замість слів *диявол*, *сатана*. Яскраво негативне забарвлення при цьому дещо пом'якшується, послаблюється страх, хоча негативна конотація зберігається: «*Продав чортові душу*» (УПП, с. 163); «*Запродав чортові душу*» (УПП, с. 163); «*Псові очі, а чортові душу запродав*» (УПП, с. 163). Ще одним негативним образом, який об'єктивує семантику зради, є перевертень, щодо якого теж нерідко використовують евфемізми, зокрема похідні від слів *пес*, *собака*: «*Ти ходиш у псій шкурі*» (УПП, с. 163); «*Пошився в псю шкуру*» (УПП, с. 163); «*Пошився в собачю шкуру*» (УПП, с. 163). У цих пареміях, ймовірно, йдеться про перевертня з огляду на спорідненість собаки і вовка. Саме у вигляді останнього найчастіше уявляють вовкулаку. Для розуміння цього евфемізму важливий також контекст – людина набуває іншої шкіри, іншої подоби, тобто стає перевертнем. У подібному значенні може вживатися і лексема *чорт*: «*Пошився в чорти*» (УПП, с. 163).

Часто у прислів'ях і приказках фіксується невідповідність між словами і вчинками, розбіжність між удаваною приязню і справжньою вдачею людини: «*Добре говóрить, а зле твóрить*» (УПП, с. 166); «*Кум красно говорить, але кривий писок має*» (УПП, с. 165); «*Інший в ноги кланяється, а за п'яти кусає*» (УПП, с. 167); «*Очима світить, а боком душу тягне*» (УПП, с. 167). Подекуди

підсилення негативного сприйняття вчинків таких людей досягається за допомогою порівнянь із тваринами: *«Ходить, як овечка, а буцає, як баран»* (УПП, с. 167).

У багатьох пареміях репрезентовано образ людини, схильної до зради з огляду на її двояке ставлення до чогось чи когось: *«І нашому Богу, і вашому»* (УПП, с. 166); *«Поможи, Боже, і нашим, і вашим»* (УПП, с. 166); *«Сюди гав – туди дзав»* (УПП, с. 166), або ж задекларовано її готовність обрати якусь одну позицію, але лише ту, що принесе вигоду, наприклад: *«За тим, Боже, хто зможе»* (УПП, с. 166); *«Хто дужчий, той і луччий»* (УПП, с. 166). Окремі паремії мають форму діалогу, як-от: *« – Помагай, Біг, нашим! – А которі ж ваші? – Которі подужають!»* (УПП, с. 166); або: *«– А біло? – Біло! – А чорно? – Чорно!»* (УПП, с. 166); чи: *« – Цигане, якої ти віри? – А тобі якої треба?»* (УПП, с. 166).

Нерідко в таких пареміях, крім того, що об'єктивується інформація про людей безпринципних, дволиких, ще й засуджується подібна поведінка, наприклад: *«Двом богам ніколи не моляться»* (УПП, с. 166). Характерно, що вказана приказка виражена не спонукальним, а розповідним реченням та конотує пораду.

Серед прислів'їв і приказок чимало реалізують уявлення про подружню зраду. У їх складі нерідко уживаються фразеологізми, наприклад: *«У гречку скочив та і вворвав»*; *«У горох ускакнула»* (УПП, с. 391). Здебільшого подружня зрада різко засуджується: *«Як би він ні жив, та жив, аби в чужу гречку не вскакував»*; *«Як против сонця води не напитися, так з чужою жоною або з мужем чужим не нажитися»* (УПП, с. 391). Часто тут спостерігаємо застереження від негативних наслідків подружньої зради: *«Не скакай у чужу гречку, бо лихо тобі буде»*; *«Розпусне життя в молодості приносить хворобу на старії кості»*; *«Утіхи на годину, а біди до смерті»*; *«Що тіло любить, тоє душу губить»* (УПП, с. 390).

Концепт «зрадник» нерідко експлікується через образ гадюки, гадини: *«Гадину за пазухою має»*; *«Гадина в його словах дихає»*; *«Не грій гадюки*

(гадини) за пазухою (в пазусі), бо вкусить»; «Гадини ніколи не грій за пазухою, бо як розігрієш, то вкусить» (УПП, с. 161-163). У складі таких прислів'їв реалізується фразеологізм «пригріти гадюку» у різних його варіантах.

До поширених репрезентантів концепту «зрадник» у пареміях належить лексема *ворог*, негативне смислове забарвлення якої підсилюється семою 'той, хто став ворогом для свого благодійника'. Нерідко вони демонструють пересторогу, пораду: «Поти не будеш ворога мати, поки його своїм хлібом не нагодуєш»; «Не напоївши, не нагодувавши, ворога не наживеш»; «Не накорми, не напій – ворога не побачиш»; «Не нагодуй його хлібом, не буде тобі ворог»; «Ворога напій і нагодуй, а ворог ворогом таки буде» (УПП, с. 424). Показовим у таких прислів'ях є фразеологізм *тримати камінь за пазухою (за плечима)*, наприклад: «Напій і нагодуй – ворог ворогом: ти йому хліба, а він камінь за плечима» (УПП, с. 424). Найбільшим зрадником в українській паремійній картині світу є той, хто стає ворогом для рідних: «Важкий ворог, як у себе дома та у своїм роді» (УПП, с. 424).

З-поміж інших вербалізаторів концепту «зрадник» привертає увагу іменник *ябедник* на позначення того, хто зводить наклеп на інших; протиставляється праведнику. Така людина не заслуговує Господньої ласки, адже крокує хибним шляхом: «Бог любить праведника, а чорт ябедника» (УПП, с. 362).

Подекуди спостерігаємо гру слів *рада – зрада*, наприклад: «Інша рада гірш, як зрада»; «Що рада, то не зрада» (УПП, с. 288-289).

У низці паремій вербалізатором концепту «зрадник» виступає лексема *москаль*, що репрезентує семантику 'підступна особа', 'брехун', 'людина, якій не можна довіряти': «Коли москаль каже сухо, то піднімайся по ухо»; «Москаль козака як раз огулить, а москаля й чорт не одуристь» (УПП, с. 77-78). При цьому часто висловлюється порада бути обережним із москалем, не йняти йому віри, бути готовому до відсічі в разі можливого підступу. Негативні конотації у подібних контекстах знову-таки підсилюються фразеологізмом

тримати камінь за пазухою: «З москалем дружи, а камінь за пазухою держи»;
«З москалем бувай, а камінь у пазусі тримай» (УПП, с. 77).

Варто зазначити, що слово *москаль* в аналізованих пареміях постає як неофіційна назва росіянина, а не в значенні «солдат російської царської армії» (СУМ-20). Доказами цього є, по-перше, те, що паремії в збірнику М. Номиса укладені за тематичним принципом (після прислів'їв про москалів подані висловлювання про поляків, євреїв, німців тощо); по-друге, окремо представлені паремії зі словом *солдат* («Салдат світ пройде, та назад не вернеться» (УПП, с. 77)); по-третє, нерідко зафіксована вказівка на російське походження тих, кого називають москалями («Не випадає москаля дядьком звать, а все дядюшка» (УПП, с. 78)); «Чортзна що в лаптях, та й то москаль» (УПП, с. 78); «Москва на злиднях збудована, та й злиднями годована» (УПП, с. 78)).

Вербалізаторами досліджуваного концепту, як уже зазначалося, можуть виступати також фразеологізми, з-поміж яких чимало біблеїзмів, що засвідчує вагомий вплив християнської моралі на формування української етномовної картини світу, наприклад: *юдине плем'я, каїнова душа, вовк в овечій шкурі, Хома невірний, заблукана (блудна, приблудна) вівця, блудний син* (СФУМ). Вказані фразеологізми характеризуються різним ступенем негативної оцінки. Її максимальний вияв властивий таким сталим сполукам, як *каїнова душа, юдине плем'я*. Вагоме дослідження здійснила Н. Панфілова, аналізуючи вербалізатори-біблеїзми концепту «зрада» в українській та англійській мовах. Науковиця зазначає, що в українській мові, на відміну від англійської, антропонім *Каїн* вживається не лише на означення братовбивць, а й для характеристики зрадників: «Англійська лексема *Cain* перекладається в англо-українських як братовбивця, але власне в англійських тлумачних словниках, наприклад *Oxford English Dictionary, Webster's Third New international Dictionary of the English Language*, у лексемі *Cain* сема 'зрадник' відсутня. Проте зазначена лексема може використовуватися як евфемізм до слів «пекло» та «чорт», наприклад: *What in Cain,.. тобто Що, чорт забирай?..»* [Панфілова 2008, с. 198].

Максимальний ступінь негативної оцінки конотує фразеологізм *вовк в овечій шкурі*, проте цей вербалізатор стосується зради опосередковано, а позначуваний ним концептуальний смисл належить до периферії аналізованого концепту. Фразеологізму *Хома невірний* властива негативна конотація, що виникла під впливом біблійної оповіді про апостола Хому (Тому), який засумнівався у воскресінні Ісуса. У народній традиції така поведінка Христового учня трактується як зрада, проте вже в художній літературі образ Хоми суттєво переосмислюється (наприклад, у філософській повісті Р. Іваничука «Євангеліє від Томи» апостол зображений не як зрадник, що не вірить у слово Боже, а як людина з науковим типом мислення, яка не звикла покладатися лише на віру). Негативне значення фразеологізмів *блудний син*, *зблукана вівця* дещо послаблюється: у першому випадку – через навернення людини на праведний шлях, у другому – через образ овечки як символу невинності й безпомічності і в обох – через факт, що будь-хто може помилитися і втратити духовні орієнтири в житті, часто не замислюючи нічого лихого.

Поширеним фразеологізмом, у якому об'єктивується інформація про зрадника, є *продажна шкура* («той, хто зраджує кого-, що-небудь» (СФУМ, с. 777)). Будь-яка зрада викликає осуд, та особливо огидною постає та, що вчинена через матеріальну вигоду, наприклад: *рідного батька продасть*.

Зоонімом, що уособлює зрадника, як уже згадувалося, є іменник *гадюка* (*гадина*). Він представлений у низці фразеологізмів, що побутують у різних варіантах: «*відігрівати / відігріти (вигодувати) змію (гадюку) біля (коло) (свого) серця*» (СФУМ, с. 100); «*підколотна (потайна) гадюка (гадина), підколотний (потайний) гад*» СФУМ, 145); «*пригріти гадюку (гадину, гада і т. ін.) на грудях (у пазусі, за пазухою і т. ін.)*» (СФУМ, с. 559).

Загалом у проаналізованих фразеологізмах об'єктивуються уявлення не лише про зрадників, але й зраду як негативне явище. Частина з них має біблійне походження. Найвідомішими символами зради в християнській традиції є *тридцять срібняків*, за які, згідно зі Святим Письмом, Юда продав Ісуса, та

Юдин поцілунок. Ці сполуки давно набули переносних значень і, як і інші фрази, репрезентують зраду в широкому розумінні, пор.: *каїнове діло, каїнова печать, удар у спину, ніж у спину, як ніж гострий у серце, з каменем за пазухою, камінь за пазухою (лежить)* тощо (СФУМ).

Крім того, у фразеологізмах часто реалізується думка про зраду як активну дію, маніфестовану різними дієсловами: *гострити (точити, нагострювати) ніж (меч, сокиру тощо), держати (тримати) камінь за пазухою, продавати / продати душу, продати очі псові, скакати (вскакувати) / скочити (вскочити) в гречку* тощо (СФУМ). До складу подібних фразем нерідко входить дієслово *зраджувати (зраджує пам'ять)*. Зазначимо, що кількість таких одиниць постійно зростає, на чому наголошує Н. Панфілова. Науковиця звертає увагу на те, що «в українській мові на позначення подібного усвідомлення зрадницької діяльності сформувались стійкі сполучення *зрада національних інтересів* та *зрада (інтересів) українського народу*, що активно використовуються у засобах масової інформації» [Панфілова 2010, с. 443].

Більшість фразеологізмів маніфестують зраду безвідносно до її об'єкта, хоча буває і навпаки. Так, фразеологізм *стрибати в гречку* в різних його варіантах об'єктивує подружню зраду, фразема *продати душу* – зраду Бога, у широкому розумінні – зраду певних духовних і етичних ідеалів заради матеріальних благ, а такі вислови, як *переламувати себе, продати очі псові* («втратити гідність задля якоїсь вигоди, користі» (СФУМ, с. 573)) окреслюють зраду, вчинену людиною щодо неї самої, її натури, гідності.

Отже, констатуємо, що концепт «зрадник» широко представлений в українських пареміях і фразеологізмах, де репрезентує різні аспекти зради.

2.3. Мовна репрезентація понять «зрада» і «зрадник» в українській художній літературі

Явище зради, як і ставлення до зрадників, що є різко негативним, «без пом'якшень і виправдань, у дусі християнської етики й моралі» [Кононенко 2004, с. 184] повною мірою представлене в українській художній літературі.

Чимало біблійних постатей і художніх персонажів корелюють з образами відступників. Залишаючись універсальними символами, вони займають важливе місце в українській етнокультурній картині світу. Н. Панфілова пояснює це тим, що «християнську віру можна вважати однією з ланок, яка зв'язує європейські народи» [Панфілова 2008, с. 200]. Так, у християнській традиції утіленням зради постає Юда. Т. Бикова зазначає, що це «традиційний євангельський образ», який є «одним із різновидів архетипу зради» [Бикова 2014, с. 25]. Н. Хайруліна звертає увагу на те, що, з погляду семіотики, «Юда Іскаріот – архетип гріхопадіння, зради, жадібності та продажності людини в літературі. В українській літературі початку ХХ століття існує небагато текстів, у яких образ апостола Іскаріота репрезентовано в діаметрально іншій перспекції. Йдеться про твори В. Русальського «Сміх Іскаріота» (1947 р.) та В. Домонтовича (Петрова) «Апостоли» (1946 р.)» [Хайруліна 2016, с. 112]. Іншими відомими біблійними персонажами, пов'язаними з проблематикою зради, що знайшли втілення в українській загальномовній і етнокультурній картині світу, є Каїн, Даліла, півень (провісник зради в новозавітній традиції), змії тощо [Панфілова 2008].

Релігійні сюжети, що базуються на мотивах зради, стали основою творів таких відомих українських письменників, як Т. Шевченко, Леся Українка, О. Кобилянська, І. Франко, Б. Лепкий, П. Куліш, І. Карпенко-Карий, І. Нечуй-Левицький та ін. Н. Хайруліна підкреслює: «Значення Біблії для розвитку української культури важко переоцінити. Багато українських письменників у своїй творчості широко використовують Біблію як прототекст. Саме тому семіотичний аналіз біблійних мотивів й персонажів у творах позиціонує себе як перспективна методологія» [Хайруліна 2016, с. 111].

У художній літературі, яка віддзеркалює український менталітет, найвідомішим образом-символом зрадника є Андрій Бульба [Кононенко 2004, с. 184]. В. Кононенко так пояснює зацікавлення письменників образами зрадників: «Українська класична література в різних аспектах і з різних позицій, з більшою або меншою увагою до власне психологічного,

внутрішньовмотивованого підґрунтя дій і вчинків зрадника зверталася до цієї болючої теми, бо вона давала змогу відкрити позамежне, утаємнене в людині, побачити героя зсередини, в його, можливо, найтрагічніших переживаннях» [Кононенко 2004, с. 188].

Концепти «зрада», «зрадник» в українському художньому дискурсі досліджували Л. Ясногурська, Г. Межжеріна, С. Кобута, Н. Панфілова, О. Дуденко, Ю. Левчук, Н. Троша та ін., зауважуючи, що вони представлені великою кількістю вербалізаторів. Помітне місце серед засобів їхньої мовної об'єктивації займають антропоніми. З-поміж них – назви уже згаданих біблійних постатей, а також історичних діячів (наприклад, Я. Вишневецький, І. Ніс, І. Брюховецький, І. Барабаш, Т. Цицюра).

Так, до специфічних вербалізаторів концепту «зрадник» належить іменник *хрунь*, утворений від власної назви. Коротку історію його побутування в українській, зокрема галицькій, мовній традиції наводить Н. Панфілова: «В українській мові, наприклад, зафіксована лексема *хрунь*, що позначає зрадника та запроданця, а в переносному значенні ще й грубу, підлу людину. Зазначена одиниця утворилася від прізвища історичної особи Прикарпаття – Микити Хруня, який зраджував своїх виборців у 19 столітті. Він був депутатом Галицького сейму від Отинійського виборчого округу у 1860-1880 рр. На словах пропагував ідеї захисту селян, а після обрання відстоював інтереси польських поміщиків. Зраду Микити Хруня розголошував і висміював тогочасний сатиричний журнал «Страхопуд». Цей самий журнал поширив використання імені Хруня у ролі ярлика та прізвиська стосовно інших зрадників виборців. Прізвисько набуло широкого вжитку, особливо під час австрійської та польської окупації. У сучасній українській мові ця лексема використовується стосовно зрадливих обранців, увійшовши у мову художньої літератури також на позначення підлої, підступної людини» [Панфілова 2008, с. 444-445].

Аналізуючи тему зрадництва у творчості Р. Іваничука, О. Гандзій наголошує: «За Іваничуком, зрада як найтяжчий гріх кожного поневоленого

народу проступала отруйною сукровицею крізь всю історію. Поставлена в рабську залежність людина швидко позбувається «гамівної сорочки моралі», яка заважає їй вижити в неволі, й оголений організм раба легко піддається гріховності» [Гандзій 2010, с. 175]. Очевидно, тому такими переконливими в художній картині світу письменника є образи зрадників, зокрема яничар. Автор окреслює цю форму зради, з одного боку, як трагічне явище, а з іншого – як свідому відмову від власної ідентичності на користь ворожої. Тема яничарства в Р. Іваничука виходить за межі історичного контексту і набуває символічного значення. Аналізуючи повість «Ренегат», у якій актуалізується згадана проблема, Н. Горбач робить висновок: «Незважаючи на те, що в час написання повісті вже точилися суперечки стосовно того, чому вчить історія й чи здатне знання минулого взагалі вчити, Р. Іваничук вустами одного з персонажів повісті «Ренегат» справедливо стверджує, що «світ змінився, але категорія зради залишилася незмінною», долучаючи цю повість до кола творів, де питання взаємостосунків особистості та суспільства, пошуків людиною свого місця в світі, порушені на історичному ґрунті, підкреслюють понадчасовість проблеми» [Горбач 2010].

Із плином часу концепт «зрадник» ускладнювався, набував додаткових семантичних відтінків, з огляду на що, ставлення до проблеми зради зазнавало певних змін, на чому наголошує В. Кононенко: «...значення слова *зрада* з плином часу коректується; навіть щодо переходу на бік ворогів часом висувуються пояснення, що пом'якшують вину зрадника; ставлення до зради у коханні в сучасному суспільстві суттєво змінилось тощо» [Кононенко 2004, с. 184]. Дослідник зазначає, що при аналізі зрадництва необхідно враховувати такі чинники, як «його витоки, історію; причини й наслідки, мету, мотиваційні чинники» [Кононенко 2004, с. 184].

Як бачимо, полісемантична структура концепту «зрадник» зумовлена значною часткою суб'єктивного вже у визначенні критеріїв, за якими людину можна вважати зрадником: «Зрада в її психолого-ментальних проявах і характеристиках – багатогранна й неоднозначна категорія. Зрадництво не має

однобарвного рішення, бо, зрештою, може знаходити виправдання як у самого зрадника, так і в його оточенні. Більше того, в умовах загострення ідеологічних, політичних й інших суперечностей зради і зрадники здобувають інші виміри. Йдеться, скажімо, про перевертнів (а це вже не власне зрадники), про тих, хто аж до виклику не погоджується із суспільним устроєм (їх за часів тоталітаризму назвали дисидентами), про тих, кого кожна із зіткнутих у гострій ідеологічній або політичній боротьбі сторін вважає зрадником, у той час як протилежна сторона сприймає ледве не як героїв тощо» [Кононенко 2004, с. 187].

Проблема полягає ще й у тому, що формальні показники, за якими вчинки людини можна трактувати як зраду, в окремих творах бувають нерелевантними і непоказовими. Так, у повісті Б. Лепкого «Крутіж» натрапляємо на доволі незвичний авторський смисл у семантичній структурі концепту «зрадник» – ‘благородна людина’, що взагалі не корелює зі словниковою дефініцією імені концепту, а навпаки, протиставляється їй. «Благородну» зраду щодо свого пана скоює слуга, який змушений піти на цей крок, щоб урятувати від розправи тирана невинних людей. Чоловік по-своєму любить жорстокого володаря, адже знає його з пелюшок. Слуга відчуває себе зрадником, формально стає ним, проте робить це заради порятунку невинних людей. Постає питання: чи можна вважати цю людину зрадником? І так, і ні. Так – тому що він зрадив свого господаря, внаслідок чого останній загинув. Ні – тому що слуга рятував людей від жорстокості тирана-загарбника. Симпатії читачів на боці скривджених паном людей, тому вчинок слуги важко назвати зрадою.

Нерідко дослідники, зокрема Н. Панфілова, Т. Бикова, вказують на тісний зв'язок концептів «зрада», «зрадник» із концептом «війна»: «В обох досліджуваних мовах [українській і англійській – Н. Ю.] в полі концепту зрада / treachery на позначення державної зради зафіксовані семи, що вказують на конкретні історичні дати та події та входять до концептуального простору war/війна» [Панфілова 2008, с. 444].

Варто зазначити, що в українській міфопоетичній традиції зрада постає важким злочином і гріхом, за який обов'язково настане розплата. Ця думка

знаходить вираження і в багатьох творах художньої літератури. Аналізуючи роман «Музей покинутих секретів», К. Хижняк зазначає: «У світі, що його зобразила О. Забужко, зрадник постійно отримував ще гіршу розплату за сподіяне, ніж зражені ним персонажі. Наприклад, хлопцю, який виказав свою кохану-зв'язкову УПА, щоб вони могли бути разом, довелося дивитися на її тортури, від чого він збожеволів» [Хижняк 2011, с. 158-159].

В українському етносоціальному світогляді однією з найогидніших форм зради постає зрада власного народу: «Отож, зрада найважча, найстрашніша – зрада народу, своєї країни, що обертається історичною трагедією; така зрада дорівнюється зраді рідної матері, найдорожчого, що має в житті людина. Така зрада не знає прощення, не підлягає перегляду» [Кононенко 2004, с. 189].

Так, досліджуючи проблему національної зради у п'єсі І. Карпенка-Карого «Сава Чалий», В. Кононенко аналізує такі назви на позначення концептуалізованого поняття зрадника, як: «*зрадник, диявол, бусурман, харциз, падло, хитрий лис*» [Кононенко 2004, с. 191]. За словами дослідника, ці лексеми становлять «своєрідний синонімічний ряд, що містить негативну оцінну сему; ідея зради стає центральною, провідною, що визначає не тільки морально-психологічну тональність, а й самий розвиток не лише драматургічної дії, але й за твором – поступу історії... З п'єси постає трагедія зради, що зростає в ідею її загальності, вселюдськості як явища не лише морально-етичного, а й метафізичного, трансцендентного» [Кононенко 2004, с. 191-193].

І. Приходько констатує, що проблема національного ренегатства, починаючи від «Двох московок», є наскрізною у творчості І. Нечуя-Левицького. Навіть у підтексті «Кайдашевої сім'ї» окреслюється ідея про зумовленість морального занепаду суспільства тривалим періодом неволі, кріпацтва, що породив у людей апатію, відсутність бажання продовжувати визвольну боротьбу, яку розпочали предки. Опосередковано таку поведінку теж можна трактувати як зраду національних інтересів [Приходько 2001, с. 48-49]. «Та найбільший біль Нечуя-Левицького, – зазначає І. Приходько, – то українці-перевертні. Якими способами робили їх чужинці-колонізатори, чи як самі

ставали ними в гонитві за славою й багатством – все те потрапляє до художницького об'єктиву письменника, все те стає предметом його психологічних студій» [Приходько 2001, с. 50]. Особливо яскраво ця проблема висвітлена у творах «Дві московки», «Князь Єремія Вишневецький», «Гетьман Іван Виговський», «Маруся Богуславка», «В диму та полум'ї». Характеризуючи проблему ренегатства князя Єремії Вишневецького в однойменному романі І. Нечуя-Левицького, дослідниця підкреслює, що автор «постійно тримає в полі зору головну ідею, постійно наголошує на тому, що стати перевертнем, «одступивши од своєї віри і мови», та ще й бути катом власного народу – то найстрашніше зло. І кара за нього спадає страшна» [Приходько 2001, с. 50].

Письменник використовує прийом сну для того, щоб устами покійної матері виголосити прокляття відступнику. За збігом обставин чи ні, але кара таки спала на ренегата в реальному житті. І. Приходько коментує це так: «Навіть суто біографічні факти членів родини Вишневецьких, зокрема короткий (у межах 40 років) вік чоловічої її половини, а також повір'я про справдження материнських прокльонів, що падають не лише на прямих, а й дальших нащадків, зрештою, факт вигасання, припинення роду (згадаймо, є про таке в Біблії) – усе це стало підґрунтям для акцентування Нечуєм-Левицьким ідеї тяжкості гріха національної зради» [Приходько 2001, с. 50]. Автор застерігає від братовбивчої війни, пролиття братньої крові, що може призвести до «великої Руїни в Україні».

Особливо болючою є зрада з боку інтелігенції національних інтересів власного народу, що постає вже не у вигляді звичайного конформізму, а як набуття чужої, навіть ворожої ідентичності. Ще дужче поглиблює цю проблему внутрішній розбрат. І. Хаїмова, аналізуючи драму «Бояриня» Лесі Українки, зауважує: «Добу Руїни в інтерпретації Лесі Українки зображено як лихоліття, як час деградації верхівки інтелігенції української народності. У драмі письменниця наголошує, що лише згуртованість навколо державотворчої ідеї змогла б врятувати країну від колонізації, проте козацька старшина в боротьбі

за булаву розкололась на протилежні табори. Ідею розбрату й ворожнечі в українському суспільстві пронесено через усю драму» [Хаїмова 2018, с. 59].

Варто зазначити, що у творчості українських письменників чимало уваги приділяється й проблемі порушення міжнаціональних домовленостей, коли зрадниками українців ставали представники інших держав. Подібну тему у своїх творах порушували І. Нечуй-Левицький, Б. Лепкий, Р. Іваничук та інші.

Подекуди тема зрадництва об'єктивується за допомогою сатири, як-от у поемі «Сон» Т. Шевченка: «А той, щедрий та розкішний / Все храми мурує / Та отечество так любить, / Так за ним бідкує, / Так із його сердешного / Кров, як воду, точить!» [Шевченко 1985, с. 186]. Є. Гончарук підкреслює, що у вказаних образах втілені «гріхи ненажерства, зради Батьківщини» [Гончарук 2011, с. 31]. У такий спосіб дослідниця наголошує на тісному зв'язку концептів «зрада» і «гріх». Зрада мови, віри й батьківщини в контексті творів Т. Шевченка усвідомлюється як найбільший гріх. Науковиця пояснює це так: «Зустрічаючи своїх «землячків» у Петербурзі, Т. Шевченко закидає їм переступ такого відомого заповіту, як «шануй батьків своїх». Скоюючи цей гріх, зрадники-земляки зрікаються самих себе... Опосередкованою, замаскованою є зрада українців, що, переїхавши до російських міст, зреклися мови, віри і своєї країни, а відтак і себе» [Гончарук 2011, с. 32].

В українській художній літературі нерідко актуалізується думка про схильність до зради насамперед людей із рабською психологією, що повною мірою виявляється у творах Р. Іваничука. О. Гандзій із цього приводу зазначає: «Філософсько-психологічний висновок Іваничука такий: зрада є справою волі неповноцінної, враженої хворобою бездуховності, а отже, непідсудної особини, й тому не підлягає юридичному кодексові – тільки моральному. Таким чином письменник звільнює реципієнта із свідомісного полону осуду та окреслює новий, толерантний спосіб мислення, заснований на диференціації за моделлю «вільний – раб». Однак чіткий висновок простежується: зрада – це наслідок меншовартості духовної» [Гандзій 2010, с. 176].

Поширеною у багатьох художніх творах є тема зради в коханні та подружньому житті: «Зрада в коханні, порушення вірності щодо жінки або чоловіка – гостра й невичерпна тема багатьох творів української класики; її наслідки нерідко зображувались як трагедія, що могла закінчитися загибеллю героїв» [Кононенко 2004, с. 194]. Цю думку поділяє О. Сазонова, зауважуючи, що «в українській літературній традиції екзистенційна опозиція «кохання – смерть» перманентно була стрижневим конфліктом художніх творів. У любовних трикутниках смерті зазнають через зраду» [Сазонова 2015, с. 148]. Чого лише варта любовна колізія пісні «Ой не ходи, Грицю», яка стала основою для сюжетів низки літературних творів. В. Кононенко додає, що в наш час подружня зрада «закінчується більш помірковано», і це також ілюструють твори художньої літератури [Кононенко 2004, с. 194].

Особливо гострою і складною в художній літературі, на наш погляд, є філософська проблема зради самого себе, лінгвалізована за допомогою таких висловів, як *зрадити себе*, *зрадити свою вдачу*. Внутрішній конфлікт із самим собою, певне роздвоєння можуть спричинити втрату людиною самоповаги, різні форми деградації. Ці внутрішні вагання непомітні для інших, зазвичай нікому не приносять шкоди, але вони деструктивні для особистості: «Зрадити себе значить змінитися, стати в чомусь іншим, відмінним, а такий перехід дається важко, щоправда, не для кожного, а лише для тих, як стверджує література, кого не покинула совість, хто вірить у правду, справедливість, добро...» [Кононенко 2004, с. 196].

Тема зради себе помітно актуалізується в умовах тоталітарної системи, диктаторського режиму. Аналізуючи драматичну поему Л. Костенко «Сніг у Флоренції», О. Векуа зазначає: «Мотив компромісу із сумлінням – один із багатьох, які тривожать серце Ліни Костенко з юності до сьогодні. Народившись у ліричних поезіях перших збірок, він, ускладнившись, увібравшись у матерію пережитого досвіду – великих майстрів і власного, – розгорнувся в поетичному епосі й драматургії» [Векуа 2013, с. 241].

З проблемою вимушеного конформізму стикалася і більшість митців у часи Радянського Союзу: «Зі зміною політичного режиму двійництво стає хворобою з тяжчим перебігом, аніж раніше. Звинувачення у зрадництві висувалися у пореволюційні роки з неймовірною легкістю. Ці колізії двійництва, розщеплення особистости, відступництва й пристосування або уникання й самомаргіналізації чи не найглибше й найодвертіше уже в похмурі тридцяті роки розкрив Микола Бажан у поемах «Розмова сердець», «Смерть Гамлета» та «Сліпці»» [Агеєва 2023, с. 247].

Р. Іваничук, який, за спостереженнями В. Агеєвої, дотримувався філософії валенродизму, так характеризує проблему внутрішнього роздвоєння митця, взаємоіснування двох його іпостасей у тоталітарному суспільстві: «Перша йде на позірний компроміс з оточенням для того, щоб мати змогу зробити щось реальне для свого народу, друга компроміси відкидає – ті справжні компроміси, які переростають у колаборанство, – і дає людям свій еталон порядності. Можливе поєднання цих двох іпостасей? Необхідне, але треба йти по лезу бритви – і, коли не впадеш, – щось таки зробиш корисного в цих жахливих умовах» [Іваничук 1999, с. 199]. Додамо лише, що персонажам Р. Іваничука, багато з яких наділені автобіографічними рисами, нелегко наважитися на компроміс із владою. Вони вагаються, розмірковують над тим, чи не буде така позиція зрадою національних інтересів свого народу, шукають для себе виправдання, а знаходять хіба що нові звинувачення. Їхню мовчазну суперечку із власною совістю найчастіше репрезентують діалоги з іншими персонажами – тими, які категорично засуджують конформізм і виголошують обвинувальний вирок будь-якій формі пристосуванства.

Загалом у різні часи творча інтелігенція по-різному ставилася до питання пристосуванства: хтось його виправдовував, а хтось – різко засуджував. М. Жулинський так характеризує ставлення Т. Шевченка до вказаної проблеми: «Зрадництво, відступництво, фарисейська покора, ница налаштованість прислужувати сильнішому – ці, прищеплені у невольництві риси нової, принизливо гіркої ментальності сучасного йому українства, пекли шаленим вогнем

душу Шевченка. Тому він зазирає у розриті могили, із жахом пізнаючи першопричини національної трагедії. Основні з них – духовне невільництво, агресивне яничарство, роз'єднаність, незбратаність нації, відсутність у народу єдиної національної волі, продажність національної еліти, несформованість національної самосвідомості» [Жулинський 2001, с. 35].

І. Хаїмова, аналізуючи драму «Бояриня» Лесі Українки, робить висновок: «Головна мета висвітлення історичних подій Лесею Українкою, на нашу думку, зводиться до певної перестороги-звернення до українського народу з метою довести, що співпраця із завойовником, угоди та ради, будь-які спроби знайти порозуміння та викликати співчуття до поневоленого народу з боку окупантів не принесуть бажаного результату. На думку письменниці, такий шлях – хибний, марний та ганебний» [Хаїмова 2018, с. 58].

Осуд конформізму українців Т. Шевченком і Лесею Українкою, їхнє обурення можна зрозуміти й навіть розділити, проте найважливіше, що, на наш погляд, необхідно враховувати, розмірковуючи над проблемою зради, – це часові рамки. Те, за що проукраїнських діячів у середині ХІХ ст. карали засланням, у 20-30-х рр. минулого століття передбачало розстріл. Відповідно, й оцінка дій сучасників Т. Шевченка і митців Розстріляного Відродження не може бути однаковою. Цю проблему вичерпно охарактеризувала уже згадана В. Агеєва: «У постромантичну епоху риторика вочевидь змінюється, радикальність оцінок послаблюється, а певні акценти зміщуються; вже у модернізмі перших десятиліть ХХ віку увага до мотиву роздвоєності й зради найчастіше пов'язана з проблематикою національно-культурної ідентичності. У Миколи Хвильового, Бориса Антоненка-Давидовича, Миколи Куліша герої не можуть вибрати між, цитатно кажучи, «я-чекістом» і «я-людиною», між служінням переможцям (чи принаймні лояльністю або співпрацею з ними) і вірністю собі самим, своїм колишнім ідеалам. Будь-яка спроба пристосування здебільшого призводить до деструкції особистості, яка часто спричинює самогубство» [Агеєва 2023, с. 246].

Особливо складним усвідомлення поняття зради постає в умовах тоталітаризму. Так, С. Кобута, визнаючи концепт «зрада» ядерним у романі І. Багряного «Сад Гетсиманський», зауважує, що автор «гостро ставить проблему нової інтерпретації державної зради в тоталітарній системі, наголошуючи на тому, що межа між серйозним звинуваченням та фікцією є надзвичайно тонкою» [Кобута 2012, с. 185]. Дослідниця звертає увагу на те, що письменник розкриває трансформацію поняття «державна зрада», яке «втрачає обов'язковий елемент протизаконної діяльності, стає щитом для владних структур, які намагаються «усунути» всіх незадоволених, інакомислячих чи неблагонадійних з їх точки зору. У результаті таких змін особи, звинувачені у «державній зраді», як правило, є жертвами системи... Антигуманна діяльність «стражів закону» вносить свій деструктивний елемент у саме поняття, перетворюючи його на засіб маніпуляції» [Кобута 2012, с. 185].

Показовою щодо цього є думка В. Агеєвої: «З початком тридцятих [...] у радянському політичному слововжитку виявляється просто таки параноїдальна одержимість тотальною загрозою повсюдної зради, дворушництва і шкідництва. Роздвоєність і маскування стають попросту *modus vivendi* цілої нації» [Агеєва 2023, с. 254].

Проблема зради в тоталітарній державі перманентно окреслюється в поезії й прозі письменників-інтелектуалів, становлення особистостей яких припало на останню третину двадцятого століття. Аналізуючи тексти О. Забужко, К. Хижняк робить висновок: «Мотив зради за умов тоталітарного режиму є досить розповсюдженим і для творів Оксани Забужко, причому в кожному з них він представлений по-різному. Наприклад, у повісті «Сестро, сестро» зрада розкривається у досі невикористаних обставинах. Тоталітарний режим опосередковано був причиною й тут, але якщо в інших письменників персонажі зраджували собі або іншим живим істотам, то у цьому романі жінка зрадила свою ненароджену дитину. Неможливість існувати у подібному світі, де найменші поштовхи вільної душі суворо забороняються владою, а найприродніші вияви патріотизму переслідуються та караються... О. Забужко

неодноразово стверджує, що головне, що є у тоталітарному режимі, – це страх. А страх породжує і зраду. Тому жінки не можуть народжувати дітей у такий світ, а ті, що були народжені, – не можуть вільно дихати... Зрада у цій повісті трохи подібна до малодушності або боягузтва, але авторка у жодному разі не осуджує персонажів, визнаючи їхнє право на страх» [Хижняк 2011, с. 158].

В умовах тоталітарного суспільства поняття зради асоціюється з відсутністю довіри, жертовністю: «Звичайно, відсутність довіри була плідним джерелом для виникнення зради, яка так глибоко пустила своє коріння, що вплив мертвої держави відчувається і досі... Дослідивши рецепцію тоталітарного буття у прозових творах О. Забужко, можна зробити висновок, що основним його показником стали мотиви зради та жертовності, які тісно взаємопов'язані, адже основне поняття системи «страх» вимагає від людини повного підкорення. Тож ті, хто відмовлявся від цього, жертвували собою або власними інтересами, а ті, хто йшов назустріч владі, неодмінно зраджували» [Хижняк 2011, с. 159].

Мотив зради в тоталітарному суспільстві, за словами К. Хижняк, є провідним і у творчості Ю. Андруховича, де найчастіше характеризується зображенням внутрішньої боротьби персонажів, впливом на них радянської системи. Дослідниця підкреслює: «Кожен день персонажі твору [«Московіада»] зраджують собі, своїм переконанням в угоду Імперії, що поглинає їх і споживає, і втішається цьому... Зрада не виокремлюється як певний порок, який засуджують автор і персонажі, – це лише такий же природний елемент буття, як мислення, уява та ін. Можна навіть сказати, що зрада – це не наслідок емоційного зриву, а це шосте почуття, з яким людина народжується у тоталітарному суспільстві» [Хижняк 2013, с. 80]. Науковиця стверджує, що зрада в авторській картині світу Ю. Андруховича «є звичним супутником будь-якого контакту персонажів», навіть подружня невірність виникає внаслідок нівелювання «нормальних людських цінностей в умовах тоталітаризму» [Хижняк 2013, с. 81].

Найбільше проблема диференціації зради і дотичних до неї понять загострюється в умовах зміни політичних режимів. В. Агеєва із цього приводу зазначає: «Над поняттям зради українським письменникам ХХ століття довелося задумуватися часто: для представників колонізованої нації співіснування з переможцями означає неunikненність компромісів і необхідність примиряти непримиренні за нормальних умов ціннісні настанови. Так, людина в кайданах ходить інакше, аніж без них» [Агеєва 2023, с. 244].

До проблем, пов'язаних зі зрадою, належить також статус потенційного зрадника: «Являє зацікавленість обмірковування у душі можливості зрадити чи не зрадити, самий процес підготовки до зради, що може закінчитися й відмовою від ганебних дій. Подібні обміркування засуджуються церквою, навіть подумки не можна зраджувати, скажімо, з іншою жінкою, адже це гріх. Разом із тим письменник, митець, як ніхто інший, має змогу увійти в «лабораторію» підготовки зради, прослідкувати всі можливі «за» і «проти», що їх зважає потенційний зрадник. Виникає психологічна проблема потенційної (можливої, допустимої або недопустимої) зради» [Кононенко 2004, с. 197].

Мабуть, важко знайти письменників, у творчості яких тією чи іншою мірою не були б презентовані концепти «зрада» і «зрадник», а передусім тих, які «великого значення надають вивченню історії, причому не лише її позитивних сторін, а й тих, що дозволять обстежити «менталітет хвороби» (власне зраду як наслідок меншовартості) та назавжди хірургічно викоринити їх» [Гандзій 2010, с. 176].

Таким чином, можна стверджувати, що концепти «зрада» і «зрадник» широко представлені в українській художній мовотворчості. Дослідження психології людей, які стають зрадниками, продиктоване насамперед необхідністю боротьби з відповідним явищем. Художня література та фольклор дають змогу простежити специфіку відповідних концептуалізованих понять у ментальному лексиконі українців.

Висновки до розділу 2

Аналіз особливостей мовної об'єктивації концептуалізованих понять «зрада» і «зрадник» засвідчив їхню репрезентованість в українській загальномовній та етнолінгвокультурній традиціях, де відповідні поняття реалізуються в межах трьох основних сфер: державної, подружньої та морально-етичної. Встановлено, що основними мовними виразниками виступають імена цих концептів (*зрада, зрадник*), синоніми (*запроданець, перекинчик, перевертень, ренегат, відступник, христопродавець, продайдуша, юда, колаборант, вислугач* тощо), деривативні утворення (*зраджувати, зрадливий, зрадливець*, діал. – *зрадець, зрадя, зрадок*), а також численні асоціати (*брехун, донощик, боягуз, ворог, ворожий, прдажний, ворогувати, ненавидіти* та ін.).

Проведене у другому розділі дослідження показало, що концепт «зрадник» широко презентований в усній народній творчості, зокрема у творах малих фольклорних жанрів – прислів'ях і приказках. В українських пареміях структуру концепту «зрадник» формують насамперед такі концептуальні смисли, як 'віровідступник', 'подружній зрадник', 'лицемір', 'корислива людина', 'ворог', 'москаль як ворог' та деякі інші, вербалізаторами яких, крім уже згаданих, виступають ще негативно марковані лексеми *ябедник, чорт, собача шкура, гадюка, гадина*. В українській паремійній картині світу зрадників різко засуджують, тому тут часто експлікується засторога щодо зради та вказівка на її можливі наслідки.

Підтверджено, що важливим засобом мовної об'єктивації досліджених концептуалізованих понять є фразеологізми, засвідчені передусім великою кількістю біблеїзмів, наприклад: *юдине плем'я, каїнова душа, вовк в овечій шкурі, Хома невірний, заблукана (блудна, приблудна) вівця, блудний син, тридцять срібняків, каїнова печать* тощо. Серед інших стійких сполук, що конотують зраду, вирізняються такі: *продажна шкура, пригріти гадюку за пазухою, удар у спину, ніж у спину, гострити ніж, тримати камінь за пазухою, продати душу, продати очі псові, скакати в гречку*. Виявлено низку

фразеологізмів, що побутують у мові в декількох варіантах. Проаналізовані стійкі сполуки репрезентують образи зрадників або безвідносно до певного об'єкта, або вказують на нього (як-от зрадник Бога, батьківщини, побратимів, чоловіка/дружини тощо).

Встановлено, що проблема зради свого народу, батьківщини знаходить широке вираження і в українській художній картині світу. Її порушували у своїх творах як класики української літератури (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, І. Карпенко-Карий, Б. Лепкий), так і сучасні українські письменники (О. Забужко, Ю. Андрухович, Р. Іваничук, С. Жадан та ін.), які розглядали її крізь призму тоталітаризму або проєктуючи на творчу інтелігенцію. Особливо гостро в художніх текстах постає тема зради батьківщини, народу, національної ідентичності, рідної мови, культури, самого себе.

Загалом констатуємо, що і у фольклорі, і в художній творчості концептуалізовані поняття зради і зрадника виявляються повною мірою, що й підтвердив проведений аналіз.

Основні положення розділу 2 апробовано в статті «Концепт «зрадник» в українській паремійній картині світу» [Нестерович 2025 (б)].

РОЗДІЛ 3

МОВНА РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «ЗРАДНИК» У ТВОРЧОСТІ Р. ІВАНИЧУКА

3.1. Специфіка вербалізації

Проблема зради є центральною у творчості Р. Іваничука. Письменник порушує її чи не в кожному романі, а також у низці повістей та оповідань, де зрада постає складним, багатовекторним явищем, яке не виникає раптово, а довго зростає на історично зумовленому, часто трагічному підґрунті.

Отож, цілком закономірно, що важливим концептуальним образом у філософії Р. Іваничука постає зрадник, ставлення автора до якого амбівалентне й базується на широкому спектрі почуттів: ненависті, люті, обурення, осуду, гіркоти, болю, співчуття, розуміння. Такий персонаж близький Р. Іваничуку, як і кожному митцеві, який змушений був жити й творити в період бездержавності й національного гніту. Майже в кожному історичному романі письменник розмірковує над тим, чи можна конформізм вважати зрадою, де закінчується лояльність і починається пристосуванство, яка форма зради є найважчою. Усі рефлексії із цього приводу знаходять вираження в образах зрадників, змодельованих Р. Іваничуком. Під час поверхневого аналізу його текстів може скластися думка, що автор вважає схильність до зради національною рисою українців. Але це не зовсім так. У романі «Орда» натрапляємо на таке визначення головної причини численних зрад у нашій історії: *«Ми так любимо пишатися: українець – герой, мученик, лицар, філософ. Ми можемо й самобичуватись: українець – лінюх, зрадник, донощик. А ми ж не нині народилися з усіма своїми гідностями й вадами – ми продукт історії»* (Іваничук «Орда», с. 138).

Особливості вербалізації концепту «зрадник» в Іваничукових текстах засвідчує широкий спектр мовних засобів, серед яких чільне місце займає однойменна лексема як ім'я концепту, наприклад: *«Зрадник вистукав по стовбурі пароль, й за хвилину з дупла виглянула голова: був це Марко. Він упав*

від короткої автоматної черги...» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 484); *«Так само нахабно, як колись відбирав у Андрія наречену, тепер забирав, немов у свою власність, самого Андрія, а той, замість плюнути **зрадникові** у вічі, прилипав до нього, мов нетля до засвіченої лампи»* (Іваничук «Як тиха ніч пов'є долину...», зб. «І земля, і зело, і пісня», с. 226); *«Тільки **зрадникам** дається воля вибирати собі батьківщину, бо в них відібрана пам'ять»* (Іваничук «Орда», с. 114).

Подекуди автор вживає застарілу лексему *зрайця*: *«Та коли говорити про недостойність політичних вчинків, то **зрайцею** передовсім треба назвати тебе, царю, ти ж бо перший потоптав угоду між нашим батьком Хмелем і твоїм вітцем Олексієм, навівши свої війська на постій в Україні, на грабунок українського люду і посягнув на наші одвічні вольності, задумавши перемінити в драгунів козацькі полки»* (Іваничук «Орда», с. 22). Таку словоформу він використовує з метою стилізації мовлення персонажів, що відповідає змальованій у романі епосі.

Ядро номінативного поля концепту «зрадник» у творчості Р. Іваничука представлене також низкою синонімів до його імені, як-от: *запроданець, змовник, братовбивця, колаборант, дезертир, перекинчик, провокатор, кон'юктурник, міжусобник, сепаратник, клятвopорушник, відступник, ребелізант, заколотник, підступник* тощо: *«Цієї ночі наскочили й арештували всіх, хто був. Целяк привів. Він **провокатор**»* (Іваничук «Жарінь», с. 139); *«Знаю, що дипломат у політиці – це добрий політик. А що таке дипломат у поезії? Чи не **кон'юктурник**?»* (Іваничук «Жарінь», с. 253).

Чимало назв концепту об'єктивують уявлення про людей, які зрадили Бога, віру, наприклад: *віровідступник, ренегат, христонпродавець, безбожник, вихрест, басурмен, потурнак, святотатець, лжемесія*: *«– Розступись, царство хама... вашу мати! – гаркнув по-солдатськи архімандрит, пробираючись крізь натовп, а люди розступалися не так із страху, як з боязні діткнутися до ряси **христонпродавця**»* (Іваничук «Орда», с. 196); *«– Не було в*

нас церкви... – Як так – не було? – здивувався Єпіфаній. – Чи ж то ви басурмени або віровідступники?» (Іваничук «Орда», с. 62).

Окремі з номінацій стосуються людей, які, співпрацюючи з офіційною владою, виявляють інакодумців і доносять на них, наприклад: *донощик, інформатор, вивідувач, конфідент, навідник, сексот, стукач, провокатор, тайняк, стробок* тощо: «...в системі державної безпеки всі до одного службовці були **донощиками** й не могли ними не бути: існував неписаний закон про кару за недонесення...» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 212).

На особливу увагу як вербалізатор концепту «зрадник» заслуговує іменник *яничар*, який у лексикографічній традиції тлумачать так: «У султанській Туреччині – солдат регулярної піхоти, створеної в XIV ст. з військовополонених, а також християн, обернених у мусульманство» (СУМ-11). Це слово є запозиченням із турецької мови й має тюркське походження. Словосполучення *yani çeri* (згодом – складне слово) дослівно означає *нове військо* (пор. дтюрк. *jana* – «знову, ще», *çerig* – «військо»). У художній картині світу Р. Іваничука поняття яничара виходить далеко за межі словникової дефініції і набуває таких концептуальних смислів: ‘жорстокий воїн’, ‘захисник Османської імперії’, ‘воїн, який стає ворогом співвітчизників’, ‘братовбивця’, ‘воїн-чужинець’, ‘зухвалий воїн’, ‘бунтівник, що підриває засади імперії’, ‘той, хто свідомо приймає ідентичність ворога’, ‘потурнак’, ‘віровідступник’, ‘той, хто соромиться свого походження’, ‘зрадник рідного краю’, ‘зрадник батьків, опікунів’, ‘той, хто всюди почувається чужинцем’ [Нестерович 2023 (а)], пор.: «Пояничарилися юнаки і народили **потурнаків** степові дівчата... Гірко вразила Марію чиста татарська вимова дочки, їй хотілося сказати, що вони вже на волі і ніхто тепер не має права заборонити їм розмовляти по-своєму» (Іваничук «Мальви», с. 13); «...ведуть партизанів... свій своїх веде... Боже, яка ганьба! – провадить братів до тюрми й оком не кліпне... **яничар проклятий**...» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 220).

Зрада своїх земляків і в минулому, і в сучасному часто спричинена бажанням отримати владу. Таких людей Р. Іваничук вважає найбільшими

ворогами: *«Хіба то не комедія: націоналісти, соціалісти, космополіти в однакових помаранчевих шалях на шиях дружно ревуть «Разом нас багато!» – та в ту мить, коли співають, уже роз'єднуються в передчутті запосягнення влади. І ті, у кого стане її менше, розіб'ють цей штучний моноліт, й українці стануть найтяжчими ворогами не росіян, поляків чи якихось там китайців, а таки українців»* (Іваничук «Країна ірредента», с. 192).

Аналізований концепт об'єктивується також за допомогою номенів на позначення осіб за певними внутрішніми ознаками, які можуть спричинити зраду, як-от *боягуз*. Р. Іваничук робить категоричний висновок: *«Від боягузтва до зради – один крок»* (Іваничук «Жарінь», с. 109). Ця думка перманентно реалізується в різних творах. І хоч боягуз не завжди стає зрадником у звичному нам розумінні, проте страх є тим чинником, який сковує прагнення людини боротися за щастя й волю власного народу, змушує відвернутися від своїх побратимів, земляків у критичний момент, підштовхує зрадити власні переконання. Часто персонажі усвідомлюють це і їм соромно за себе: *«Наші сестри стали рабинями, а ми співаємо тут пісень про волю, й плачемо співаючи. А діти, яких ми присипляємо казками, питають колись нас, чому ми, такі гарячі волелюбці, живемо на чужині й горлаємо про давешню хоробрість, самі ж боягузами стали — боїмося поділити долю братів наших на рідній землі»* (Іваничук «Журавлиний крик», с. 314). На переконання Р. Іваничука, боягуз не може стати рупором суспільства, совістю нації: *«Хто повірить твоїй поезії, коли в житті ти боягуз?»* (Іваничук «Зупинись, подорожній», с. 254).

Серед вербалізаторів концепту «зрадник» привертають увагу і такі назви, як *найманець, кар'єрист, підлабузник, політикан*, що позначають людей, які думають найперше про власну вигоду, не враховуючи інтересів інших, які не гребують нічим та потенційно здатні на зраду: *«Не так страшна неволя деспота, як те, що вона помножується підлабузниками»* (Іваничук «Чертвертий вимір», с. 173).

До маніфестантів досліджуваного концепту належать також номінації *заздрісник, обманщик, обманець, окрутник, грабіжник, кат, убивця,*

душогубець: «*І ти, осквернений змовою із зрадником і душогубцем, якого ще не знав світ, насмілювався прийти до мене в мою останню годину?*» (Іваничук «Орда», с. 31). У наведеному контексті лексеми *зрадник* і *душогубець* пов'язані сурядним зв'язком і корелюють зі словосполученням *осквернений змовою*, що створює ефект їхнього семантичного зближення. У подібний спосіб у творі охарактеризовано І. Носа, внаслідок зради якого московитам вдалося зруйнувати Батурин і замордувати майже всіх його жителів. В іншому контексті: «...*червонорубашники прийшли не милувати люд, а вбивати, палити, вивозити, мордувати, складати у штабелі партизанські трупи біля сілрад і скликати селян, щоб розпізнавали вбитих – мужів, братів, синів, а тому не вірила Марія, що такий **кат** міг мати матір...*» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 306) номінація *кат* позначає не просто людину, яка нехтує гуманістичними цінностями, а того, хто через свою ненависть, злобу, деструктивну поведінку зраджує матір, власний рід. Наведений вище ряд вербалізаторів доповнює лексема *мовчун*, що набуває негативних конотацій у такому контексті: «*Святеннику, мовчання – гірший злочин, ніж убивство. Убивця навіть наміру не має повертатися до людей, вони йому не потрібні, і йому суджено жити серед вовкулак. А мовчуни, які сприяли мордерцям, залишають для себе стежку до людей і суть підлішими за вбивць*» (Іваничук «Орда», с. 42).

Зрадниками часто стають люди з почуттям національної меншовартості, які свідомо обирають чужу ідентичність і ненавидять свій народ. До таких номенів у творчості Р. Іваничука належать *хохол*, *недоляшок*, *галушечник*, *рутенець*, *напівкровка*, *українофоб*, *унтермени* (у переносному значенні – ‘той, хто соромиться свого походження, вважає себе нижчим за представників інших народів’): «*Жоден поляк не обізває себе ляхом, росіянин – кацапом, німець – швабом, а українець, щоб запобігти в сильнішого ласки, пойменує себе і рутенцем, і хохлом, і галушечником, та ще й при цьому принижено всміхнеться. То за що, скажи мені, поважати нас, цікавитися нами, коли ми не виховали в собі найелементарнішого, найпервіснішого – національної гордості?*» (Іваничук «Бо війна – війною...», с. 35).

Спорадично аналізований концепт об'єктивується за допомогою іменників *чужинець*, *зайда*: «...*ти ніколи не матимеш своїх, **зраднику**, й сам навіки станеш **чужинцем** на своїй землі!..*» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 215). У наведеному контексті назви *зрадник* і *чужинець* виступають синонімами.

Зрадниками зазвичай стають і люди з рабською психологією, що дозволяє такі лексеми, як *невільник*, *раб*, *найманець*, а також займенник *ніхто*, зарахувати до номінативного поля досліджуваного концепту: «*Та невже тобі не соромно, що ти **невільник, раб**? Ти пішов проти власного народу, став **найманцем, зрадником!***» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 279); «*Ти ж українець, хлопче, тож вернися до України, ти нині **ніхто**, але кимось стань – не може людина **бути ніким!***» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 278).

Людину, яка з різних причин (у тому числі й незалежних від неї) втрачає свою національну ідентичність, автор порівнює з потопельником, для якого життєво необхідно дістатися берега. У цьому випадку усвідомлена чи неусвідомлена зрада чинить деструктивний вплив не лише на інших, але й на самого зрадника. Ось як один із персонажів роману «Вогненні стовпи» характеризує сина петлюрівського полковника, якого виховали в ненависті до українського народу, але який не забув свого походження: «*Вони відібрали в тебе батьків, волю, землю, сором, віру, вони все забрали в тебе, крім мови, якої ти не зумів забути, тож вчепися зараз за цю стебелину, **потопельнику**, ти ще зможеш прибитися до свого берега, ти ж іще українець!*» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 279).

Знаходимо в аналізованих текстах також запозичені назви, на кшталт *штрейкбрехер* і *ламістрейк*. Обидві лексеми вживаються на позначення осіб, які протиставляють себе більшості. У контексті Іваничукових творів це викладачі, які не підтримали студентський страйк: «*Через десять хвилин замість нього зайде до аудиторії новий професор Бендас, той самий, якого студенти вижили з Краківського університету за **штрейкбрехерство...** **Ламістрейк** Бендас замість Мохнацького!*» (Іваничук «Край битого шляху», с.128-129).

Подекуди зрадником може стати людина, яка вважає, що переслідує благородну мету. У романі «Злодії й апостоли» це демонструє назва *месник*. Сафат, один із персонажів, убиває рідного дядька, будучи впевненим, що мстить за смерть свого батька: «...*гатив себе при людях кулаком у груди й волав люто: “Я вбив зрадника, я – месник!”*» (Іваничук «Злодії й апостоли», с. 154). Згодом чоловік дізнається, що насправді заподіяв смерть невинній людині. Із цим тягарем Сафат не зміг жити і зрештою вкоротив собі віку.

Окремі номінації реалізують семантику зради в контексті, як-от: *емігрант* ('той, хто свідомо пориває всі зв'язки з рідним краєм'), *ворог народу* (вислів радянських часів), *жертва тридцятих років*. Щодо двох останніх, то вони характерні саме для української національномовної картини світу. Номінація *жертва тридцятих років* контекстуально актуалізує зраду вимушену, вчинену через шантаж, погрози, катування. У такому випадку, на наш погляд, доцільно робити акцент на понятті жертви, а не зради, наприклад: «*Тепер я уже добре знаю, хто винуватець поламаних душ, тепер ми всі знаємо, яка маглівниця м'яла їх, які жорна розчавлювали, перемелювали людську мораль, а все ж і донині не можу нікому з **жертв тридцятих років** пробачити відступництва і зради*» (Іваничук «Бо війна – війною...», с. 179).

Серед вербалізаторів концепту «зрадник» у творчості Р. Іваничука чимало антропонімів, а саме:

1) **номінації українських громадсько-політичних діячів:** *І. Барабаш, І. Ніс, Ю. Немирич, С. Чалий, Г. Галаган, А. Розумовський, В. Кочубей, І. Брюховецький*: «*Та якщо б протягом всієї нашої історії так легко, як оце ти зараз, відмовлялися українці від України, то ми б давно вже її не мали, бо ж були в нас і **Барабаші**, і **Носи**, і **Брюховецькі**, та й яничарів усіх мастей малисьмо подостатком...*» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 164). В авторській картині світу зрадниками національних інтересів постають ті, хто допускав міжусобиці, ставив власні інтереси вище за народні, боровся за владу з опонентами в той час, коли Україні загрожував ворог. Це і Ю. Хмельницький, і В. Винниченко, і П. Скоропадський, і Є. Петрушевич, і Ю. Тютюнник.

Наприклад: *«Винниченко – капітулянт, на нього покладатися не можна»* (Іваничук «Країна ірредента», с. 67);

2) номени українських релігійних діячів: *Ф. Прокопович*, а також, на думку окремих персонажів, прихильники церковної унії, зокрема *К. Терлецький, М. Рогоза, І. Потій*: *«Феофан Прокопович, апологет Мазепи... То скільки божого могло залишитися в моєму серці після того, як ігумен Ніколає розповів мені, що у Софіївському соборі за десять днів по Полтаві Феофан оголосив прокляття своєму покровителеві й похвалу Антихристу?..»* (Іваничук «Орда», с. 33);

3) оніми на позначення українських письменників, співців: *М. Гоголь, П. Куліш, П. Тичина, М. Хвильовий, М. Бажан, М. Яцків, Ірина Вільде, М. Рильський, Д. Павличко, Митуса*. Щодо письменників, яким довелося стати пристосуванцями, автор використовує іменник челядник: *«А де новітні ковалі, ознайомлені із сучасною технологією, яких челядників випустили із своєї школи наші правчителі? Хвильового, який не переставав вірити в «загірню комууну», Тичину з його коломийкою про трактористку, Бажана, який відгранословив образ людини, яка стоїть в зореноснім Кремлі, Рильського, котрий признався, що його батьківщина – не предків ряди, а Сталіна голос?»* (Іваничук «Хресна проща», с. 65). Варто зазначити, що більшість із цих митців об'єктивно не можна назвати зрадниками. Проблема творчого пристосуванства порушена автором у багатьох творах, а її оцінка доволі суперечлива. Досить складною є і характеристика історичної постаті співця Митуси, який в художній картині світу Р. Іваничука постає одним із концептуальних персонажів та з'являється в текстах багатьох його творів. З погляду короля Данила (як персонажа), він є зрадником, бо не кориться волі державця, критикує його політику. Ставлення ж самого Р. Іваничука до цих двох образів, на наш погляд, демонструє контекст: *«Тяжко карався Данило за свій злочин: немов новітній Каїн, започаткував він убивство співців, тож майбутні властители, за його прикладом, теж убиватимуть своїх речників»* (Іваничук «І земля, і зело, і пісня», с. 44; Іваничук «Шрами на скалі», с. 215). Тут як зрадника представлено короля Данила, який

убиває Митусу, чим започатковує в українській історії тривале протистояння між державними діячами та митцями;

4) номінації відомих зарубіжних громадсько-політичних діячів, науковців: *А. Гітлер, В. Рентген, Ю. Пілсудський, А. Рішельє*, наприклад: «Наприкінці вересня 1921 року прибув до Львова на візитацію своїх нових володінь маршалок **Юзеф Пілсудський**. І коли він у супроводі воєводи Грабовського вийшов з магістрату, щоб із трибуни привітати польських громадян, які перед ратушею заповнили ринкову площу, з натовпу вихопився високий чоловік у військовому мундирі, вийняв з кишені кітеля револьвер і зі словами «Це тобі за зраду Петлюри!» вистрелив у маршалка» (Іваничук «Країна ірредента», с. 54);

5) назви біблійних постатей: *Юда, Каїн, Пилат, Ірод*, наприклад: «Смерть таки виходить з косою, клацає зубами, а з другого боку шкандибає **Юда** з торбою за плечима» (Іваничук «Журавлиний крик», с. 295);

6) номінації міфологічних образів: *Янус, Язон*, наприклад: «Кого ти хотів виховати? Пристосуванців, рабів, **дволиків Янусів?**» (Іваничук «Жарінь», с. 153). Крім того, вербалізаторами досліджуваного концепту часто постають загальні назви персонажів української міфології, як-от: *арідник, перевертень, вовкулака, упир* тощо: «...й пішов він поміж люди, схожий на рідного неня – Івана-спузаря, **арідника** й донощика...» (Іваничук «Злодії та Апостоли», с. 105);

7) номени на позначення літературних персонажів, зокрема й тих, що мають прототипів: *А. Бульба, Фауст, К. Валенрод, С. Чалий*. Наприклад: «Однак за ці роки, що мене не було в Україні, в певного прошарку людей, а особливо в письменників, виробилася, як я запримітив, тактика подвійної моралі: мовляв, можна ходити світом у масці **Валенрода-пристосування**, а в душі залишатися затятим дисидентом...» (Іваничук «Країна ірредента», с. 86);

8) апелятиви на зразок *кальвін, хрунь*: «Ой, таки краще було б, якби я її знайшла та й задушила, ніж має тепер вона по чужих людях тинятися і тебе,

кальвіна, проклинати...» (Іваничук «Сива ніч», зб. «Тополина заметіль», с. 266).

Номінативне поле аналізованого концепту включає також назви на позначення зрадників з погляду того чи іншого персонажа. Так, в очах російських правителів ренегатами є Мазепа та його послідовники, щобільше – усі українські гетьмани: *«Понеже відомо, що від Хмельницького аж до Скоропадського всі гетьмани були зрадниками»* (Іваничук «Орда», с. 130).

Вербалізаторами концепту нерідко постають зооніми, як-от: *гадина, змія, ящер, слизняк, земноплаз, гієна, шакал, собака, блощиця, тарган*, наприклад: *«Втямив Єпіфаній, що не зможе вбити вовкулаку, він переміниться у змію, ящера, гієну і далі витиме й сичатиме в його душі, тож вирішив чернець убити упиря словом»* (Іваничук «Орда», с. 40-41); *«...за цю таємницю колись майстри в муках конали й мовчали! – відкрив її Миколі I за Юдину мзду – о шакал, син шакала! – і ми залишилися без зброї...»* (Іваничук «Четвертий вимір», с. 105); *«Не українець він... І не москаль! Це пайдьошник, блощиця, тарган!»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 279). Те, що в наведених контекстах зооніми об'єктивують образи зрадників, засвідчують інші назви цього концепту, наприклад: *вовкулака* ('той, хто постійно змінює подобу, для всіх чужий'), *упир* (кровопивця, у переносному значенні – 'той, хто визискує людей'), *Юдина мзда* (алюзія на плату, яку отримав Юда за зраду Христа), *пайдьошник* (зневажлива назва неохайних червоноармійців, передусім росіян; використовується для підсилення негативної оцінки тих, хто намагався перейняти чужу ідентичність, внаслідок чого ставав покручем).

Концепт «зрадник» виражається також за допомогою іменників, що є назвами професій, роду діяльності, заняття особи. Це, зокрема, такі слова: *цар, фіскал, агент поліції, командувач, прокуратор, гусар, лейстровик, депутат*, наприклад: *«Та коли говорити про недостойність політичних вчинків, то зрайцею передовсім треба назвати тебе, царю, ти ж бо перший потоптав угоду між нашим батьком Хмелем і твоїм вітцем Олексієм, навівши свої війська на постій в Україні, на грабунок українського люду і посягнув на наші*

одвічні вольності, задумавши перемінити в драгунів козацькі полки» (Іваничук «Орда», с. 22). Окремі з вербалізаторів є алюзією на Понтія Пилата, який у художній картині світу Р. Іваничука постає ще більшим зрадником, ніж Юда, на відміну від якого, є прихованим ренегатом, який видає себе за друга: *«Люди, схаменіться, вас багато, не стійте стадом, убийте **прокураторів**, які з чужої землі прийшли управляти вами!»* (Іваничук «Орда», с. 23). Тут лексема *прокуратор* виступає ще й синонімом до слова *злочинець*.

Номенами досліджуваного концепту є також іменники-назви соціальних станів: *чернь, хлопство, дейнека*, наприклад: *«А **чернь** волає одне: як прийдуть московські воеводи, то всі люди стануть рівні! Не може **хлопство** забути польського панування... Звісно, не було воно солодке, але хай утямлять **дейнеки**: у прийдешніх віках їхні внуки і правнуки чорно пам'ятатимуть московське панування, викисталуване у школі Золотої Орди!»* (Іваничук «Через перевал», с. 200).

Рідше репрезентантами концепту виступають лексеми, вжиті в переносному значенні, як-от *мальва, дуби, гвинтик*, наприклад: *«Я тільки шрубка, маленька деталь великої машини. Я розумніший від усіх, бо не пхався в двигун. **Гвинтики** залишаться! Колись новий хазяїн покваниться прийти на звалище, підніме нас, ми будемо йому потрібні. Нас почистять і прикрутять до іншої машини. Не будь в моторі, **будь непомітним гвинтиком** і котись у депо з своїм паровозом!»* (Іваничук «Жарінь», с. 128). Варто зазначити, що філософія персонажа-«гвинтика» у творі «Жарінь» себе не виправдала і його доля склалася трагічно, незважаючи на численні зради і зміни «господарів».

Щодо іменника *мальва*, який об'єктивує концепт «зрадник» в однойменному романі Р. Іваничука, то відповідна назва символізує українців, змушених жити на чужині, які за власним бажанням чи проти своєї волі поривали зв'язки з рідною землею, втрачали історичну пам'ять. Марія, діти якої потурчилились, із сумом робить висновок: *«Обоє ханські. Обоє яничари... Діти, діти, **мальві зів'ялі**...»* (Іваничук «Мальви», с. 156). Жінка розуміє, що лише на рідній землі вони зможуть повністю розкрити свій потенціал, побороти відчуття

меншовартості, відчутти себе господарями, а не чужинцями, «гяурами»: *«Не тут, ой не тут Мальвиній молодості цвісти. Та ж за нею в Україні Купайло тужить, і високі мальви-посестри визирають її із-за тинів»* (Іваничук «Мальви», с. 94). Навіть самих яничарів-українців автор порівнює з мальвами, підкреслюючи трагізм цього страшного явища: *«З казарм почали виходити яничари – сини Греції, Болгарії, Грузії й українські мальви»* (Іваничук «Мальви», с. 47). Образ цієї квітки у творі має ще одне значення: він символізує Україну, втрачений рай багатьох українців, які понад усе на світі й за будь-яку ціну прагнули його повернути: *«Пустіть мене, яничари, пустіть свою матір за мур Перекопський, у мене грамота від хана. Заробляла ж її тяжко, усе спродала для неї: Бога свого, дітей своїх і здоров'я. Мушу вмерти на тій землі, де коноплі по стелю, а льон по коліна, де мальви вище соняхів ростуть – білі, рожеві й червоні...»* (Іваничук «Мальви», с. 223).

Уявлення про лицемірних пристосуванців імплікується за допомогою фітоніма дуби: *«А коли таки орда рубачів прорвалася в ліс, вирубуючи його впень, найбільш горді дуби заблагали пощади і стали жолудь родити для ординських свиней»* (Іваничук «І земля, і зело, і пісня», однойм. зб., с. 24).

Зрештою, зрадливим у художній картині світу Р. Іваничука постає сам світ, думка про який актуалізується за допомогою прикметників і дієприкметників із негативним оцінним забарвленням: *«– Хочу повернути честь обезчещеному світові, – відказав качаг. – Світові продажному, прокраденому, братовбивчому, хабарницькому, пропитому»* (Іваничук «Четвертий вимір», с. 186).

У вже згаданому романі «Мальви» привертає увагу вербалізатор *німа*, що в переносному значенні вживається для характеристики людини, яка зреклася рідної мови: *«Твоя дочка німа, і моя теж німа – мови своєї майже не знає»* (Іваничук «Мальви», с. 72). Подібну думку про зраду своєї мови письменник розвиває у романі «Орда». Номеном досліджуваного концепту тут виступає лексема *карлик*, вжита на позначення людини з відчуттям меншовартості, яка «змаліла», деградувала внаслідок жорстокої імперської політики: *«Ніхто з*

карликів не смів розмовляти своєю рідною мовою. За таку провину порушника виводили до мішка, на якому сидів Єрмолай, і примушували каятися в тому, що донині не усвідомив іще своєї приналежності до нової історичної спільності, в якій живе інтернаціональний простий карлицький люд» (Іваничук «Орда», с. 82).

Виявлено також номінації, виражені юкстапозитами прикладкового характеру, як-от: *русин-відступник, письменник-приспосованець, Валенрод-приспосованець*, наприклад: «...можна ходити світом у масці **Валенрода-приспосованця**...» (Іваничук «Країна ірредента», с. 86).

До вербалізаторів досліджуваного концепту належить і метонімічна номінація *влада* (у значенні 'представники влади, які демонструють відверте українофобство'). У романі «Через перевал» один із персонажів висловлюється про це так: «*А таки правда, – добиралась до моєї свідомості зневіра, – бо що то за **влада** в нас, коли ігнорує народні свята й примушує святкувати чужинецькі, поклоняється більшовицьким ідолам, а національні пам'ятники осквернює; яка відзначає дати не звитяг наших, а програшів; лицарів, які боролись за незалежність України, оголошує зрадниками*» (Іваничук «Через перевал», с. 117).

Особливою експресивністю характеризуються порівняльні конструкції, що номінують зрадників: «*Зраджував, **мов Юда**, Іслам-Гірей III гетьмана Хмельницького аж тричі...*» (Іваничук «Я – Фатьма-ханум», зб. «І земля, і зело, і пісня», с. 82); «*Я маю намір розкрити гріх не Варрави, то нікчема, а нашого великого Гоголя, який, **немов Фауст**, запродав Сатані душу...*» (Іваничук «Хресна проща», с. 155); «*...немов **новітній Каїн**, започаткував він убивство співців...*» (Іваничук «Шрами на скалі», зб. «І земля, і зело, і пісня», с. 215); «*Ти втік, **мов тхір**, забувши у своїй перламутровій шкатулці документ ганебної змови*» (Іваничук «Черлене вино», с. 21).

До стилістичних репрезентантів концепту «зрадник» належить гра слів: «*Сексу-то, може, й не було, зате **сексотів** повно малисьмо*» (Іваничук «Весілля в Терєбіжі», зб. «Люлька з червоного дерева», с. 218); «– *Заходь до*

моєї зали диванної. Колись у ній збиралися на ради сильні мужі Криму... – Збиралися на **ради** і на **зради**...» (Іваничук «Мальви», с. 204).

Образ відступника, який навертається на праведний шлях, лінгвалізується за допомогою фразеологізму *блудний син*: «Найнебезпечніші для імперії – прозрілий раб, воскреслий Лазар і навернений **блудний син**» (Іваничук «Орда», с. 109). Зраду в досліджуваних текстах об'єктивують також фразеологізми *юдина плата*, *іудині мідяки*.

Проблема зради у творчості Р. Іваничука ословлюється і за допомогою таких абстрактних іменників, як: *братовбивство*, *відступництво*, *хриstopродавство*, *святотатство*, *дезертирство*, *конформізм*, *пристосуванство*, *германofільство*, *догідництво*, *угодовство*, *блюзнірство*, *підхлібство*, *змова*, *дволикість*, *покора*, *блуд*, *слабкодухість*, *байдужість*. Окрім іменників, зрадливу поведінку окремих персонажів лексикалізують прикметники й дієприкметники (*зрадливий*, *невірний*, *продажний*, *скацанілий*) та дієслова (*сипати* (у знач. «зраджувати»), *запродатися*, *доносити*, *доповісти*, *зламатися*, *змовитися*, *двоїтися*, *вислужитися*, *чужіти*).

Усе це дає письменнику підстави для висновку: той, хто постійно зраджує, втрачає право називатися людиною: «*Зрадливість і розпуста – ось твоє наймення, жінко!*» (Іваничук «Хресна проща», с. 133). Наведений приклад демонструє використання однорідних членів як репрезентантів концептуалізованого поняття.

Також у творчості Р. Іваничука об'єктивується чимало різноструктурних синтаксичних одиниць, що вживаються на позначення концепту «зрадник». Насамперед це словосполучення, у складі яких є або іменник *зрада*, або похідний від нього прикметник *зрадливий*, наприклад: *зрадлива коханка*, *зрадливий єпископ*, *зрадливі князі*, *зрадливі бояри*, *зрада своєї совісті*, *врятовані зрадою*, *зрадити дружину*, *зрадник костелу* тощо: «*Але ханське слово зрадливе, хто знає, що він завтра вчинить*» (Іваничук «Мальви», с. 188). Нерідко письменник використовує метонімію для відтворення проблеми зради

на політичній арені, що демонструють такі синтагми, як: *зрадлива Італія, зрадлива Туреччина* тощо.

Виявлені під час дослідження словосполучення представлені такими семантичними групами:

- ті, що називають зрадників власного народу: *германізовані слов'яни, члени юденрату, єврейські ордунгсполиціаї, советський прихвостень, комунопартійний функціонер, олігархічна чернь*: «Не забуду теж, як після проголошення Незалежності місцевий колабораціоніст Петро Гузійчук (він послужив у романі прообразом донощика Івана Ферлея, котрий зрадив оунівське підпілля й став **міським комунопартійним функціонером**) надривно вигукував у Будинку культури «*Слава Україні!*»» (Іваничук «І земля, і зело, і пісня», однойм. зб., с. 312);

- ті, що лексикалізують концепт у релігійній площині: *православний Юда, сподвижник антихриста, слуга антихриста, окаянный Аллілуй, прибічник Хама, Михайлів блудний син, сумніви Невірного Томи*: «— Юда, — відказав прочанин. — **Окаянный Аллілуй, слуга Антихриста**. Це ж він спалив древлехранилище... І стародавні розписи в печерах кислотою витравив — щоб і в помині не було слави предків» (Іваничук «Орда», с. 196). Зауважимо, що в образі «прибічника Хама» легко впізнати В. Януковича;

- ті, що номінують людей з аморальною поведінкою: *гестапівська курва, непоправний перелесник (бабій), втрое сплетений перекинчик, придворний лакиза, подвійний відступник, подвійна личина, паскуда з довгим язиком*: «Чи ж для того я випестив свого синочка, тратився на нього, розуму по заграницях учив, щоб він **придворним лакизою став?**» (Іваничук «Журавлиний крик», с. 187).

Поняття зради об'єктивується і за допомогою численних дієслівних словосполучень: *зрадити віру, запродати душу чортові, заробляти зрадою достаток, ламатися і видавати товаришів, отруїтися зрадою, продати сестру, потоптати хрест, говорити по-чужинецькому* тощо.

Нерідко подібні словосполучення утворюють граматичну основу речення: *плечі зраджували вік, ніщо не зрадило обурення, надія не зрадила, щастя зрадило, зрадив дитячий плач, зрадили сльози, зраджувала його м'яка закарпатська вимова* тощо. Зазвичай у словосполученнях експлікуються уявлення про емоційний стан зрадника, особливості його поведінки тощо: *зрадливий поцілунок, зрадницька втіха, зраджувати таємницю, зрадив себе* (виказав), *зрадив кохання, зрадити пісню*. Подекуди для реалізації семантики зради потрібен ширший контекст. Письменник досягає цього, використовуючи різні типи речень, а саме:

- прості неускладнені речення: *«Біля входу в гетто стояв з білою паличкою в руці Пінкас Шпайхер»* (Іваничук «Жарінь», с. 109);

- прості ускладнені речення: *«Ти мусив кланятися багатьом богам, але в жодного не вірив по-справжньому»* (Іваничук «Жарінь», с. 154);

- складносурядні речення: *«Та ось відкотилася орда від тернового заборолла, і спонадіяний на княжу військову неміч зрадливий єпископ Антоній задумав землю перемишльську ляхам віддати»* (Іваничук «І земля, і зело, і пісня», однойм. зб., с. 25);

- складнопідрядні речення: *«Дорікне історія й самому Розумовському, що через своє лінивство й жаждобу до багатства та петербурзьких почесей дочасно поховав Гетьманщину»* (Іваничук «Журавлиний крик», с. 87);

- складні речення з кількома підрядними: *«Він, той великий світ, нагадує філантропа, в якого серце стискається, що сам собі докоряє за бездушність, коли до його затишної кімнати, до теплої постелі долинає крик жертви, яку замордовують на вулиці грабіжники»* (Іваничук «Журавлиний крик», с. 315);

- складні безсполучникове речення: *«Ваша ексцеленціє, не звинувачуйте мене в прихильності до схизми – мій шановний вітець, староста львівський, справді був у дитинстві православним, я ж вірно служу католицькій державі і її правителям...»* (Іваничук «Манускрипт з вулиці Руської», с. 48);

- складні речення з різними видами зв'язку: *«Й тому Шпола тяжко ненавидів тих, які розмовляли петлюрівською чи то бандерівською мовою, він*

люто їх нищив, розчавлював, плюндрував, щоб ніхто не міг почути, що вони розмовляють майже так само, як він, і цим виявляють свою з ним спорідненість: не буде їх, та зненавиджена мова, звуки якої народжуються не на язиці, не в горлі, а набагато глибше, в самій душі, більш не засвідчуватиме його походження» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 295);

- речення з прямою мовою: *«Мені один поранений стрілець таке говорив: спитали буцімто Трильовського, чому син не на фронті, а він відповів: “Мій син повинен жити для України”»* (Іваничук «Бо війна – війною...», с. 114).

Бажанням автора привернути увагу до проблеми зради пояснюємо використання спонукальних та окличних речень, пор.: *«Зміряв за одну ніч правду й неправду і кажу: хай благословенна буде шабля Наливайка – без жертв ще ніхто не виборов волі; хай святиться сподвижництво Вишенського – слово його стане гострішим за меч; хай згинуть відступники – народ не прийме глевтяка, купованого зрадою»* (Іваничук «Манускрипт з вулиці Руської», с. 95); *«Ба ні, ти за цяцьками в депутації столичником їздив, гнув спину перед графами і князями, а Україна конала на шляхетських палях!»* (Іваничук «Журавлиний крик», с. 162).

Часто уявлення про зраду і зрадників об’єктивуються в діалогах:

«– Вона українка?»

– Тут немає українців – лише хохли.

– І ти хохлом станеш?»

– Не буду ж білою вороною...» (Іваничук «Хресна проща», с. 96).

Наведений контекст засвідчує, що випадки зради власної ідентичності в українській історії, на жаль, були непоодинокими.

Нерідко опредмечення досліджуваного концепту передбачає ширший контекст. Проілюструємо це на прикладі уривку з роману «Торговиця», у якому розкривається зрадницька поведінка одного з персонажів – Івана Ферлея. Вступивши до ОУН, він засуджував і висміював тих юнаків і дівчат, яким не вистачило духу прийняти присягу націоналіста і які чесно в цьому зізналися. Проте як тільки над ним нависла небезпека арешту, Ферлей відмовився від

власних переконань і почав закликати інших чинити так само, жити, «як миша під мітлою»: «*”Нічого я не забув, – перебив Іван Олеся і вперся в нього неприязним ворожим поглядом. – І ти забудь назавше... Ми затіяли дитячу гру, а розплачуватися будемо за неї, як дорослі... Я тебе не бачив, Олеся. І раджу: живімо, як миші під мітлою...”* “Тебе влаштовує мишачий комфорт?” “Під мітлою – то ще не за ґратами. Під нею можна якийсь час перебути в безпеці...” І Ферлей квапно подався вниз Личаківською, не оглядаючись. А Олесеві пригадалася стріча в рибальській хатині біля грушівської поромної переправи з керівником Крайової ексекутиви Львом Ребетом і зв’язковою Коновальця Заячківською, – згадався той погордливий Іванів вигук вслід сільському парубкові, який збоявся небезпеки й покинув збір: “Цей уже вийшов з печаттю ганьби!” Якою дорогою пішов той парубок, Олесь не знав, та печать ганьби побачив щойно на чолі Ферлея й подумав, що краще було йому зоставатися в хорі Рубінгера й не спокушатися звабою підпілля, яке йому, певне, здавалося заманливою романтикою, а нині довелося зазирнути в його каламутне провалля...» (Іваничук «Торговиця», с. 125).

Важливу роль у реалізації досліджуваного концептуалізованого поняття відіграють вставні оповіді. Так, у романі «Манускрипт з вулиці Руської» натрапляємо на таку стилізовану притчу: «*На овчарню волки напали, а пастух скликав з різних весей псів для оборони. Собаки ж зажадали за роботу по овці. Єдна овечка і мовила: “Ах, воліємо ми гинути від справжніх ворогів, ніжлі від зрадливих оборонців”*» (Іваничук «Манускрипт з вулиці Руської», с. 103-104). Ідейно близькою до неї є притча, представлена у «Хресній прощі»: «*Коли Бог створив залізо, затремтіли від страху дерева. “Чому ви мене боїтеся? – спитало залізо, яке мало форму сокири. – Я ж нічого не зможу зробити без зрадника, який погодиться стати топорощем”*» (Іваничук «Хресна проща», с. 129). Як бачимо, в обох випадках використано образи-символи, за допомогою яких експлікуються уявлення про зраду. У першому – справжнім зрадником виявляється не відкритий ворог (вовк), а той, хто видає себе за друга (собака), у другому – актуалізується думка про те, що найогиднішими є «свої» зрадники.

Ще одну з повчальних оповідок, в якій зацентровано увагу на одному з чинників, зокрема алкоголі, який нерідко підштовхує людину до зради, подано у творі «Черлене вино»: *«Пообіцяв яось чорт марнотратникові велике багатство, але за те зажадав, щоб той убив батька. Не міг цього зробити марнотратник. Чорт під'юджував його вчинити содомський гріх – з сестрою. І тут відмовився гультіпака. Тоді Люципер махнув рукою: “То хоч упийся за моє здоров'я”. Марнотратник упився, а захмелівши, вчинив і одне, і друге»* (Іваничук «Черлене вино», с. 144-145).

В окермих випадках потрібен цілий твір, аби розкрити семантику зради. Таким прикладом слугує невелике оповідання Р. Іваничука з підзаголовком «ескіз» – «По-братерськи». У ньому автор змальовує стосунки між родинами двох братів – Павла і Якіма. Коли сім'я Якіма опиняється в біді, стосунки між братами псуються. Павло і його дружина зраджують родинні цінності: вони відкрито не проганяють родичів зі свого дому, але створюють нестерпну атмосферу, змушуючи Якіма покинути дім брата нібито з власної волі.

Отже, як бачимо, концепт «зрадник» у художній картині світу Р. Іваничука репрезентований різними за структурно-граматичними характеристиками вербалізаторами, що функціонують на лексичному, фразеологічному, синтаксичному мовних рівнях та засвідчують багатогранну семантико-когнітивну природу аналізованого концептуалізованого поняття.

3.2. Ядро і периферія в структурі концепту «зрадник»

Важливою проблемою лінгвокогнітивістики, як уже згадувалося в першому розділі, залишається структурування концептів. Розглянувши різні підходи до визначення структури концептуальних одиниць, перевагу віддаємо польовому опису, який передбачає виокремлення ядерної і приядерної зони та ближньої й дальньої периферії. Застосування польового моделювання дає змогу встановити когнітивно-семантичні доміанти концепту, образний й асоціативний складники в його структурі.

Багатовимірною природою концепту «зрадник» у творчості Р. Іваничука дозволяє розглядати його крізь призму ядерно-периферійного структурування. Ядро досліджуваного концепту репрезентує його ім'я – слово *зрадник*, поширене в сучасній українській мові, та застаріла лексема *зрайця*, яку письменник спорадично вживає на позначення ренегата. Спираючись на виділені Л. Ясногурською три профілі зради (державну, подружню і морально-етичну), визначаємо й інші засоби його мовної об'єктивації у межах ядерної зони, а саме: *зрадливий правитель*, *зрадливий громадянин* (державні зрадники); *зрадливий чоловік / дружина* (подружні зрадники); *зрадливий релігійний діяч, людина, яка зраджує сама себе* (ті, хто скоюють морально-етичну зраду).

Приядерну зону концепту формують синоніми до слова *зрадник*. Враховуючи вказані три профілі, їх можна систематизувати за семантикою так:

- Профіль «той, хто зраджує державу, народ»:
 - 1) 'той, хто зраджує в умовах воєнних дій': *колаборант, дезертир*;
 - 2) 'той, хто чинить розбрат': *міжусобник, сепаратник*;
 - 3) 'той, хто зраджує свій народ': *українофоб, стрєбок, члени юденрату, єврейські ордунгсполіцаї, прибічник Хама*;
 - 4) 'той, хто втрачає ідентичність': *яничар, недоляшок, скацапільий, германізовані слов'яни*;
 - 5) 'той, хто чинить заколот': *заколотник, змовник, ребелізант*.

Варто зазначити, що остання семантична група представлена амбівалентними номінаціями, адже заколоти й повстання можуть бути організовані і проти тирана чи окупанта, тому участь у них не завжди є зрадою. З погляду правителів – це злочин, а з погляду поневолених – героїзм. Таким чином, при аналізі вербалізаторів концепту важливо враховувати контекст.

- Профіль «той, хто зраджує дружину, чоловіка»:
 - 1) 'той, хто зраджує в подружньому житті': *перелюбник*.
- Профіль «той, хто чинить морально-етичну зраду»

1) 'той, хто зраджує віру, Бога': *юда, віровідступник, відступник, ренегат, хриstopродавець, вихрест, потурнак, невірний, окаянний Алілуй, Невірний Тома, сподвижник антихриста, слуга антихриста;*

2) 'той, хто доносить владі': *донощик, інформатор, провокатор, вивідувач, навідник, сексот, стукач, провокатор, тайняк;*

3) 'той, хто пристосовується до політичних реалій': *пристосуванець, кон'юктурник, перекинчик;*

4) 'той, хто зраджує через вигоду': *запроданець, продажний;*

5) 'той, хто зраджує рідних': *братовбивця, кайн.*

Серед виявлених номінацій багато антропонімів, які вживаються в переносному значенні. Це назва *Юда*, яку здавна пов'язують зі зрадою, та *Кайн*, що називає братовбивцю. Вважаємо за доцільне розглядати подібні найменування як межові, що перебувають на стику приядерної зони концепту (як загальні назви, що походять від власних) та периферійної (безпосередньо як власні назви біблійних постатей). Підставою для тлумачення їх як маніфестантів приядерної зони є те, що лексема *юда* зафіксована як один із синонімів до слова *зрадник* у «Практичному словнику синонімів української мови» С. Караванського. До того ж, Р. Іваничук цим іменем нерідко номінує будь-якого зрадника, а не вживає його лише в контексті біблійної оповіді. Наприклад: «*“Мовчи, юдо, нехай тобі Бог заплатить”*, – тихо відказав Пилип» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 489).

Подекуди різні профілі концепту «зрадник» перетинаються і між ними важко провести чітку межу. Так, мовні репрезентанти із семантикою 'той, хто доносить владі' можна розглядати як в контексті профілю «той, хто чинить морально-етичну зраду», так і в межах профілю «той, хто зраджує державу, народ». Проблема в тому, що влада і народ не завжди становлять ту єдність, уособленням якої є держава. Буває, що донощики зраджують свій народ, але співпрацюють із владою. Так само можна бути «ворогом народу», з погляду тоталітарної системи, і водночас національним героєм. З огляду на те, що назви на кшталт *донощик, сексот, стукач, провокатор* у прозі Р. Іваничука

вживаються на позначення тих, хто співпрацює з представниками радянської влади, то, на наш погляд, їх доцільно віднести саме до третього профілю, адже формально такі люди зраджують не державу, а вчиняють морально-етичний злочин. Схожа проблема дифузії профілів досліджуваного концепту стосується й назв зі значенням ‘той, хто пристосовується до політичних реалій’. Так, до цієї групи зі зрозумілих причин можна віднести номінацію *колаборант*. Водночас розуміємо, що пристосуванці й кон’юктурники не завжди є саме державними зрадниками, тому цю семантичну групу розглядаємо і в межах третього профілю. Особливості взаємодії першого й третього профілів концепту «зрадник» демонструє рисунок 3.1.

Рис.3.1. Особливості дифузії профілів концепту «зрадник» у художній картині світу Р. Іваничука

У межах периферії концепту «зрадник» розрізняємо ближню й дальню. До ближньої належать назви людей, схильних до зради, що перебувають здебільшого в межах морально-етичного профілю зради та характеризуються такою семантикою:

- ‘той, хто має слабкий характер’: *боягуз, заздрісник, штрейкбрехер, ламістрейк, пристосуванець*;

- 'той, хто чинить аморально': *підлабузник, кар'єрист, політикан, обманщик, обманець, окрутник;*
- 'той, хто скоює злочин': *убивця, душогубець, грабіжник, найманець, кат;*
- 'той, кому властиве почуття національної меншовартості': *хохол, галушечник, рутенець, недоляшок, напівкровка;*
- 'той, хто стає чужинцем для своїх земляків': *чужинець, ворог, зайда, хрунь;*
- 'той, хто не бореться за волю': *невільник, раб, ніхто;*
- 'той, хто покинув рідний край': *емігрант.*

Щодо останньої назви, то вона стосується передусім людей, які, залишивши батьківщину, назавжди забувають про неї, соромляться свого походження.

Загалом у межах ближньої периферії переважну більшість становлять одиниці з яскраво вираженим негативнооцінним забарвленням, як-от: *душогубець, хрунь, недоляшок, хохол, напівкровка, галушечник, зайда, політикан, обманщик, окрутник, кар'єрист, підлабузник, боягуз, задрісник* тощо.

Дальню периферію презентують назви, що з'явилися внаслідок асоціативного й суб'єктивного сприйняття, тому нерідко, крім іншого, виражаються метафорами, метоніміями, порівняннями, а також онімами, фразеологічними словосполученнями тощо. Отже, дальню периферію формують:

- назви осіб за професією та родом занять: *цар, агент поліції, командувач, фарисей, прокуратор, лейтровик, гусар, пайдьошник, депутат;*
- номінації людей за соціальним статусом: *чернь, хлопство, дейнека;*
- зооніми: *гадина, змія, ящер, слизняк, земноплаз, гієна, шакал, собака, блощиця, тарган;*
- міфологеми: *вовкулака, упир, арідник;*
- образи-символи: *гвинтик, карлик, зів'яла мальва, німий / німа;*
- топоніми: *Росія, Польща, Італія, Туреччина, Європа;*

- антропоніми: *Пилат, Янус, А. Бульба, Фауст, І. Барабаш, І. Ніс, С. Чалий, І. Брюховецький, Ф. Прокопович, М. Гоголь, Ю. Коцюбинський* та ін.;
- метафори: *Юда таврує лоби рабів, серце спеліло від зради;*
- порівняння: *зраджував, мов Юда; запродав душу, немов Фауст; започаткував убивства співців, немов новітній Каїн; втік, мов тхір;*
- фразеологізми: *блудний син.*

Польову структуру концепту «зрадник» у відсотковому співвідношенні демонструє рисунок 3.2.

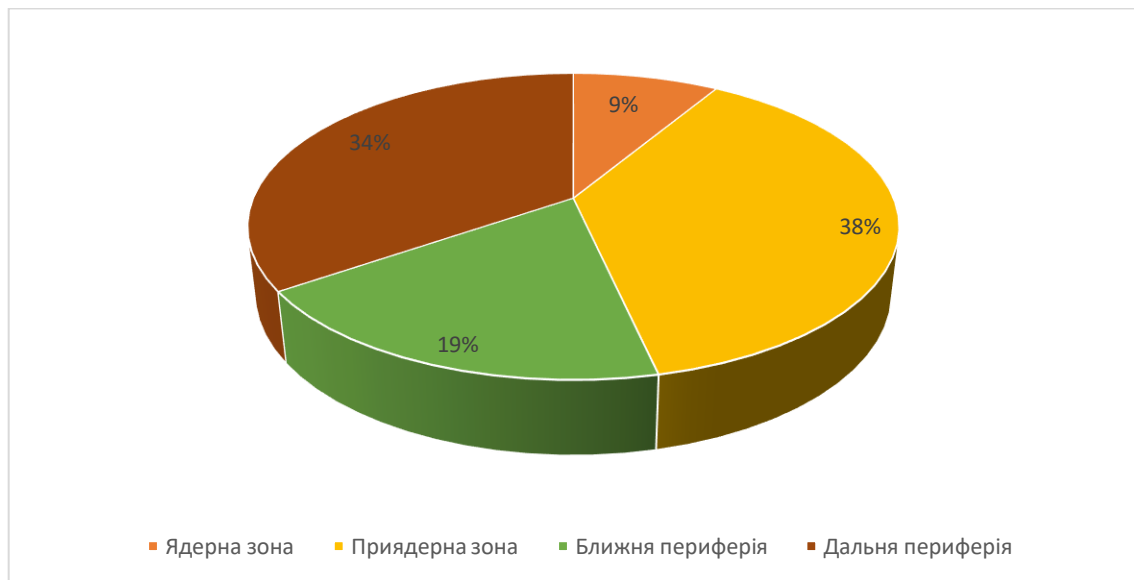

Рис.3.2. Польова структура концепту «зрадник» у художній картині світу Р. Іваничука (у відсотковому співвідношенні)

Аналіз особливостей структурування концепту «зрадник» показав, що найбільшою кількістю назв представлена приядерна зона. Когнітивну багатогранність концептуалізованого поняття, його полісемантичність засвідчує також широка периферія, яка формує асоціативно-образну складову концепту. Польову модель концепту «зрадник» у творчості Р.Іваничука відображає рисунок 3.3.

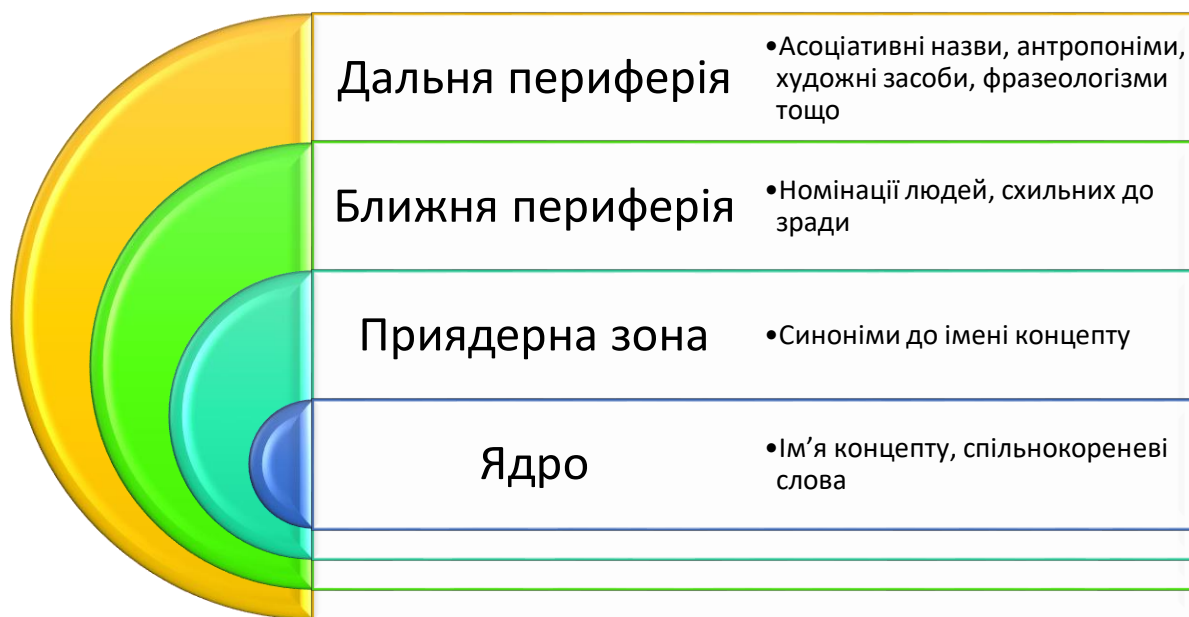

Рис. 3.3. Польова модель концепту «зрадник» у художній картині світу Р. Іваничука

Проведений аналіз засвідчив, що назви, які формують ядерну й приядерну зони концепту «зрадник» в авторській картині світу Р. Іваничука, становлять майже половину від усіх мовних об'єктивацій (47%), що вказує на його важливу роль у тезаурусі письменника. Значущість концептуалізованого поняття у творчості митця підтверджують також вербалізатори, що належать до периферії і формують образно-асоціативний компонент та виражають суб'єктивно-оцінні смисли (53%).

3.3. Семантико-когнітивні особливості концепту на позначення зрадника

Концепт «зрадник» у художній картині світу Р. Іваничука когнітивно багатоплановий, представлений численною кількістю концептуальних смислів, що експлікують уявлення про зрадників і реалізуються в межах трьох основних лексико-семантичних груп: «назви зрадників рідного краю, держави, народу», «номінації зрадників побратимів, рідних, друзів», «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе» (див. Додаток А).

3.3.1. Лексико-семантична група «назви зрадників рідного краю, держави, народу»

Кількісно презентативною є група «назви зрадників рідного краю, держави, народу», що об'єктивує уявлення про зраду батьківщини і співвітчизників та об'єднує чотири підгрупи найменувань: «зрадники держави і свого народу», «особи з комплексом національної меншовартості», «люди із задатками зради», «байдужі люди як зрадники».

Показовими в межах першої підгрупи є концептуальні смисли як виразники інформації про державних зрадників, зрадників власного народу. До таких, зокрема, належить **‘той, хто став зрадником через дезертирство’**: *«Почалося дезертирство. На очах у старшин жовніри кидали кріси й покидали місто, для польових судів не було часу, та й усіх не розстріляеш, усе ж таки свої»* (Іваничук «Бо війна – війною», с. 212). Зазначимо, що проблема дезертирства не завжди розцінюється як зрада. Подібна поведінка іноді зумовлена безвихідною ситуацією, неможливістю далі продовжувати боротьбу через очевидну перевагу ворога, або неминучу поразку, чи зраду командування. Р. Іваничук часто порушує тему дезертирства, до якого персонажів його творів спонукають різні чинники: це і страх, і подвійна мораль командирів, наприклад: *«Мені один поранений стрілець так говорив: спитали буцімто Трильовського, чому син не на фронті, а він відповів: «Мій син повинен жити для України». А мені не конче...»* (Іваничук «Бо війна – війною...», с. 114). Такі погляди представників вищого командування, які жертвують чужими дітьми, переховуючи своїх, варто розцінювати як зраду. Вказаний смисл тут увиразнюється іншим – **‘той, хто є псевдопатріотом’**.

У структурі концепту «зрадник» показовим також є семантичний компонент **‘той, хто шпигує, шпигун’**, наприклад: *«Я упевнений, що в УГА посаду начальника генерального штабу донедавна займав досвідчений шпигун. Польський. Довести цього не можу, зрештою, він уже усунений. Це я про полкованика Євгена Мишковського...»* (Іваничук «Бо війна – війною...», с. 236).

У творах на історичну тематику, де змальовуються княжі міжусобиці, досліджуваний концепт реалізує смисл **‘той, хто веде міжусобну боротьбу, міжусобник’**. Це ті випадки, коли думки про майбутнє власного народу не стають на перешкоді бажанню захопити владу, отримати особисту вигоду: *«Усобиці, брате, то наше життя. Хіба між синами нашого діда Святослава Завойовника не проливалася кров?.. А чи не зачайвся нині на тебе і на мене у Землі древлянській підступний Святослав – і Мудрим стане переможець, а Окаянним той, хто програє...»* (Іваничук «Погоня», зб. «І земля, і зело, і пісня», с. 50).

На переконання письменника, ідеальний лідер повинен піклуватися найперше про суспільну, а не особисту вигоду, бо це шлях до зради. Подібну семантику демонструє смисл **‘той, хто зраджує національні інтереси’**: *«Нас знову посиляють кров проливати. А за віщо? [...] Що злочинного вчинили гайдамаки супроти цариці? Пліч-о-пліч з московськими військами билися проти конфедератів у Польщі. І ось яка дяка... Не підемо, кошовий отамане, а тебе нині питаємо: що ти робив, коли народ вставав за волю? З бабами вовтузився, горілку пив? Ба ні, ти за цяцьками в депутації столичником їздив, гнув спину перед графами і князями, а Україна конала на шляхетських палях!»* (Іваничук «Журавлиний крик», с. 162).

Зрадниками часто стають можновладці, що конотує смисл **‘представники влади як зрадники’**, який аналізований концепт об’єктивує в романі «Вогненні стовпи», де яскраво зображено ставлення в Радянському Союзі до ветеранів-інвалідів Другої світової війни. Та зневага, з якою зіткнулися ці люди, є однією з найбільших форм зради державою власного народу: *«...Звернув до ринку розбитою бруківкою, яку з обох боків обсіли військові інваліди – в гімнастєрках, портупеях і всі з простягнутими руками, звичайно, ті, хто руки мав, бо й були серед них такі, немов обчухрані дерева у бутині: старому серце стискалося від жалю, бо як же так: воював “за родіну”, а відірвало руки-ноги, то йди й вижебруй кусень хліба...»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 143) або

«...спараліжований каліка лежав горілиць на шинелі й вистогнував: “За што воєвал, за што воєвал!..”» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 144).

Зрадниками автор вважає також людей, які своїм мовчанням у відповідь на несправедливість шкодять іншим, засвідчений семантичним компонентом **‘той, хто лояльний до окупаційної влади’**. Приклад схожої поведінки зрадництва спостерігаємо у творі «Край битого шляху», де викладачі ігнорують інтереси студентів через небажання конфліктувати з владою, фактично зраджуючи їх: «— Ми, очевидно, повинні бути лояльними. Ректорат подає нам грошову допомогу, за що ми вдячні, але... — Ті гроші, що ви одержували від ректорату, двадцятьєро злупили з вашого батька! — пролунало знову з залу» (Іваничук «Край битого шляху», с. 29).

Уявлення про зрадників конкретизує низка інших концептуальних смислів, серед яких **‘той, хто є катом власного народу’**. Концепт реалізує його у творах про Першу світову війну, яка для багатьох українців стала братовбивчою: *«Й тому Шпола тяжко ненавидів тих, які розмовляли петлюрівською чи то бандерівською мовою, він люто їх нищив, розчавлював, плюндрував, щоб ніхто не міг почувти, що вони розмовляють майже так само, як він, і цим виявляють свою з ним спорідненість...»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 295).

Із вказаним смислом тісно пов’язаний такий, як **‘той, хто свідомо відмовляється від батьківщини’**. Р. Іваничук був твердо переконаний, що батьківщину не вибирають, тож від неї не можна відмовитися лише тому, що вона має слабку економіку чи займає нестабільну позицію на міжнародній арені, а справжніми патріотами вважав тих, чия любов до своєї країни була безкорисливою. Це яскраво ілюструє діалог Йосафата і Юлії в романі «Вогненні стовпи»: *«“А мені не треба такої України, яку я щойно побачив у Боднарівці!” “То ти й від хворої матері відмовишся? — спалахнула Юлія. — Та якщо б протягом всієї нашої історії так легко, як оце ти зараз, відмовлялися українці від України, то ми б давно вже її не мали, бо ж були в нас і Барабаші, і Носи, і Брюховецькі, та й яничарів усіх мастей малисьмо подостатком... А*

Україна – то не тільки празники, а й горе, і упадок духа, і програші, і зради – все це є Україною, а іншої не маємо!..» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 164).

Концептуальний фрагмент **‘той, хто став чужим серед своїх’** об’єктивує інформацію про зраду співвітчизників, земляків, однодумців: *«...Ти ніколи не матимеш своїх, зраднику, й сам навіки станеш чужинцем на своїй землі!..»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 215). Його увиразнює смисл **‘той, хто став ворогом для своїх земляків’**: *«Це кажу вам я – лейтенант Шпола, син петлюрівського полковника, засуджений ним до катівського ремесла, я – найлютіший ваш ворог, який за все своє життя не зумів забути хохлацької мови, і в жилах моїх ще й досі тече отруйна жовто-блакитна кров!»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 314), що демонструє свідому відмову від свого коріння, добровільний перехід на бік ворога.

Зрадники зазвичай ненавидять власний народ. У багатьох зі своїх творів автор намагається з’ясувати причини такої ненависті. У структурі аналізованого концепту це засвідчує смисл **‘той, хто ненавидить своїх співвітчизників’**: *« – Я родовитий жид і знаю, що твоє прізвище [Шикльгрубєр – Ю. Н.] теж жидівське. Ти – юдей! І свою національну приналежність, від якої відрікся, прикриваєш нелюдським гнівом на родаків: тільки відступники можуть так люто ненавидіти родову кров!»* (Іваничук «Оферми з тридцять шостого регіменту», зб. «І земля, і зело, і пісня», с. 115) (тут устами одного з персонажів письменник розкриває причини жорстокості А. Гітлера).

У багатьох творах Р. Іваничук зосереджує увагу на позірній зневазі окремих українців до всього українського, зокрема української мови. Такі люди не лише словесно висловлюють неприязнь до свого народу, але й активно допомагають загарбникам виявляти патріотів та вчиняти репресії щодо них. Це демонструє смисл **‘той, хто бере участь у національних утисках власного народу’**: *«І так, слухайте, господа, – злобно заговорив лейтенант, – я буду читати вслух енту бендеровську прокламацію; я, потомственный хохол, добре знаю українську мову: отже, ця писанина має назву “Кривавий тан”»* [...]

Лейтенант читав без найменшого російського акценту...» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 150).

Показовими в плані реалізації концептуальної семантики є смисли, що підсилюють один одного: **‘той, хто співпрацює зі спецслужбами на шкоду співвітчизникам’** і **‘той, хто працює на користь чужого народу’**. Вербалізаторами першого виступають назви *сексот, тайняк, донощик, конфідент*: *«О, ти ще попляшеш, бандерівський виплодку, – станеш у мене слухняним сексотом...»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 152). Щодо другого, то він засвідчує свідоме нехтування інтересами свого народу на користь іншого: *«А мови чужі щоденно вивчаю: на службу до Петербурга податися хочу. – Я б тебе, далекий мій родичу, на Січ узяв, бачу, розумний еси, – мовив Калнишевський. – До січової канцелярії і газети французькі, й бомаги всякі, по-чужому писані, приходять, а ти б їх нам тлумачив. Або хоча б дидаскалом до січової школи. Чи не думаєш ти, що мудрі голови потрібні й в Україні? – Що вдієш, коли багатьом захотілося римлянами стати»* (Іваничук «Журавлиний крик», с. 92).

Концептуальний смисл **‘той, хто став відступником’** репрезентує зраду в широкому розумінні: державному, релігійному, особистісному, але при цьому вона завжди постає як зрада рідного народу, негативний чинник, що може зашкодити державотворенню: *«Кров нашу вже ніхто не змиє, нею записалася нова сторінка в історії. Якщо ми з боязні, слабкодухості, байдужості, з відступництва самі її не вирвемо з книги – нікому не вдасться цього зробити»* (Іваничук «Бо війна – війною...», с. 250).

Подекуди зрадниками в художній картині світу Р. Іваничука постають персонажі, які заради вигоди змінюють своє ім’я й прізвище, що демонструє смисл **‘той, хто відмовляється від власного імені’**: *«Тоді я уперше зрозумів, що прізвище – це щось набагато більше, ніж родова позначка, яка вирізняє мене серед людського гурту, – це моя сутність, мій образ, гордість, характер, світогляд, без нього я став би зовсім іншим – думками, виглядом, захопленням, вірою... Я перестав вважати Ніниного хлопчика своїм братом, бо ж який він*

мені брат, коли – Краузе; я зненавидів його за відступництво від імені Михайла Шинкарука, рідного батька, та не подумав чомусь, що за це повинен був зненавидіти його маму... Відмова від власного імені – найтяжча зрада, бо вона тягне за собою відступництво від нації» (Іваничук «Бо війна – війною...», с. 179).

Дуже складним і трагічним для українців було явище яничарства. І хоча поняття «яничар» характеризується багатьма семантичними відтінками, для Р. Іваничука воно здебільшого асоціюється з людиною, яка зраджує свій народ, часто свідомо й без докорів сумління. Це об'єктивує смисл **‘той, хто став яничаром’**: «Держава відчуває це, щораз менше довіряє своїм власним синам і впокорює своїх же людей чужинцями – яничарами» (Іваничук «Мальви», с. 122)

Одним із різновидів зради в прозі Р. Іваничука постає комплекс меншовартості, який спричиняє відмову від національної ідентичності, розвиває почуття зневаги й навіть ненависті до свого народу. Подібну семантику конотують концептуальні смисли, об'єднані в межах лексико-семантичної підгрупи «особи з комплексом національної меншовартості» та презентовані такими компонентами, як **‘той, хто соромиться свого походження’**, що його концепт реалізує у романі «Мальви», де один із персонажів Алім соромиться своїх предків: «Тисячі бранців пішли на сириці до Перекопу, не надіючись ні на визволення, ні на викуп. І слава Аллахові. Тобі, чужий могутній Боже, вклоняється до землі чорбаджі Алім за те, що вирвав ти його з проклятої землі, за те, що допоміг її забути і зняв з нього обов'язок віддячуватися предкам за своє народження» (Іваничук «Мальви», с. 51) або «Старий Хюсам, милуючись степовою вродою юнака, любляв іноді називати його козаком, та морщився від цього слова Алім, усе здавалося йому, що між ним і родовитими мусульманами роблять якусь різницю, що звучить це наймення погіршливо» (Іваничук «Мальви», с. 58), а також: **‘той, хто відмовляється розмовляти рідною мовою’**, **‘той, хто цурається своєї культури’**. У своїх творах письменник часто порушує мовне питання. Особливо гостро воно постає в історичних романах, де розповідається про те,

як загарбники насаджували поневолеми народам стереотип меншовартості їхніх національних мов: *«Чей же в Москві та Петербурзі всяке намагалось розмовляти будь-як, аби лише не по-своєму»* (Іваничук «Журавлиний крик», с. 9). Відмова від своєї мови, як правило, тягне за собою і відмову від звичаїв та культури: *« – Он які вони, – зітхнув перегодом Кулябка. – Ти на них тратишся, учиш їх, а вони чужіють і свого цураються: одягу, мови, звичаїв – тільки відверлися, як вони вже гомонять між собою по-чужинецькому...»* (Іваничук «Журавлиний крик», С. 91).

Зазвичай зрадниками стають люди, які не мають національної гідності, тому готові принижуватися перед іншими, а відтак, не заслуговують ні на славу предків, ні на повагу нащадків. Це в структурі досліджуваного концепту демонструє смисл **‘той, хто не має національної свідомості’**. Автор наголошує на тому, що українці повинні виховувати в собі почуття національної гордості, бо тільки тоді вони займуть гідне місце на міжнародній арені: *«Жоден поляк не обізве себе ляхом, росіянин – кацапом, німець – швабом, а українець, щоб запобігти в сильнішого ласки, пойменує себе і рутенцем, і хохлом, і галушечником, та ще й при цьому принижено всміхнеться. То за що, скажи мені, поважати нас, цікавитися нами, коли ми не виховали в собі найелементарнішого, найпервіснішого – національної гордості?»* (Іваничук «Бо війна – війною...», с. 35). Трагізм ситуації посилюється, коли зрадниками стають представники інтелігенції, які свідомо набувають чужої ідентичності, на їх погляд, більш престижної: *«Ось Кочубеї виводять свою генеалогію від татарських мурзаків, Безбородьки – від польських шляхтичів Ксенжицьких, Полетики шукають свого прізвища в литовських гербовниках»* (Іваничук «Журавлиний крик», с. 259).

Концептуальні смисли, що об’єктивують уявлення про зраду внаслідок підлості, боягузтва, корисливості та ін., формують підгрупу «люди із задатками зрадництва». Частина з них можна об’єднати під спільним компонентом **‘той, хто є...’**:

‘запроданцем’, тобто зраджує свій народ та національні ідеали заради матеріальної вигоди: «...Вже не думав про те, що з неї можна хлєптати юшку, що можна теж переплавити її в злиток і продати за добрі гроші, відкупитися нею в момент кари або ж віднести до Коломиї енкаведистам і разом з чашею їм запродаватися...» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 170);

‘пристосуванцем’, що експлікує непряму зраду людини, яка шукає компроміси з новою владою, часто – окупаційною чи відверто ворожою до народу: «На залізничній станції Сапїжанка на лінії Львів – Кам’янка вбито поета Сидора Твердохліба, який пішов на угоду з польською владою: став видавати конформістський журнал» (Іваничук «Бо війна – війною...», с. 245);

‘донощиком’ (у творчості Р. Іваничука набуває семантичного зближення з антропонімом *Юда*, що вживається в значенні «зрадник»): «Юрко Васютин ще встиг оглянутися, він упізнав **навідника** і виплюнув йому в обличчя слово «**Юда!**» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 94);

‘конформістом’ (зауважимо, що конформізм у творах письменника сприймається по-різному: хтось вбачає в цьому лише зраду, а хтось вважає такий шлях єдиним способом здобути освіту і хоч якось прислужитися в майбутньому власному народові. Устами своїх персонажів автор веде складну дискусію про те, як ставитися до пристосуванства, та, схоже, так і не знаходить однозначної відповіді): «...Ти ступаєш на шлях **конформізму**, Йосафате, а тому й на волі будеш невольним, й створена тобою наука стане надбанням чужинця...» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 138);

‘підлабузником’: «Не так страшна неволя деспота, як те, що вона помножується підлабузниками» (Іваничук «Четвертий вимір», с. 173);

‘повією’ (йдеться про жінку аморальної поведінки): « – Ах ти ж, **курво гестапівська**, чо’ не втекла зі своїми німаками, яке ти маєш право галасувати нині славу цим обірванцям? – Заткайся, дурна гуско, моя робота не політична, хіба совіти не будуть хотіти кобіт, чи ж то вони содоміти?.. А за мене не бійся, я ношу з собою такий файний маєток, що навіть мурини не були б мені страшні!» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 128).

Семантика зрадництва в цій підгрупі експлікується і в інших смислах. До таких у структурі концепту «зрадник» належить **‘той, хто вислугується перед ворогом’**: *«...І що то за недоля загнала його в Сибіри, й куди ділася советська винагорода, задля якої він так ревно вислужувався перед яблунівськими енкаведистами; не було й нема правди на світі, бо як урешті–решт могло так трапитися, що замість Пилипової господарки дісталися Юркові засніжені сибірські ліси й каторжна праця на лісоповалах...»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 486) (у наведеному контексті йдеться не лише про запобігання перед ворогом заради матеріальної вигоди, але й про значно серйозніший моральний злочин – зраду рідного брата).

Із попереднім різною мірою корелюють смисли: **‘той, хто шкодить співвітчизникам заради вигоди’**: *«Нам нині твоя плата ще конче потрібна: зроби так, щоб твій народ відрікся від церкви, цього ми самі домогтися не в силі... – Я знаю, як це зробити!.. Ми споїмо народ замороженим шаманами кумисом...»* (Іваничук «Хресна проща», с. 276) (тут йдеться про людину, готову обманом схилити співвітчизників до віровідступництва, аморальної поведінки) та **‘той, хто готовий проміняти волю, національну пам’ять на сите життя’**: *« – Не треба нам ваших пісень про прежні времена, ані пам’яті про князів ваших! – горляють отруєні кумисом люди. – Нам добре стало жити: маємо доволі хмільного питва, й лаваші татарські, що дешевше продаються в корчмах, ніж ваш житній хліб! [...] нам ситно й весело ходити в татарській упряжці!»* (Іваничук «Хресна проща», с. 289).

Нерідко зрадниками стають не з корисливих мотивів чи ненависті до свого народу, а через байдужість, пасивність, відсутність чіткої громадянської позиції. Смисли, що конотують подібну семантику у структурі досліджуваного концепту, формують підгрупу «байдужі люди як зрадники». У прозових текстах Р. Іваничука до таких належать:

‘той, кого не цікавить його походження’ (у багатьох випадках така байдужість межує зі зрадою батьківщини): *«Я маю честь перебувати на військовій службі в Росії з 1747 року, я два рази воював за російський престол –*

на прусській і турецькій війнах. Тому не знаю я ні Сербії, з якої походили мої родителі, ані Угорщину не визнаю своєю батьківщиною, хоч там і народився» (Іваничук «Журавлиний крик», С. 142-143);

‘той, хто не має власної думки’ (відсутність чіткої громадянської позиції, власних світоглядних орієнтирів або ж страх бути засудженим, відкинутим нерідко викликають у людей бажання пристати до більшості, навіть якщо такий вибір неправильний чи несвідомий). У романі «Країна ірредента» так вчиняє під час Помаранчевої революції один із персонажів роману Ігор, незважаючи на те, що сам є сином дисидента: *«Ігор так і сказав мені вчора: “Я – з більшістю”»* (Іваничук «Країна ірредента», с. 188);

‘той, хто ігнорує події’ (у декількох зі своїх творів автор пише про викладачів, які не підтримали справедливий страйк студентів, називаючи їх *штрейкбрехерами* і *ламіштрейками*): *«Через десять хвилин замість нього зайде до аудиторії новий професор Бендас, той самий, якого студенти вижили з Краківського університету за штрейкбрехерство»* (Іваничук «Край битого шляху», с. 128);

‘той, хто є псевдопатріотом’ (йдеться про емігрантів, які дорікали землякам за їхнє пристосуванство до життя в тоталітарному суспільстві, чим викликали несприйняття): *«Мирон неприязно поглянув на Потурая, й мало не вихопилося йому з уст: “А де ви були, пане окружний провідник СБ, коли ми мусили підписувати контракт із власним сумлінням, щоб тільки утримуватися на плаву й не потонути в совдепівському багні? Ви ж покинули свій край, який загинув, – щоб самому вижити...”»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 352);

‘той, кому байдуже до своєї історії, родової пам’яті’ (автор наголошує на принизливому становищі людей, які свідомо відреклися від своїх предків): *«Та якщо забудете своїх предків, то й нащадки вас забудуть – непотребом, перекотиполем, що крові живої не має, станете, чей навіть твар пам’ятає своїх родителів і дітей навчає та вилузує, готуючи їх до вільного життя»* (Іваничук «Хресна проща», с. 289-290) або *«Святкуй собі з рахманами їхній мертвецький великдень, коли виходять з могил предки, щоб нагадати живим,*

хто вони. А ти заганятимеш їх назад у гроби, щоб вони, бува, не нагадали тобі, хто твій вітець!» (Іваничук «Хресна проща», с. 296).

Таким чином, наведені приклади засвідчують, що ЛСГ «назви зрадників рідного краю, держави, народу» є кількісно репрезентативною, оскільки через смисли, що її формують, експлікуються уявлення про найбільший злочин – зраду батьківщини й народу. Проаналізована семантика підтверджує когнітивну багатогранність концепту «зрадник» у прозі Р. Іваничука.

3.3.2. Лексико-семантична групи «номінації зрадників побратимів, рідних, друзів»

ЛСГ «номінації зрадників побратимів, рідних, друзів», що маніфестує концепт «зрадник» у творчості Р. Іваничука, включає дещо меншу кількість семантичних компонентів, об'єднаних у межах трьох підгруп: «зрадники соратників по боротьбі», «зрадники рідних, коханих» і «зрадники друзів, колег».

Найбільш презентативною є підгрупа «зрадники соратників по боротьбі», представлена такими індивідуальними смислами:

‘той, хто зраджує, виказуючи побратимів’: *«Клим розколовся на першому допиті в Ніколашки – й повів відділ карателів на старий зруб, що лиснів на схилі Кормитури... Зрадник вистукав по стовбурі пароль, й за хвилину з дула виглянула голова: був це Марко. Він упав від короткої автоматної черги...»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 484). Вказаний концептуальний смисл можна розглядати і в межах попередньої лексико-семантичної групи, адже зрада побратимів нерідко асоціюється зі зрадою свого народу та батьківщини. Його підсилює такий семантичний компонент, як **‘той, хто вбиває побратимів’**, що характеризується яскравим негативним забарвленням: *«Мав він двадцять два роки, коли його зарубали сокирами побратими в Сухорському лісі над потоком Колочавкою, що випливав з-під гори Стримби і впадав у Теремлю. Це місце люди з гніву за підступне вбивство прокляли»* (Іваничук «Злодії та Апостоли», с. 121);

‘той, хто зраджує політичних союзників’ (зауважимо, що зрада може бути прямою, коли одна із союзних держав починає співпрацювати з колишнім ворогом, або прихованою за підступами й брехнею, до яких вдаються з метою отримання власної вигоди на міжнародній арені): *«Але згадайте, на яких умовах прилучались ми до Польщі; загрожені більшовиками галичани спокусилися на заманливі гасла Пілсудського: «За вашу і нашу свободу!», «Немає вільної Польщі без вільної України!» – тож хто виявився зрадником: ми, які замість обіцяної автономії отримали пацифікацію, Березу й ті самі права, які мали наші предки до Хмельницького, чи ви, котрі угоду між Петлюрою й Пілсудським так віроломно порушили?»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 55);

‘той, хто зраджує свого рятівника’ (через цей смисл експлікуються уявлення про підлу, невдячну і жорстоку людину, яка відповідає злом на добро): *«...В п'ятдесят сьомому на прусській війні під Сегерсдорфом – граф тоді в Апраксіна генерал-майором служив – Пугачов життя йому, пораненому, врятував. А він мене, закутого, в лице бив і плював. Спасибі йому моє перекажіть...»* (Іваничук «Журавлиний крик», С. 18);

‘вожак (ватажок), який зраджує своїх’ (використовуючи алегорію, письменник реалізує поняття зради у творі «Лісова повість» через образ оленя Марала, молодого й недосвідченого ватажка оленього стада, який пасує перед небезпекою, рятуючися втечею від хижаків; попри звірину тематику, в образі Марала неважко помітити алегорію на зрадливих людей): *«Марал увіч побачив смерть і вмить забув, що він ватажок, що від нього залежить передовсім життя оленят, й тому повинен боротися з напасниками до останку – здолав провідця страх, проти якого встояти не мав сил, він відскочив убік й почав утікати до обриву»* (Іваничук «Лісова повість», с. 179);

‘той, хто зламав присягу’: *«Грізний нойон Бурундай, спустошивши Литву, увійшов на Волинь із незліченним військом, щоб покарати Данила, який зламав присягу на вірність великому хакану і, діждавшись немочі Батия, п'ять років тому погромив темника Куремсу під воротами Луцька»* (Іваничук «І

земля, і зело, і пісня», однойм. зб., с. 16). Наведений контекст демонструє амбівалентність досліджуваного концепту. З одного боку, вчинок короля Данила був зумовлений тим, що правитель найперше дбав про інтереси свого народу, тоді як, на думку монголів, його поведінка є зрадою.

Досить часто в аналізованих текстах досліджуваний концепт об'єктивує інформацію про подружню зраду, зраду батьків, інших членів родини, зраду коханих, реалізовану в межах підгрупи «зрадники рідних, коханих». Маніфестантами концептуальної семантики тут виступають різні смисли, а саме:

‘той, хто зраджує дружину / чоловіка’ (хоча тема подружньої зради представлена в багатьох творах Р. Іваничука, вона не є основною в його доробку): «...Баба Маруся нагадувала дідові його молодечий гріх із сільською лярвою – колись гойною красунею, а нині зморщеною, мов коцюрубок, каргою...» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 31);

‘той, хто відмовився від коханої заради вигоди’ (зрада в коханні буває не лише в подружньому житті, а й під час дошлюбних стосунків, але особливо боляче сприймається, коли зраджують заради матеріальної вигоди): «*Анничко моя, Анничко... Проміняв я тебе на сатанинські папірці, а міг жити, най би в темному бурдеї, аби лишень з тобою, любко...*» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 458);

‘той, хто стає двоєженцем’ (об'єктивацію цього семантичного компонента в структурі концепту «зрадник» спостерігаємо в оповіданні «Мольфарська бартка», де чоловік визнає своїми дружинами одразу двох жінок і не вважає такі стосунки аморальними, гріховними): «...Сказав Пантела, кивнувши на них головою: “То мої газдині”. “Аж дві?!” – перепитав батько, дивуючись з такого безбожного порушення християнського закону. “Та обидві, – понуро відказав Пантела. – Одна пантрує за земною господаркою, а друга – за небесною”» (Іваничук «Люлька з червоного дерева», с. 123);

семантично близьким до вказаного є концептуальний смисл **‘той, хто ласий до жінок, дівчат; бабій’**: «...Із тих кількох десятикласниць, яких він за

їхньою згодою, бо липли до нього, мов оси до меду, позбавив дівоцтва, не вибрав жодної й не збирався зав'язувати світ» (Іваничук «Хресна проща», с. 16).

Помітно корелюють із попередніми смисли, що стосуються зради рідних, як-от:

‘той, хто відрікся від сім’ї’: «...І йому страшно стає від усвідомлення, що вітець, від якого він потім прилюдно відрікся, воював у Петлюри, й до Марії долинає ледь чутний голос лейтенанта: “Мої родителі служили в петлюрівських бандах, я їх прокляв, – як же мені до них повертатися, про що ти говориш, хазяїн?”» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 279) (тут зрада батьків ототожнюється зі зрадою свого народу: син відмовляється від батька, петлюрівського старшини, через його проукраїнські погляди і, відповідно, демонструє своє українофобство);

‘той, хто позбавив життя родича’: «Сафат вихопився поперед Панаса, наче втікав безпам'ятно від поганого прозвиська, яке чіплялося до нього, щоб відбитись каїноюю печаттю на його душі, бо аж тепер збагнув хлопчисько, що пролив родову кров, і за це йому ні від кого не буде прощення» (Іваничук «Злодії та Апостоли», с. 154) (у контексті відчутний античний мотив «трагічного незнання», адже, вбиваючи свого дядька, Сафат був упевнений, що мстить за загибель батька, і тільки згодом дізнається, як жахливо помилився);

‘той, хто відвернувся від рідних у важку хвилину’: «Я могла б вас благати... Але коли ви, товаришу Сарабай, не завагались вигнати з університету брата вашої дружини, то що мені...» (Іваничук «Зупинись, подорожній!», с. 298) (у творі йдеться про несправедливе відрахування студента-родича з університету за його політичну діяльність);

‘той, хто зганьбив родину’: «Вчився на пана, потім зганьбив усю родину – знюхався з безбожниками, в тюрму вгараздився через свою дурну голову... І раптом – у начальники над тими, хто просвітку за роботою не бачив» (Іваничук «Край битого шляху», с. 354) (спостерігаємо зневажливе ставлення до персонажа за його непослідовну (нелогічну), на думку родичів, поведінку);

‘той, хто зрадив своїх дітей (про батьків)’: *«А ти ж мене мусульманкою виховувала, я не вмію тужити за тим, що ти, хоч і хотіла. Я не знаю тих ясних зір і тихих вод твоїх. Вони в мене тут – у долині Узенчика, на верхах Чатирдагу, на вулицях Бахчисарая, в його очах»* (Іваничук «Мальви», с. 151). У романі «Мальви» реалізується думка про зраду матері, яка виховала свою дочку в чужій вірі. Ілюстрацією до цього смислу слугує й контекст про учинок боярина Івашка, персонажа з роману «Черлене вино», який змусив дочку вийти заміж за нелюба, аби поріднитися з багатими і впливовими Давидовичами. Проте розрахунки Івашка виявилися марними. Давидовичі його підло зрадили.

Відомо й багато інших різновидів зради: зраджують друзі і друзів, вчителі учнів, учні вчителів, колеги і колег та ін. Уявлення про таку зраду експлікуються в межах підгрупи «зрадники друзів, колег». У структурі аналізованого концепту це засвідчують такі семантичні компоненти:

‘той, хто зрадив друга’: *«– Ти зустрічався з Лідою? – Вона тепер живе в моєї мами. Ліда – моя дружина. – Грабіжник!.. Повтори, що ти сказав!»* (Іваничук «Зупинись, подорожній!», с. 299) (вказаний смисл корелює з тим, що об’єктивує уявлення про зраду коханої людини);

‘той, хто зрадив наставника’: *«Сахнувся Іслам-Гірей: засудити до страти аталіка! “Так ось на кому мені доводиться здійснювати вперше твою науку, добрий мій вихователю!”»* (Іваничук «Мальви», с. 145-146) (у контексті виражається думка не просто про зраду, а про вбивство наставника, що підсилює негативну конотацію концептуалізованого образу);

‘той, хто зрадив вихованців’: *«– Як – ви не готові зараз збагнути такої простої речі: коли міністерство затвердить плату за навчання в сумі п’ятдесяти карбованців на рік, то двері almae matris будуть відчинені тільки для дворян? То на чиєму ви нині боці – колишній ліберал, мало того – революціонер?.. – Підтримувати страйку не буду, – звів голову Костомаров, – від цього постраждає наука...»* (Іваничук «Четвертий вимір», с. 82-83) (автор засуджує позицію лібералів, у яких слова розходилися з ділом);

‘той, хто зрадив ближнього’ (автор вбачає тут зраду гуманістичних ідеалів загалом): *«Я присягав і не назву нікого. Хто устами губить ближнього свого, той зрадник»* (Іваничук «Четвертий вимір», с. 200).

Розглянуті концептуальні смисли та текстові ілюстрації до них повною мірою демонструють когнітивну багатоплановість концепту «зрадник» у творах Р. Іваничука.

3.3.3. Лексико-семантична група «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе»

В авторській картині світу Р. Іваничука вагоме місце займає релігійна проблематика, зокрема мотиви пошуку людиною Бога й зради релігійних переконань та нерідко самого себе. Попри її широке висвітлення у творчості письменника, лексико-семантична група «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе» включає відносно невелику кількість смислів як репрезентантів концептуальної семантики зрадництва, об'єднаних у межах двох підгруп: «зрадники Бога, віровідступники» і «особи, які зраджують самих себе».

У першій підгрупі привертає увагу концептуальний смисл **‘той, хто міняє віру заради порятунку’** (тут, швидше, йдеться про вимушену зраду, на яку люди йдуть заради збереження життя, що послаблює негативні конотації концептуалізованого поняття): *«...Йосафат, стоячи в гурті хористів біля криласу, придивлявся до облич двох єврейок-вихресток, Сальомеї і Руфіни... й ніяк не міг повірити Йосафат, що їхня віра в Ісуса справжня... то ж вони відступництвом рятувалися від смерті, й хлопцеві було жаль вродливих юдейок»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 72). Близьким до попереднього є семантичний компонент **‘той, хто під тиском зраджує свої релігійні переконання’**: *«Мурах-баба зірвав із Маріїної шиї хрестик і владно наказав: – Топчи ногами! Марія схлинула, сахнулася, дєрвіш шпурнув хрест під ноги дівчини, і та потоптала [...] Вона одразу покаялася: “– Прости мене, мій Боже... Ми не топтали хреста, це снилося. Прости...”»* (Іваничук «Мальви», с. 19-20).

Помітне місце у творчості Р. Іваничука займає тема протистояння язичництва і християнства. У структурі концепту «зрадник» це засвідчує семантичний фрагмент **‘той, хто зрадив віру предків’**: «...*Князь розповідав йому про те, як бояри заманювали до християнської віри язичників – простих однією, а маєтних двадцятьма гривнями, перекуплювали їх пирами, на яких пригощені мусили за ту ласку проклинати поган*» (Іваничук «Погоня», зб. «І земля, і зело, і пісня», с. 55).

Подібну тему протистояння (але вже християнства і мусульманства) письменник порушує в романі «Мальви». Це демонструє концептуальний смисл **‘той, хто потурчився’**: «*Пояничарилися юнаки і народили потурнаків степові дівчата...*» (Іваничук «Мальви», с. 13).

Негативне забарвлення концепту «зрадник» посилюється, коли автор зрадниками показує релігійних діячів, священнослужителів. В Іваничукових текстах думка про це експлікується в смислах **‘релігійний діяч як зрадник’** та **‘духівник як зрадник, який прислужує владі’**. У першому випадку реалізується семантика зради високопоставлених церковнослужителів, які самі не дотримуються християнських приписів і моралі: «– *Розступись, царство хама... вашу мати! – гаркнув по-солдатськи архімандрит, пробираючись крізь натовп, а люди розступалися не так із страху, як з боязні діткнутися до ряси хриstopродавця*» (Іваничук «Орда», с. 196); у другому – зрада священників, які нерідко, замість служіння Богу, обирають – з власного бажання чи з примусу – служіння світській владі: «*І я маю честь покійно просити ваше сіятельство прислати нам здібного й освіченого священника для релігійних умовлянь згаданого арештанта*» (Іваничук «Четвертий вимір», с. 197) (у творі йдеться про спроби священника здійснити вплив на ув’язненого М. Гулака з метою отримання від нього потрібних свідчень).

Ницість зрадництва посилюється, коли інтереси народу зраджує духовна особа, яка, зловживаючи довірою людей, декларує вигідні владі наративи, за що отримує матеріальну винагороду: « – *Чув я од грузинських “тергдалеулів” – нібито Микола I нагородив кийвського митрополита Євгенія панагією з*

коштовним камінням за мовчання під час повстання декабристів» (Іваничук «Четвертий вимір», с. 112).

Привертає увагу також і семантичний компонент **‘той, хто зрадив Бога; безбожник’**. Варто зазначити, що йдеться не про атеїстів (їх не можна трактувати як зрадників, тому що вони не вірять у Бога, а отже, не можуть його зрадити). У Р. Іваничука безбожними постають ті люди, які напоказ вірять у Господа, але своїми вчинками демонструють протилежне: *« – Розступись, царство хама... вашу мати! – гаркнув по-солдатськи архімандрит, пробіраючись крізь натовп, а люди розступалися не так із страху, як з боязні діткнутися до рясц христонпродавця»* (Іваничук «Орда», с. 196).

Нерідко, зрадивши Бога, змінивши релігійні переконання, людина зраджує сама себе – втрачає ідентичність, переконання, совість тощо. Концептуальні смиси, що реалізують подібну семантику, формують підгрупу «особи, які зраджують самих себе». До показових смислів у цій підгрупі належать такі:

‘той, хто наговорює на себе’ (часто під тиском): *«На тортурах діти по-різному поводитися: хтось не витримував мук і наговорював на себе...»* (Іваничук «Торговиця», с. 124);

‘той, хто «майже» втратив власну ідентичність’ (у творчості Р. Іваничука вербалізується іменником *потопельник*): *«Вони відібрали в тебе батьків, волю, землю, сором, віру, вони все забрали в тебе, крім мови, якої ти не зумів забути, тож вчепися зараз за цю стебелину, потопельнику, ти ще зможеш прибитися до свого берега, ти ж іще українець!»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 279);

‘той, хто перестав боротися, здався’ (прикладом зради себе, своєї честі й національної гідності є безапеляційне підкорення ворогу, відсутність будь-якого спротиву асиміляційним спробам): *«...Ми піддалися орді, вона розмножилася в нас самих, убивши віру, честь і сумління, і несправедливий Бог залишив нас на світі лише для того, щоб ми доливали здорової крові в жили ординців, живих соків у їх мозок, а фізичною своєю силою вирощували хліб, щоб*

наповнити їхні шлунки. Собі ж залишили тільки зрадництво, байдужість і темряву» (Іваничук «Орда», с. 59);

‘той, хто зрадив власну совість’: «Може, цим спокутуєш свою провину за те, що не встояв перед первородним гріхом нашого народу – зрадою своєї совісті» (Іваничук «Орда», с. 59);

‘про людину з подвійною натурою’ (у досліджуваних текстах об’єктивує уявлення про людей, які через страх, вигоду або інші причини вдаються до постійних маніпуляцій): «Та коли так, то як ви, жрець науки, могли, не кривлячи душею, причащатися у церкві? Невже ви це робили з вірою? Ви двоїтесь у всьому: адже на ваших лекціях ми ні разу не почули містичних інтонацій. Навпаки...» (Іваничук «Четвертий вимір», с. 83).

Отже, як бачимо, ЛСГ «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе» репрезентує проблему зради не тільки в релігійній і особистісній, а й у філософській площині.

3.3.4. Роль контексту в реалізації концептуальної семантики

Вираження концептуальної семантики досить часто залежить від контексту, що засвідчує дифузія концептуальних смислів, які можуть належати до різних лексико-семантичних груп. Передусім це властиве тим мовним засобам, які презентують периферію концепту «зрадник» або ж об’єктивують уявлення про близькі до нього концептуалізовані поняття, наприклад: «Юлія заховала листа і назавше схолола до **слабодуха**: такі слинявці хай би сиділи в запічку, а не брали до рук зброї; а скільки пишних слів наслухалась від нього: романтика, мундири, національні прапори, нове січове стрілецтво! – і скис герой при першому випробуванні, бо за своєю ментальністю зроду був **унтерменшем** – задовго до того, як побачив над собою прусський кулак» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 162) (у цьому контексті експлікується інформація про боягуза (**‘той, хто є слабодухим’**), який через страх готовий зрадити і батьківщину, і побратимів, і друзів, і родичів, і Бога, і самого себе,

тож відповідний лексико-семантичний смисл можна розглядати в межах різних лексико-семантичних груп).

Інший приклад пов'язаний із реалізацією концептуального смислу **‘той, хто є вбивцею’**. Р. Іваничук наголошує, що від вбивства до зради один крок: *«Убивці стануть або вже стали перед Божим судом за кров, по-зрадницьки пролиту»* (Іваничук *«Злодії та Апостоли»*, с. 125).

До концептуальних смислів, які конкретизуються в контексті, належить і **‘той, хто зневірився’**: *«Юда не задля користі зрадив Ісуса, а тому, що зневірився в ньому»* (Іваничук *«Орда»*, с. 48).

Виокремлюємо також низку семантичних компонентів, які засвідчують індивідуально-авторську природу аналізованого концепту, яких той набуває залежно від ідейно-тематичного спрямування твору, авторських інтенцій. Так, у романі *«Бо війна – війною...»* воїни УГА підозрюють у зраді начального команданта. До цього спричиняє низка прикрих поразок. Це засвідчує концептуальний смисл **‘той, хто є бездарним командиром’**: *«Начальний командант УГА Омелянович-Павленко і начальник штабу Мишковський нездари або зрадники»* (Іваничук *«Бо війна – війною...»*, с. 233) (в уявленнях бійців непрофесіоналізм командування асоціюється зі зрадою).

У романі *«Через перевал»* поляк Анджей Морштин вважає свого співвітчизника Беншовського зрадником лише тому, що той оперує історичними фактами, а не підтримує антиукраїнський міф. Загалом персонажі Р. Іваничука, які вислугуються перед владою, часто вважають зрадниками й бунтівниками тих, хто не погоджується із загальноприйнятою думкою, як-от у *«Четвертому вимірі»*: *«...Ще трохи – і я став би одnodумцем відвертого й затятого бунтівника; мені треба було якнайскоріше, поки не пізно, вирватися з сітей ребелії, знищивши самого проводатиря»* (Іваничук *«Четвертий вимір»*, с. 156).

Показовим у цьому плані є і концептуальний смисл **‘той, хто не думає про майбутнє свого народу, держави’**. У романі *«Люлька з червоного дерева»* один із персонажів закидає своєму другові-вченому те, що той допомагає радянській владі збіднювати українські надра: *«Я дорікав йому, що він працює*

на окупантів, які вихолощуватимуть наші надра ще й за його методом, а для майбутньої української держави того конденсату не залишиться ані каністри» (Іваничук «Люлька з червоного дерева», с. 99) (об'єктивно діяльність науковця не може бути розцінена як зрада, проте оповідач стурбований долею свого народу та болісно реагує на використання українських земель як сировинного приладку чужою українцям владою).

До таких належать і контексти, в яких персонажі самі вважають себе зрадниками (**‘той, хто сам зневажає себе’**). Так, у романі «Вогненні стовпи» учитель Шинкарук відчуває докори сумління через те, що, тікаючи від війни, покинув своїх односельчан, яким, на його думку, як ніколи, був потрібний: *«...А вони ж його батьком називають, а вони без нього й не мислять себе на світі: ні весілля, ні хрестини, навіть похорони не обходяться без нього – і враз їхній учитель, порадник, ще й лікар, залишає громаду, рятуючи себе самого...»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 32).

У своїх творах Р. Іваничук порушує важливе питання, на яке важко дати однозначну відповідь: чи можна вважати борців за незалежність України, зокрема підпільників, зрадниками рідних, адже вони, хоч і вимушено, залишають родини, наражаючи їх на небезпеку. І навпаки: чи можна вважати зрадниками людей, які, знехтувавши боротьбою й побратимами, вирішують залишити підпілля, аби створити сім'ю? Не знаходячи однозначної відповіді на це питання, автор устами персонажів висловлює часто протилежні оцінки, що чітко простежується в романі «Злодії та Апостоли».

Подібну амбівалентність у прозових творах Р. Іваничука демонструють й інші смисли, а саме: **‘той, хто є ворогом народу’** (партійний вислів радянського періоду стосувався людей, яких часто несправедливо, за доносом оголошували «зрадниками народу»): *«Самойлович не подобався Сталіну своєю незалежністю і світовим авторитетом. Та ще й лєнінградець. Тому і пересадив багатьох полярників, щоб скомпрометувати професора: мовляв, зібрав довкола себе зграю ворогів народу. Хтось із його підопічних зламався і підписав сфабрикований протокол. Без такої підстави великого вченого*

заарештувати не могли» (Іваничук «Бо війна – війною...», с. 181); **‘той, хто є зрадником радянської Батьківщини’** (через постійне використання такого вислову каральними органами в радянські часи він набув яскравого ідеологічного маркування): *«Зрадники батьківщини, у колону по чотири! Конвой, для конвоювання ворогів народу приступити!»* (Іваничук «Бо війна – війною...», с. 145); **‘жертва репресій як зрадник’** (ілюструє весь трагізм явища зради, що залишає гіркий післясмак навіть за умови її вимушеності чи неусвідомленості): *«Тепер я уже добре знаю, хто винуватець поламаних душ, тепер ми всі знаємо, яка маглівниця м’яла їх, які жорна розчавлювали, перемелювали людську мораль, а все ж і донині не можу нікому з жертв тридцятих років пробачити відступництва і зради»* (Іваничук «Бо війна – війною...», с. 179).

Особливе місце в структурі концепту «зрадник» займає семантичний компонент **‘зрадник, який видає себе за друга’**. Таку форму зради письменник вважає однією з найогидніших. Для її означення автор використовує метафору «Пилатів поцілунок». Тих, які зраджують, але при цьому вдають, що не бажають людині зла, що в них не було іншого вибору, що в усьому насправді винні інші, Р. Іваничук порівнює із Пилатом, який постає одним із концептуальних персонажів у його творчості. Поведінка Пилата в загальноприйнятій християнській традиції не трактується як зрада, проте навіть Юда, у порівнянні з ним, видається авторові менш підступним. У романі «Зупинись, подорожній!» письменник устами третьоособового наратора аргументує свою думку так: *«Остан говорив щиро, а звучало це по-блюзнірськи. Потім цілувались на прощання. Аж тоді до кінця зрозумів Богдан філософію легенди про Пилатове мовчання – філософію нейтральності, витонченої зради. Завдати болю і співчувати. Вбити і мати право плакати над гробом. Юда зрадив, його замучила совість, і він повісився – Пилат живе й співчутливо похитує головою. Юда стає ворогом – Пилат залишається другом. Народ ще не склав легенди про Пилатів поцілунок»* (Іваничук «Зупинись, подорожній!», с. 283).

Схожу паралель автор проводить і між убивцями та мовчунами: *«Святеннику, мовчання – гірший злочин, ніж убивство. Убивця навіть наміру не має повертатися до людей, вони йому не потрібні, і йому суджено жити серед вовкулак. А мовчуни, які сприяли мордерцям, залишають для себе стежку до людей і суть підлішими за вбивць»* (Іваничук «Орда», с. 42).

Таким чином, концепт «зрадник» у творчості Р. Іваничука характеризується багатовекторною семантикою. Це підтверджують концептуальні смисли в його структурі, що допускають неоднозначне потрактування. При цьому важливо враховувати як історичний контекст, так і авторські інтенції, суспільні оцінки тощо.

3.4. Аксіологічна природа концепту «зрадник» у контексті творів Романа Іваничука

Аксіологічний компонент відіграє важливу роль у структурі концепту, що зумовлено його ментальною, культуроцентричною й суб'єктивною природою. Неможливо розкрити повноту семантики концепту без урахування його оцінного забарвлення.

Деструктивний вплив зради на людську особистість засвідчує такий діалог із роману-тетралогії Р. Іваничука «Вогненні стовпи»: *«“Смішний ти: твій світогляд незалежний від тебе, він апробований історією, й тобі його батьки, вчителі, книжки, нація готового піднесли – поклали під подушку, мов подарунок на святого Миколая, й одна тепер у тебе турбота: зберегти його, не втратити”. “А хто чи що може відібрати подаровані мені свідомість, переконання, віру?” “Зрада, Мироне, тільки зрада”»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 123). На думку персонажів твору, зрада – це не лише підлість, учинена стосовно іншої людини, а й втрата самосвідомості, відмова від власних переконань, руйнування світоглядних засад, що зрештою спричиняє початок деструкції особистості.

У творчості письменника, передбачувано, переважає різко негативна оцінка зради як явища і людей, які її вчиняють. Попри це, значна кількість

мовно-виражальних засобів концепту, як і семантика, якої він набуває в досліджуваних текстах, засвідчують, що подекуди негативна конотація може послаблюватися під впливом різних факторів. Важливим є врахування мети зради. Скажімо, різко негативної оцінки це явище набуває тоді, коли людина зраджує цілеспрямовано, заради вигоди (матеріальних благ, кар'єрного сходження тощо). Якщо ж людина зраджує через страх за власне життя чи неусвідомлено, то концептуалізоване поняття зазвичай конотує біль, співчуття, співпереживання.

У творах Р. Іваничука різко негативна оцінка персонажів-зрадників експлікується насамперед за допомогою таких вербалізаторів, як емоційно-забарвлена лексика: *негідник, кретин, гад, гнида, сволота, мерзотник, гемон* та ін.: *«Не українець він... І не москаль! Це пайдьошник, блощиця, тарган!»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 279). Автор використовує чимало лайливих слів: *падлюка, виблядок, випердок, курва, лярва* тощо: *«“Ми мусимо стати героями” – так оце і є той твій героїзм, падлюко, і як це могло статися, що ти зрадив товариша по зброї, і що тепер робити?»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 221); *«...Баба Маруся нагадувала дідові його молодечий гріх із сільською лярвою – колись гойною красунею, а нині зморщеною, мов коцюрубок, каргою...»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 31)

Нерідко подібна лексика виступає компонентом різних стилістично навантажених синтаксичних конструкцій, тропеїчних одиниць, що вербалізують досліджуваний концепт.

Так, зневагу й осуд до зрадників конотують:

- звертання: *«О зміє ядуча, викохана за моєю пазухою, о виплодку самого Ібліса, о смерте наша!»* (Іваничук «Мальви», с. 127);

- вставні і вставлені конструкції: *«Від такої байдужості – адже тільки одне слово «яничар» наводило жах на невірників – змоторошилося серце в Марії»* (Іваничук «Мальви», с. 12);

- протиставні одиниці, поєднані сурядним зв'язком: *«То лицар, Филоне, а не земноплаз»* (Іваничук «Мальви», с. 202);

- окличні речення: *«О, нема страшнішої потвори, ніж донощик! Язык його гадючий: в ньому захована отрута, яку він вичавлює за гроші»* (Іваничук «Орда», с. 127);

а також:

- епітети: *«Прокляті зрадники, ще прийде час, коли ви разом зі зброєю будете складати до наших ніг свої голови»* («Країна ірредента», с. 97); *«...полонений скиглить, благає пощади, та випросити помилування у бездушних яничарів неспроможний...»* (Іваничук «Країна ірредента», с. 97, с. 157);

- метафори: *«Юда ходить серед народу і таврує, таврує лоби рабів...»* (Іваничук «Бо війна – війною», с. 157);

- порівняння: *«Зраджував, мов Юда, Іслам-Гірей III гетьмана Хмельницького аж тричі...»* (Іваничук «Я – Фатьма-ханум», зб. «І земля, і зело, і пісня», с. 82); *«Снують тайняки вулицями, мов пси бездомні. Пронюхують»* (Іваничук «Жарінь», с. 97);

- образи-символи: *заразний мікроб* (яничарство), *німа людина* (та, яка не знає рідної мови).

Використовує Р. Іваничук і різноманітні стилістичні фігури, як-от:

- антитезу: *«...Тоді заслуговував ласки у можновладців, убиваючи рабиню, тепер – убиваючи володаря»* (Іваничук «Мальви», с. 201);

- градацію: *«Та все одно я хочу повернутися туди, тому прости мені моє відступництво, Боже. Якщо повернемося – викуплю свою провину: молитвою, кров'ю, життям»* (Іваничук «Мальви», с. 17);

- гру слів: *«Сексу-то, може, й не було, зате сексотів повно малисьмо»* («Весілля в Тереміжі», зб. «Люлька з червоного дерева», с. 218); *«Збиралися на ради і на зради...»* (Іваничук «Мальви», с. 204).

Подекуди письменник іронізує над зрадниками: *«...кожен, хто хотів, женихався з Оленою – парубок чи газда..., а в неділю із шлюбною жінкою чи то нареченою святий та божий стояв у церкві перед царськими вратами»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 109).

Для підкреслення схильності окремих людей до пристосуванства Р. Іваничук використовує тавтологію: «...та цей, як тільки почнуть заганяти людей у колгози, вмить забуде про свою нинішню Україну – в **першого** комуніста переміниться, **перший** піде по дворах забирати в газдів реманент і худобу до спілки...» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 144).

Зневагу до зрадників письменник виражає і через уживання форм середнього роду, що знеособлює особистість тих, хто чинить ганебно: «Чей же в Москві та Петербурзі **всяке намагалося** розмовляти будь-як, аби лише не по-своєму» (Іваничук «Журавлиний крик», с. 9).

Важливим художньо виражальним прийомом в Іваничукових текстах є використання російської мови та суржика в поєднанні з транслітерацією тексту українською мовою: «І так, слухайте, господа, – злобно заговорив лейтенант, – я буду читать вслух єнту бендеровську прокламацію; я, потомственный хохол, добре знаю українську мову...» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 150). Особливу зневагу до власного народу персонажі-запроданці висловлюють тим, що в російськомовній промові навмисне використовують українські слова, аби надати сказаному відтінку зневаги.

Негативне ставлення до зрадників реалізують обставини способу дії, наприклад: «Йосафат з **докором** дивився на Мирона: як же це так, що він втікав, адже хтось мусить залишитися в селі – дітей малих треба захистити» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 13).

Максимально негативним ступенем оцінки характеризується концепт «зрадник» у контекстах, де зрадник асоціюється з Юдою: «Я ще для **Юди** мав би виправдання – зрадив він одного лиш Ісуса, а Флавій – весь народ!» (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 38) (автор акцентує на тому, що людина, яка зрадила цілий народ, є більшим зрадником, ніж Юда) або запроданцем: «...он стоїть він, звівши вгору руки, – молоджавий, русоволосий, на гебрея не схожий, проте говорить добірною арамейською мовою – це ж із своїх! – Хто ти, **запроданцю?**» (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 112) (різко негативна оцінка експлікується в риторичному запитанні із звертанням, адресованим зрадникові).

У творах письменника зображувані події нерідко корелюють із відомими релігійними сюжетами. Як уже зазначалося, автор часто апелює до образів Юди, Понтія Пилата, інших біблійних персонажів. Так, антропонім *Юда* є одним із найбільш поширених вербалізаторів концепту «зрадник» у художній картині світу Р. Іваничука і майже завжди позначений різко негативним оцінним маркуванням, що підтверджує низка прикладів: « – **Юда!** – потряс кулаками Тома, та посланець Тита, незважаючи на тяжку образу, підступив до стіни на віддаль польоту стріли...» (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 117). Лицемірну людину, яка зраджує і при цьому видає себе за друга, символізує Понтій Пилат. Поцілунок Пилата підступніший, ніж Юдин, – до такого висновку приходять Р. Іваничук: «*Остан говорив щиро, а звучало це поблюзнірськи. Потім цілувались на прощання. Аж тоді до кінця зрозумів Богдан філософію легенди про Пилатове мовчання – філософію нейтральності, витонченої зради. Завдати болю і співчувати. Вбити і мати право плакати над гробом*» (Іваничук «Зупинись, подорожній!», с. 283). У романі «Четвертий вимір» наратор зіставляє Юду з апостолами Петром і Павлом, яких відповідно називає «боягузом» і «гонителем». Ці двоє учнів Ісуса після воскресіння Христа не забарилися «*назвати себе його вірними соратниками і стати поруч нього одесною і ошуйцю. І рідко хто, та ні – ніхто не знаходив у собі мужності повіситись із сорому, як Юда!*» (Іваничук «Четвертий вимір», с. 76).

Максимальний ступінь вираження негативної оцінки властивий досліджуваному концепту, що об'єктивує уявлення про братовбивць і міжусобників, які зраджують власний народ, убиваючи співвітчизників, сіючи колотнечу, провокуючи розбрат: «*Страшне це горе і сором: ще ж ніколи не вбивав гебрей гебрея, а тепер самі себе переб'ють, і не буде вже кому повставати проти римлян. Прийде кара Божя за смерть Месії й за братовбивство...*» (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 80) (у наведеному контексті розп'яття Ісуса й вбивство братів (у широкому розумінні – співвітчизників) письменник змальовує як рівноцінні злочини, кара за які страшна) або «*Мав він двадцять два роки, коли його зарубали сокирами*

повертати в Сухорському лісі над потоком Колочавкою, що випливав з-під гори Стримби і впадав у Теремлю. Це місце люди з гніву за підступне вбивство прокляли, обминали десятими стежками...» (Іваничук «Злодії та Апостоли», с. 121).

Р. Іваничук також різко засуджує тих, хто заради вигоди вступає в інтимні стосунки з ворогом: «...Їхав у позолоченій колісниці відпоручник самого римського імператора Тит, син Веспасіяна, а біля нього сиділа розкішна Вероніка, котра добровільно стала наложницею у завойовника, зганьбивши гебрійський жіночий рід, який у колишні часи прославив Ізраїль іменами Юдифі й Марії» (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 107).

Яскраву негативнооцінну семантику в романі «Мальви» конотує лексема *яничар*, вжита в прямому й переносному значеннях, пор.: «Алім прагнув стати воїном. Чекав з нетерпінням того дня, коли його назовуть **яничаром** і запишуть до орти» (Іваничук «Мальви», с. 58) та «...ведуть партизанів... свій своїх веде... Боже, яка ганьба! – провадить братів до тюрми й оком не кліпне... **яничар проклятий**...» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 220). Устами своїх персонажів автор засуджує тих, хто свідомо виховував своїх дітей яничарами: « – А ти ж мене мусульманкою виховувала, я не вмю тужити за тим, що ти, хоч і хотіла» (Іваничук «Мальви», с. 151). Загалом яничарство у творі символізує втрату власної національної ідентичності й набуття чужої, ворожої.

Загалом негативнооцінного забарвлення концепт «зрадник» завжди набуває в контекстах про зраду власної ідентичності: «Та найбільше лихо настигне твоїх нащадків, Ладо, коли вони приймуть у свої жили отруйну ворожу кров і за миску сочевиці **віддадуть ворогові своє первородство**» (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 128).

Письменник попереджає про фатальні наслідки, які чекають на зрадників: це і зречення, і прокляття, і вигнання, і, зрештою, смерть, пор.: «...ти ніколи не матимеш своїх, зраднику, й сам навіки станеш **чужинцем на своїй землі!**...» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 215); «Тільки зрадника люто караємо –

виганяємо з нашої землі, бо найбільшою для людини покарою є втрата раю» (Іваничук «І земля, і зело, і пісня», однойм. зб., с. 10); «...**донощиків** ще в Римі **карали на горло**» (Іваничук «Хресна проща», с. 290). Прокльони зрадникам в Іваничукових творах часто посилають самі персонажі: « – **Будь ти осміяний і зневажений за ці прокльони, зраднику! Ти ще позаздриш смерті Марії. Бо тебе уб'ють, і твої брати плюватимуть на твій труп** за те, що ти, рятуючи свою шкуру, заносив над їхніми головами палицю» (Іваничук «Жарінь», с. 109).

Насамперед осуду й зневаги заслуговують люди, які нехтують історичною пам'яттю свого народу: «Тільки зрадникам дається воля вибрати собі батьківщину, бо в них відібрана пам'ять» (Іваничук «Орда», с. 114); або які зраджують через заздрість чи заради вигоди: «...що ж ми за народ такий, що ту голову, яка виростає з-посеред нас на вершок вище, в заздрості й злобі **стинаємо**, а коли над нами зводиться чужинець – так легко миримося з долею і намагаємося відшукати в чужакові коли не достоїнства, то хоч милосердя» (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 69); « – Он які вони, – зітхнув перегодом Кулябка. – Ти на них тратишся, учиш їх, а вони чужіють і свого цураються: одягу, мови, звичаїв – тільки відверлися, як вони вже гомонять між собою по чужинецькому...» (Іваничук «Журавлиний крик», с. 91); або які відреклися від своїх батьків і власної ідентичності: «Й тоді збагнув Майстер, що то наступав на нього з минулого лютий ворог – **безбатченко, гомункулус, духовна смерть. Це той самий безвірник, що плює на розп'яття, цей той вуличний крамар, який за алтин продає Сатані душу, сатир, що глузує зі святощів, перевертень у червоній перуці з косичками, вовкулака, який дихає смородом імперських румовищ**» (Іваничук «Через перевал», с. 93-94).

Негативно маркованими в структурі концептуалізованого поняття є смисли, пов'язані з віровідступництвом. Р. Іваничук часто порушує тему зради батьківської віри, застерігаючи від неминучої розплати («Орда», «Євангеліє від Томи», «Мальви» та ін.): «**Вашим предкам не дали послідовно розвинути свій духовний світ, їм накинули невластиву їхній природі чужу релігію, яку вони**

прийняли згодом не почуттями й не розумом, а на віру. І тому залишився наш народ без свого Бога. Бо не можна пізнати вищий ступінь Духа, не знаючи нижчого. І ще треба зважити, чи язичницький ступінь єсть нижчим» (Іваничук «Орда», с. 157).

У повісті «Євангеліє від Томи» негативно оцінює природу концепту «зрадник» засвідчує нагромадження риторичних запитань, що привертають увагу до зради Месії: *«Де ж ви були, апостоли, коли мені стинали голову, де ж ви були, коли римські легіонери виводили Ісуса з Гетсиманського саду? Чому ви так легко позбулися небесного й земного поводитирів своїх?..»* (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 68). На відміну від зради власного народу, зрада Бога, релігійних переконань у художній картині світу Р. Іваничука передбачає можливість прощення, що послаблює ступінь негативної оцінки. Так, у вказаному творі апостоли намагаються спокутувати гріх і заслужити прощення.

Нерідко зрада релігійних переконань поєднується з державною зрадою, що посилює негативну експресію. Вживаючи іменник *ренегат* для лінгвалізації концепту «зрадник», автор прагне розкрити причини зради в релігійній і в громадянській площинах: *«...хай ренегат Йосиф Флавій викупляє провину перед своїм народом грубим сувоєм історії юдейської війни, – може, йому простять нащадки ганебне відступництво і зраду, прочитавши правдивий документ боротьби й загибелі Ізраїлю...»* (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 103). Персонажі повісті «Євангеліє від Томи» по-різному оцінюють перехід Флавія на бік ворога. Хтось ставить до нього із поблажливою зневагою, хтось – різко засуджує, а наратор, устами якого, найімовірніше, говорить сам письменник, не вірить у те, що зраду можна виправдати благими намірами, як і в те, що така зрада як засіб може виправдати мету. Апостол Тома вбачає у вчинку Флавія бажання отримати вигоду для себе. Зрада ж із корисливих міркувань позначена негативною конотацією, яку вкотре актуалізують риторичні питання: *«Флавій віддав себе на поталу власній вигоді, – відказав Тома... Чи окупить його праця зраду, яку вчинив?»* (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 113).

Негативну оцінку конотує аналізований концепт і в стосунку до зради політичних союзників. Так, Іслама-Гірея, який зрадив Б. Хмельницького, в оповіданні «Я – Фатьма-Ханум» автор порівнює з Юдою (Іваничук «І земля, і зело, і пісня», однойм. зб., с. 82).

Мінімальний ступінь негативної оцінки демонструє концепт «зрадник» на позначення людей, вчинки яких викликають не стільки ненависть, скільки жаль, співчуття, розчарування тощо, як-от у романі «Бо війна – війною...»: *«Коли Сулла прийшов до влади, були вивішені проскрипційні листи, на яких записували імена ворогів римського народу. Донос приймали за факт. Але донощикам тоді платили. За Сталіна доносять зі страху і не просять винагороди – тільки життя»* (Іваничук «Бо війна – війною...», с. 193). Через зіставлення політики римського полководця Сулли в першому столітті до нашої ери і Й. Сталіна уже в радянський період Р. Іваничук реалізує думку, що люди, які зраджують заради матеріальної вигоди, заслуговують більшого осуду, ніж ті, які роблять це через страх смерті, а ганебне явище доносу, як і зрада в цілому, виникло давно і збереглося до наших днів. До слова, письменник часто проводить паралелі між Римською імперією та Радянським Союзом або вдається до імпліцитного вираження поняття зрадника: *«Коли римляни мали проти себе кількох противників, вони переманювали всілякими обіцянками слабших, але одразу ж після перемоги розправлялися з ними»* (Іваничук «Журавлиний крик», с. 193). Він застерігає від боягузтва: *«Від боягузтва до зради – один крок»* (Іваничук «Жарінь», с. 109); засуджує пристосуванство: *«Ще одна філософія пристосовництва, яка називається: “Так треба”»* (Іваничук «Зупинись, подорожній!», с. 297); намагається пояснити причини зради: *«Я десять разів піду на угоду з моїм поетичним сумлінням, щоб один раз могли сказати справжнє поетичне слово»* (Іваничук «Зупинись, подорожній!», с. 292).

Неоднозначною є оцінка вчинків зрадників, які пішли на співпрацю з ворогом у силу обставин. Так, в оповіданні «І земля, і зело, і пісня» король Данило вважає «крамольниками і зрадниками» болохівців, які *«людьми*

татарськими стали, просо для них сіяли», тому спалює їхнє поселення. Для співця Митуси, який сам походив із тих земель, вчинок Данила є невинувато жорстоким, адже король не лише прирік на загибель людей, але й зробив непридатною для сільського господарства землю. Співець із розумінням поставився до вибору болохівців, які рятували свої життя. У цьому контексті Р. Іваничук художньо переосмислює можливі причини конфлікту Данила й Митуси, а розправу над співцем трактує як зраду. На думку письменника, опозиція *правитель – митець* в українській історії бере свій початок саме від цієї події.

Автор неодноразово наголошує, що справжнім зрадником людина стає тоді, коли позбувається докорів сумління: *«Убий рештку тої совісті, а тоді вже не муситимеш баляндасити по лезі шаблі, тоді зможеш рівно йти до відвертої зради»* (Іваничук «Журавлиний крик», с. 214). І навпаки, докори сумління змушують людей відчувати себе зрадниками, як-от кошового отамана П. Калнишевського в романі «Журавлиний крик»: *«Пам'ять про мене посіється у народі? А чим я заслужив перед ним? Тим, що падав на коліна й цілував золоті пантофлі цариці? Тим, що не подав руки звитяжцям під Уманню і на Яїку? Дух мій зміцнів запізно...»* (Іваничук «Журавлиний крик», с. 308).

Мінімальний ступінь негативної оцінки конотує досліджуваний концепт у текстах, які репрезентують зраду ситуативно, зокрема у випадку реалізації семантичного компонента «той, хто піднімає бунт». Бунтар, на переконання автора, не завжди є зрадником, як і бунт не обов'язково прирівнюється до зради: *« – Юда протестував проти Ісуса, але ж хіба не бунт робить людину повноцінною, здатною до захисту своєї особистості? – Тобі вигідно ідеалізувати бунт, якщо він навіть виявляється у формі зради»* (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 117).

Меншою мірою негативно оцінена експресія супроводжує смисли, що конотують уявлення про подружню зраду. Наратор, у якому часто можна

впізнати самого письменника, нерідко залишається безстороннім, змальовуючи подібні колізії.

Мінімальний ступінь негативної оцінки концептуалізованого поняття спостерігаємо також в контекстах, де зраджують неусвідомлено або, керуючись, на думку самих зрадників, благими намірами: *«Ти назвав мене Юдою, Томо, щоб зневажити, а сам ніколи не задумувався над тим, що Юда Іш Каріот зовсім не мав наміру зраджувати Ісуса, навпаки, хотів урятувати його»* (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 116).

Подекуди через оцінне забарвлення експлікується співчуття до обманутих людей, бажання захистити їх від можливого покарання: *« – Не чіпайте Симона, він обманутий! Всі тут обмануті, крім цього, – показав на Варавву. – Вірте мені, люди, я апостол Тома...»* (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 96) (тут Симона та інших «обманутих» порівнюють із відомим розбійником Вараввою, у зіставленні з яким інші персонажі вже не видаються такими злочинцями).

Послаблення негативної експресії демонструють і ті контексти, де йдеться про людей, які скоїли зраду, але згодом щиро розкаялись і спокутували свою провину, як-от Христові апостоли: *«Всі апостоли загинули за віру Христову – з боягузів мучениками стали, немає ж бо нічого дужчого за пробуджений дух»* (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 80).

Усе це засвідчує амбівалентну природу концепту «зрадник», яка помітно увиразнюється в контекстах, де автор пише про розправу над тими, хто зрадив жорстокого правителя – царя Ірода: *«Вирізано членів старого синедріону, нишпорки снують по Єрусалиму, виказуючи римським лікторам зрадників, у підвалах Антонії ночами страчують людей, запідозрених у змові проти Ірода»* (Іваничук «Євангеліє від Томи», с. 53).

Так, конотації співчуття і жалю досліджуваній концепт реалізує у творах про упівців, родичі яких були змушені не зізнаватися у зв'язках із повстанцями, аби не наражати на небезпеку інших членів сім'ї: *«...тіла вбитих партизанів облавники виставляють біля сільрад для розпізнавання, а матері й батьки, заглушуючи в серцях найстрашніший біль, не признавалися до мертвих*

синів – і варто було матері заридати, як на її обійстя насакували червоні опричники, виганяли з хати сім'ю до найменшого пущівирінька й везли на товарну станцію, де стояли вагони для вивозу людей в Сибір...» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 217-218) (поведінка українців у таких випадках – це не зрада, а навпаки, найвищий вияв сили волі, мовчазного спротиву ворогу. Письменник співчуває людям, розділяє їхні страждання, що підкреслює метафора *«заглушуючи в серцях найстрашніший біль»*).

Подібне спостерігаємо і в повісті «Євангеліє від Томи». Швидше, позитивним персонажем у ній є апостол Тома, який, на відміну від інших, ніколи не зрікався Учителя, а, як людина з науковим складом мислення, дозволив собі засумніватися. І якщо релігія часто ототожнює сумнів і зраду, то в Р. Іваничука Тома постає справжнім філософом, який прагне поєднати релігійні й наукові догми. Тому позитивна оцінка цього персонажа у творі контрастує з негативною у Святому Письмі та виявляє авторське ставлення до зради.

Таким чином, попри в цілому негативне сприйняття зрадників в українській етнокультурі, аналіз відповідного концепту у творчості письменника засвідчує його амбівалентну природу. Автор не лише фіксує факт зради і дає йому оцінку, але й намагається дослідити психологічний аспект цього явища, з'ясувати, що штовхає людей на зраду та як можна цьому запобігти. Так, у творі «Вогненні стовпи» він порушує проблему формування ще в дитячому віці в людини комплексу національної меншовартості, пов'язаного з хибними уявленнями про власну ідентичність, бажанням відмовитися від неї, що в подальшому зумовлює неусвідомлену ненависть до власного народу, походження, мови: *«...сирота, який не вмів розмовляти поруському, і насміхаються з нього дитдомівці, ще й воєнрук водно гарчить: “Падтянісь! Ти чево всегда отстаюш, петлюр-ра!” Це слово тяжко пригноблювало малого: чому його обзивають тим принизливим ім'ям, чому саме його, що він такого вчинив, а воєнрук завжди додавав після лайливого слова: “Ти кагда-нібудь научішся разгаваривать па-человеческі?”»* (Іваничук

«Вогненні стовпи», с. 270). І хоча подібному тиску важко протистояти, автор переконливо доводить, що можна і треба.

У творі «Край битого шляху» уже інший персонаж наполегливо бореться зі своїм сумлінням: *«Моє обличчя горіло від приниження й сорому. За те, що мене годують, одягають і вчать, я мушу відректися назавжди від тих, з ким ріднила мене кров»* (Іваничук «Край битого шляху», с. 19).

У романі «Орда» Р. Іваничук намагається дослідити й художньо осмислити причини, які підштовхнули до зради І. Носа, внаслідок чого, як вважається, московити знищили майже все населення Батурина: *«...на таку страшну розправу полковник Ніс не чекав. Він показав фельдмаршалові таємний хід до Батурина під умовою, що орда різні чинити не буде; показав не за гроші, не з ненависті до Мазепи – вчинком його керував здоровий глузд»* (Іваничук «Орда», с. 6). І хоч важко сказати напевне, чи таким уже безневинним був реальний І. Ніс, заслуговує поваги те, що письменник не просто розвішує ярлики на своїх персонажів, а здійснює глибокі психологічні студії з метою якнайточніше оцінити і їхні вчинки, і мотиви цих учинків.

Досить детально й послідовно проблему витоків зради письменник порушує у творах на релігійну тематику, в яких нерідко відступає від традиційних релігійних канонів, зокрема, коли зображує апостолів Петра й Павла не меншими зрадниками, ніж Юду, поступово підводячи до висновку про складність і неоднозначність феномену зради.

Те, наскільки складною, історично й культурно зумовленою, ситуативною й водночас перманентною постає категорія зради, ілюструє діалог Ренегата й Евріпіда в повісті «Ренегат»: *« – Ходімо на агору – на суд. – За що мене мають судити?.. – За зраду. – Яке маєш право ти, свідок зовсім іншого світу, судити мене за провину, вчинену двома тисячоліттями пізніше, адже відтоді встократ змінився світ! – Світ змінився, це правда, але категорія зради залишилася незмінною, і кару за неї відвічно визначає суд – будь-якої епохи»* (Іваничук «Ренегат», с. 155-156).

І хоча концепт «зрадник» у художній картині світу Р. Іваничука здебільшого негативно маркований, письменник ставить за мету не стільки засудити зрадництво, скільки зрозуміти його причини: «...перш ніж прославляти, – перевірте, перш ніж осуджувати, – перепитайте, а перед виявом своєї віри заслухайте свідків...» (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 53).

Загалом, проведені спостереження засвідчили, що оцінний компонент відіграє важливу роль у структурі концепту «зрадник». Більшість із проаналізованих концептуальних смислів супроводжують негативні конотації, які подекуди зміщуються на аксіологічній шкалі в позитивний бік. Зазвичай Р. Іваничук послідовний у своєму зневажливому ставленні до зрадників, хоча й намагається зрозуміти і пояснити їхні вчинки.

Висновки до розділу 3

Дослідження особливостей мовної об'єктивації концепту «зрадник» у творчості Р. Іваничука показало, що він представлений великою кількістю вербалізаторів. 3-поміж них, крім імені концепту та похідних від нього, помітний пласт становлять оцінно марковані слова – синоніми до імені концепту: *ренегат, запроданець, змовник, перелюбник, колаборант, дезертир, перекинчик, кон'юктурник, міжусобник, сепаратник, клятвопорушник, відступник*; назви на позначення осіб із задатками зрадництва: *боягуз, убивця, донощик, обманщик*; номінації людей із почуттям національної меншовартості: *хохол, рутенець, галушечник, українофоб*; номени за професією, родом діяльності: *фіскал, агент поліції, фарисей, прокуратор*; зооніми, вжиті у стосунку до людини: *гадина, змія, ящер, слизняк, гієна, шакал, собака, блощиця, тарган*; назви конкретних предметів, вжиті в переносному значенні: *гвинтик*.

Встановлено також, що до вербалізаторів проаналізованого концепту належать власні назви, насамперед антропоніми, серед яких: номени історичних осіб – політиків та письменників: *А. Гітлер, І. Ніс, І. Барабаши, Ю. Коцюбинський, Ю. Пілсудський, Ф. Прокопович*; біблійних постатей: *Юда,*

Каїн, Пилат, Ірод; міфологічних образів: *Янус, Язон*; літературних персонажів: *Андрій Бульба, Фауст*.

Мовними репрезентантами концепту «зрадник» часто виступають також образи-символи: *яничар, зів'яла мальва, карлик*; метафори: *серце спопеліло від зради, бавитися в піжмурки з правдою, Юда таврує лоби рабів*, порівняння: *зраджував, мов Юда; започаткував убивство співців, немов Каїн; запродав душу, немов Фауст*.

Рідше серед його мовних об'єктивацій спостерігаємо фразеологізми (*блудний син, Хома невірний*), гру слів (*збиралися на ради і на зради, не було сексу – були сексоти*). Спорадично концепт вербалізується за допомогою прикметників і дієприкметників (*зрадливий, невірний, продажний, скацапілий*).

Проведений аналіз продемонстрував, що продуктивними в номінативному полі дослідженого концепту є словосполучення, передусім із похідними, утвореними від його імені, на зразок: *зрадлива коханка, зрадливий єпископ, зрадливі князі, зрадливі бояри, зрада своєї совісті*, а також інші: *православний Юда, прибічник Хама, советський прихвостень, непоправний перелесник (бабій), придворний лакиза, подвійний відступник* тощо. Важливу роль в об'єктивації вказаного концепту відіграють різноструктурні речення, діалоги. Виявлено контексти, у яких концепт «зрадник» реалізується імпліцитно.

Дослідження структурно-семантичних особливостей концептуалізованого поняття підтвердило його польову природу. Зокрема, ядро представлене іменем концепту, а приядерна зона – синонімами до нього (*колаборант, дезертир, сепаратник, заколотник, перелюбник, відступник, ренегат, христонпродавець, донощик, інформатор, вивідувач, навідник, сексот, стукач, пристосуванець, кон'юктурник, запроданець*). Ближня периферія засвідчена номінаціями осіб за внутрішніми ознаками, здатними спровокувати зраду (*боягуз, заздрісник, підлабузник, кар'єрист, обманщик, окрутник, убивця, душогубець, грабіжник, найманець, кат*), дальня – асоціативними назвами, художніми лінгвовиражальними засобами, образами-символами, зоонімами, антропонімами й топонімами, фразеологізмами. У відсотковому співвідношенні

проаналізовані одиниці розподіляються майже порівну між ядерною і приядерною зоною (47%) та ближньою і дальньою периферією (53%).

Встановлено, що концепт «зрадник» характеризується багатоплановою семантико-когнітивною природою. Виокремлено три основні лексико-семантичні групи: «назви зрадників рідного краю, держави, народу», «номінації зрадників побратимів, рідних, друзів», «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе», межі між якими нерідко розмиті. Кожна з груп, у свою чергу, включає по декілька підгруп, зокрема, перша – такі, як: «зрадники держави і свого народу», «особи з комплексом національної меншовартості», «люди із задатками зради», «байдужі люди як зрадники»; друга об'єднує підгрупи «зрадники соратників по боротьбі», «зрадники рідних, коханих», «зрадники друзів, колег»; третя складається з підгруп: «зрадники Бога, віровідступники», «особи, які зраджують самих себе». Найчисельнішою є перша ЛСГ, що підтверджує, наскільки важливе місце в структурі концептуалізованого поняття займають смисли, в яких об'єктивується інформація про зрадників батьківщини, власного народу.

Як і в лінгвокультурній традиції, концепт «зрадник» у творчості Р. Іваничука, негативно маркований. Мовними засобами вираження негативної оцінки є емоційно забарвлена й обценна лексика, звертання, вставні конструкції, окличні і питально-риторичні речення, тропейні одиниці тощо. Спостерігаємо також певну оцінну градацію. Максимальний ступінь негативної оцінки концепт «зрадник» демонструє, вживаючись на позначення тих, хто зраджує батьківщину, свою віру. Автор також різко засуджує людей, які свідомо зреклися власної ідентичності. Середній і мінімальний ступінь негативної експресії властивий концептам, що акумулювали інформацію про зрадників, які розкаялися, зрадили несвідомо або через страх, боязнь за життя рідних.

У багатьох зі своїх творів письменник намагається зрозуміти причини зради, нерідко симпатизує своїм персонажам, як-от у випадках із родичами загиблих упівців або апостолом Томою, якого, всупереч біблійній традиції,

намагається виправдати. Усе це доводить амбівалентну природу дослідженого концепту.

Виявлено також приклади індивідуально-авторського потрактування образу зрадника, що засвідчують як відповідні номінації (*втрое сплетений перекинчик*), так і авторські смисли на зразок: ‘той, хто не має власної думки’, ‘хто став жертвою репресій’.

Отже, аналіз концепту «зрадник» підтвердив, що здебільшого особливості його вербалізації в художній картині світу Р. Іваничука збігаються з його об’єктивацією в українській етнолінгвокультурі. Водночас письменник нерідко по-своєму інтерпретує поняття зрадника, що надає концептуалізованому образу більшої переконливості, робить його художньо довершеним, когнітивно багатограним.

Основні положення розділу 3 апробовано в таких статтях: «Вербалізація концепту «зрадник» у романі Р. Іваничука «Вогненні стовпи»» [Нестерович 2023 (в)], «Проблема яничарства у лінгвоконцептуальному висвітленні (на матеріалі роману Р. Іваничука «Мальви»)» [Нестерович 2023 (г)], «Роль аксіологічного складника в структурі концепту «зрадник» (на матеріалі повісті Романа Іваничука «Євангеліє від Томи»)» [Нестерович 2024 (г)].

РОЗДІЛ 4

ЛІНГВАЛЬНЕ ВТІЛЕННЯ КОНЦЕПТУ «ЗРАДНИК» У ПРОЗОВИХ ТВОРАХ С. ЖАДАНА

4.1. Особливості вербалізації

У прозовій творчості С. Жадана концепт «зрадник» об'єктивується перманентно, проте однойменна лексема як основне ім'я концепту в текстах письменника фігурує досить рідко: *«Думаю, це саме від беззахисності. Як би там не було – життя робить із людей слабаків і зрадників»* (Жадан «Ворошиловград», с. 520-521) Частіше уявлення про зраду, зрадників експлікуються за допомогою спільнокореневих слів *зрада, зраджувати*: *«Адже забуття – це найбільша зрада, якої тобі ніхто й ніколи не пробачить»* (Жадан «Біг Мак», с. 361) або *«Я, Гера, бачив у своєму житті різних людей. Дуже різних. Більшість із них були слабкими й беззахисними. Більшість із них зраджували й здавали своїх»* (Жадан «Ворошиловград», с. 520-521).

До номінантів концепту «зрадник» у прозі С. Жадана належать такі лексеми, як *сепаратист, антимайданівець, кон'юктурник, конформіст, фашист, дезертир* тощо. Частина з них пов'язана з військово-політичною термінологією, інші (*кон'юктурник, конформіст* тощо) нерідко набувають іронічного забарвлення, наприклад: *«Я, як старий кон'юктурник, учив «Собак» правилам поведінки. Головне, говорив, пам'ятайте про політкоректність і купуйте квитки в громадському транспорті»* (Жадан «Біг Мак», с. 305).

Лексему *фашист* автор вживає у переносному значенні, виражаючи в такий спосіб уявлення про сучасних зрадників, наприклад: *«На цих фашистів ніколи не можна покладатись, обов'язково здадуть»* (Жадан «Депеш Мод», с. 95).

У творах, де змальовано події Революції Гідності та російсько-української війни, концепт «зрадник» реалізується через лексеми *сепаратист, антимайданівець*, наприклад: *«Про настрої в місті говорять із неприхованою*

гордістю: учора, мовляв, була спроба організувати проросійський мітинг, але мітингувальників одразу ж оточила значно більша кількість «проукраїнськи» налаштованих громадян, **сепаратисти** просто розійшлися» (Жадан «Луганський щоденник», с. 305-306); «Ще Олег розповідає, як ходив на мітинг розмовляти з **антимайданівцями**» (Жадан «Луганський щоденник», с. 313).

Поняття дезертирства розкривається у творчості С. Жадана не лише в контексті воєнних дій: «...у всіх казармах пахне тушонкою і **дезертирами**...» (Жадан «Депеш Мод», с. 90), а як відмова від проходження служби в армії, що теж трактується як зрада, відсутність активної громадянської позиції, мужності: «Тато рішуче забороняв їй зустрічатись із цим **дезертиром**...» (Жадан «Біг Мак», с. 357).

Серед вербалізаторів концепту «зрадник» у досліджуваних текстах трапляється чимало слів, що належать до обценної лексики (*сука, вилупок, ублюдок, підарня*) та жаргонної (*кинути на бабки, здавати своїх, стукати* (на когось), *зливати друзів*). Вони не просто експлікують зраду, а постають яскравими характерологічними маркерами окремих із персонажів, підкреслюючи їхнє безкультур'я, погане виховання, низький рівень освіти, приналежність до різних субкультур тощо, наприклад: «Розповідає, що **мінти здали** вчора сепаратистам списки майданівців – з адресами і номерами телефонів» (Жадан «Луганський щоденник», с. 316). Інший контекст, навпаки, демонструє категоричну відмову від зради, реалізовану за допомогою відповідних синтагм: « – Ви що, – вирішив уточнити, – хочете, щоби я дав свідчення проти Боліка? ... – Ну, вони ж тебе кинули? ... І що, по-твоєму, це причина, щоби **здавати друзів?**.. Ти думаєш, я через бабки почну **зливати своїх друзів?** Ти думаєш, що я **здам їх** через гроші? Де вас тільки таких беруть, реб'ята?» (Жадан «Ворошиловград», с. 529-530).

Помітно рідше концепт «зрадник» лінгвалізується за допомогою антропонімів. Найчастіше такими вербалізаторами виступають прізвища проросійських політиків, як-от: *В. Янукович, М. Добкін, О. Єфремов* та ін.: «Кількість студентів із проросійськими поглядами останніми місяцями

збільшилася – до цього вони *підтримували Януковича*, нині *підтримують Путіна*» (Жадан «Луганський щоденник», с. 316).

Важливу роль в об'єктивації понять зради і зрадництва у творчості С. Жадана відіграють прикметники й дієприкметники, як-от: *зрадливий, куплений, проплачений, продажний* і под.: «*Політика куплена, газета й радіо куплені, TV – ти сам знаєш всю правду про TV! ... Мережа контролюється, вибори куплені, демократія мертва, парламент куплений, президент куплений – у тебе немає президента! Права куплені – у країні немає нормальних прав! Петиції проплачені, губернатор куплений, твій кандидат куплений – ти знаєш, кому продався твій кандидат?! Профспілки куплені, усі профспілки куплені, давно й повністю, усі-усі лідери профспілок давно куплені або мертві!..*» (Жадан «ANARCHY IN THE UKR», С. 78-79). У контексті, де йдеться про українські політичні реалії дев'яностих – початку двотисячних років, письменник свідомо використовує тавтологію, аби привернути увагу до тотальної проблеми підкупу людей, передусім представників влади і журналістів.

Рідше номінаціями концепту «зрадник» виступають фразеологічні сполуки біблійного походження: «*Протестанти прийняли його як блудного сина і замовили йому велике панно у спортивної залі своєї школи*» (Жадан «Біг Мак», с. 228).

Загалом лінгвалізація досліджуваного концепту підтверджує, що помітне місце в його номінативному полі займають словосполучення і речення. У межах словосполучень переважають субстантивні із залежним прикметником на зразок: *нові комуністи, антинародний режим, георгіївська символіка*, наприклад: «*...Він мантрами якимись говорить, начитався Енгельса і не сприймає нормальної інформації, ці нові комуністи, у них свій поморочений дзен...*» (Жадан «Депеш Мод», с. 133).

Щодо речень, то виявлено такі, як:

- прості неускладнені: «*Ти з усіма готова спати*» (Жадан «Інтернат», с. 217);

- прості ускладнені: *«Депутати пропонували звернутися по допомогу як не до Путіна, то принаймні до легітимної влади, до Януковича»* (Жадан «Луганський щоденник», с. 305);

- складноносурядні: *«У цьому випадку довіра стає обтяжливою, і твої ближні видаляють тебе зі свого життя»* (Жадан «Гімн демократичної молоді», с. 74);

- складнопідрядні: *«Розповідає, що мінти здали вчора сепаратистам списки майданівців – з адресами і номерами телефонів»* (Жадан «Луганський щоденник», с. 316);

- складні безсполучникові: *«На цих фашистів ніколи не можна покладатись, обов'язково здадуть»* (Жадан «Депеш Мод», с. 95);

- складнопідрядні із кількома підрядними: *«...Причому на чиєму боці він [Гога] брав участь у російсько-чеченській війні, визначити було важко, оскільки виступав Гога як підрядник, закупував у російського мінздрава медикаменти й перепродував їх адміністраціям грузинських санаторіїв, де лікувались чеченці»* (Жадан «Гімн демократичної молоді», с. 21);

- складні речення з різними видами зв'язку: *«Революція зазнала поразки, реакція святкувала цілковиту й беззаперечну перемогу, одне гівно навколо, всі ублюдки, всі продались антинародному режиму з його комітетчиками й сатаністами, друзі порозбігались, літо було довге, але осінь була вже десь поруч, десь зовсім поруч»* (Жадан «ANARCHY IN THE URK», с. 275).

Пдекуди репрезентантами концепту виступає одразу декілька речень: *«Проблема в тому., що хтось стукає. Тобто передає дані. І схоже, що це хтось із цивільних»* (Жадан «Інтернат», с. 38).

Зазначимо, що в прозових текстах С. Жадана концепт «зрадник» конотує інформацію про різні види зрадництва. Так, у радянські часи зрадниками вважали людей, які співпрацювали зі спецслужбами: *«Вову й Володю ми недолюбливали, але терпіли, вони вчилися на історичному і, як більшість відмінників з історичного, співпрацювали з КГБ...»* (Жадан «Депеш Мод»,

с. 63). Як зрадників також можна розглядати і тих, хто нехтує своїми службовими обов'язками, внаслідок чого страждають інтереси інших людей: «...Я від початку говорив, що надовго його не вистачить, але мене не слухали, казали нічого, він нормальний загалом хлопець [...] Собаки вистачає днів на десять, **після цього він запиває і на роботу більше не ходить**» (Жадан «Депеш Мод», с. 18).

Досить часто у художній картині світу С. Жадана концепт «зрадник» виражається імпліцитно. Це демонструють діалоги, наприклад: « – *Ненавиджу, – сказав Пал Іванич. – Кого? – не зрозумів Товстун. – Тих, хто все це почав. – А хто все це почав? – раптом тихо й повільно спитав Товстун*» (Жадан «Арабески», с. 106). У наведеному діалозі персонажі розмовляють про початок повномасштабного російського вторгнення в Україну. Деякі з них досі вагаються, чи називати росіян агресорами. Хтось добровільно залишається в окупації, аби допомагати окупантам, воювати проти співвітчизників на стороні ворога, що засвідчує такий контекст: « – *А її батьки де? Не змогли приїхати? – Не змогли... В окупації вони. – Не встигли виїхати? – Не захотіли. – І що роблять? – Працюють. – На кого? – На пенсію.*

Саша докурив, кинув недопалок у бік смітника.

– *У неї брат є, – сказав. – Молодший. Теж залишився. Зранку їй фото надіслав. Відрізану свинячу голову. Привітав, так би мовити*» (Жадан «Арабески», с. 114-115).

Саме тематикою творів, присвячених сучасній російсько-українській війні, пояснюємо використання автором як вербалізаторів концепту «зрадник» займенників *наші* і *ваші*. Прикметно, що в розмові беруть участь двоє українців, один з яких симпатизує ворогу, а отже, є зрадником. Наприклад: « – *Навалюють, – відповідає Паша неухважно, не знаючи, як відчепитись від цього божевільного з його пакетами. – Навалюють, – задоволено повторює старий. – **Наші** можуть. – Можуть, – не сперечається Паша. – Можуть, – радісно сміється старий. – Ага, – ще раз погоджується Паша. – А що ж **ваші** не відповідають? – раптом питає його старий*» (Жадан «Інтернат», с. 232).

Проведений аналіз засвідчив, що концепт «зрадник» у прозовій творчості С. Жадана лінгвалізується за допомогою різних вербалізаторів, з-поміж яких – лексеми на позначення відповідного поняття (ім'я концепту, спільнокореневі слова, синоніми до концептуалізованого поняття), фразеологізми, синтаксичні конструкції (різноструктурні словосполучення і речення), або ж інформація про зрадників імплікується в тексті.

4.2. Ядерні і периферійні компоненти в структурі концептуалізованого поняття «зрадник»

У прозі С. Жадана основним виразником ядерної частини в структурі концепту «зрадник» є його ім'я, яке, щоправда, в контексті його творів трапляється не так часто, та спільнокореневі з ним слова. Вони об'єктивують образи зрадників у різних площинах: громадянській, інтимній, морально-етичній, наприклад: *«Як би там не було – життя робить із людей слабаків і зрадників»* (Жадан «Ворошиловград», с. 520-521); *«Щось сталося, щось жахливе й невідворотне, щось змусило її зрадити»*, – думав він, стоячи на польському кордоні...» (Жадан «Гімн демократичної молоді», с. 164).

Натомість помітно вираженішою є приядерна зона, яку формують номінації, що виступають синонімами до основного імені концепту. Більшість із них належить до профілю «той, хто зраджує державу, народ» та характеризується такою семантикою:

- 1) 'той, хто співпрацює з ворогом': *колаборант*;
- 2) 'той, хто зраджує в умовах воєнних дій': *дезертир*;
- 3) 'той, хто чинить розбрат': *сепаратист, антимайданівець*;
- 4) 'той, хто стає пристосованцем': *конформіст, кон'юктурник*.

Маніфестантами профілю «той, хто чинить морально-етичну зраду» є передусім жаргонні висловлювання, що презентують ближню периферію, наприклад: *зливати друзів, здавати своїх, стукати на когось*: « – Проблема в тому.., що хтось стукає. Тобто передає дані. І схоже, що це хтось із цивільних» (Жадан «Інтернат», с. 38). У межах ближньої периферії розглядаємо

і жаргонізми на кшталт *кидати на бабки*, *кришувати*: «*Наших клієнтів вони теж кинули на бабки*» (Жадан «Ворошиловград», с. 528).

До ближньої периферії належать також лексеми, що об'єктивують уявлення про зраду, вживаючись у переносному значенні, зокрема *фашист* (виражає найвищий ступінь зневаги до когось): «*На цих **фашистів** ніколи не можна покладатись, обов'язково здадуть*» (Жадан «Депеш Мод», с. 95), та номінації прихильників окремих політичних діячів, наприклад, *сталініст*.

До ближньої периферії в структурі аналізованого концепту зараховуємо й антропоніми, що об'єктивують уявлення про політиків, які зрадили державу, народ, як-от: *В. Янукович*, *М. Добкін*, *О. Єфремов*, наприклад: «*Уздовж траси передвиборна агітація кандидатів у президенти. Багато **Добкіна**. У Києві його білборди старанно заливають зеленкою. Тут не чіпають*» (Жадан «Луганський щоденник», с. 303).

Здебільшого номінації, що формують ближню периферію, характеризуються яскраво вираженою негативною експресією, яку нерідко конотують дієприкметники, дієслова та віддієслівні іменники: *куплений*, *проплачений*, *продажний* та спільнокореневі з ними слова *продатися*, *продажність*, наприклад: «*Петиції **проплачені**, губернатор **куплений**, твій кандидат **куплений** – ти знаєш, кому **продався** твій кандидат?!*» (Жадан «ANARCHY IN THE UKR», с. 78-79) або «*...марно думати, що будь-який, навіть найменший вияв твоєї **продажності** минеться даром і не буде тобі зарахований арбітрами матчу! Тільки не в цьому житті. Бо в цьому житті поміж балетом і свободою завжди потрібно вибирати свободу...*» (Жадан «ANARCHY IN THE UKR», с. 196).

Щодо дальньої периферії, то вона включає різні словосполучення, наприклад: *антинародний режим*, *зраджувати традиції*, *шлях колаборанства*, *добровільний вигнанець* (у значенні «емігрант»): «*Тисячі **добровільних вигнанців**, котрі перетинають символічні європейські кордони, намагаючись за будь-яку ціну досягти солодких об'єднаних вавилонських передмість, стирають спогади, відмовляються від минулого, змінюють біографії,*

підписують угоди і виїждять подалі від непривітного сонця своєї безнадійної батьківщини» (Жадан «Біг Мак», с. 296).

Її також формують образи, що є символами російського імперіалізму, як-от георгіївська стрічка: *«В Алчевську загалом усе тихо й спокійно. Навіть машини з георгіївською символікою не трапляються. На порожній автостанції сидить, щоправда, якийсь самотній пасажир із подібним ідентифікаційним знаком...»* (Жадан «Луганський щоденник», с. 311).

Дальню периферію презентують і суб'єктивні виразники концептуальних смислів, які репрезентують зраду залежно від контексту, наприклад: *банківська наволоч, бізнесмен, політик, адвокат, студент, аналітик, власник, комітетчик, сатаніст, повія, жінка легкої поведінки, капіталіст, батько, лідер, поліцейський*, наприклад: *«Вони всі тут народились і живуть. Але поводять себе, мов на вокзалі, розумієш? Так, наче потяг уже подали і вони тут із усіма прощаються. І вже нікому нічого не винні, і можна все розхуячити і спалити, тому що потяг – ось він, стоїть, чекає. Ось так вони поводяться. І я не розумію – чому? Вони ж, суки, тут живуть. У цих містах. Вони тут виростили. Ходили до школи, пропускали уроки, грали у футбол. Вони тут жили все життя. Так що ж вони випалюють усе за собою? Вся ця підарня, яка пре звідусюди, яка зараз по-справжньому стає на ноги. Уся ця **банківська наволоч, мінти, бізнесмени, молоді адвокати, перспективні політики, аналітики, власники, блядь, капіталісти** – що вони поводять себе так, ніби їх сюди прислали на канікули? Ніби їм завтра звідси їхати? Вони ж насправді нікуди не поїдуть»* (Жадан «Ворошиловград», с. 532). У наведеному контексті йдеться про байдужість мешканців до свого міста, а в широкому значенні – про відсутність у них чіткої громадянської позиції, про зраду самих себе.

Дальня периферія також представлена окремими фразеологізмами, як-от блудний син: *«Протестанти прийняли його як блудного сина і замовили йому велике панно у спортивної залі своєї школи»* (Жадан «Біг Мак», с. 228) та обценною лексикою: *вилупок, ублюдок, сука* та под.: *«Один мій знайомий...*

закохався... Його дівчина була філологом, вчила іноземні мови, **сука була рідкісна**, але він на це не зважав, закохався, одним словом. І ось вона, я ж кажу – **сука**, несподівано вирішила поїхати в Берлін на мовну практику. Він провів її на вокзал, довго й пристрасно обіцяючи їй чекати, вона неухважно слухала, на прощання печально його поцілувала й поїхала. А він із розпуки запив. Через місяць хтось сказав йому, що вона в Берліні вийшла заміж, покинула рідний університет, забила на мовну практику, знайшла собі якогось італійця й вийшла за нього заміж» (Жадан «Гімн демократичної молоді», с. 163). У наведеному контексті концептуалізоване поняття зрадника об'єктивується в межах профілю «той, хто зраджує чоловіка / дружину, коханих».

Польову структуру концепту «зрадник» щодо вираження в ній ядерної, придерної і периферійної зон концепту у відсотковому співвідношенні демонструє рисунок 4.1.

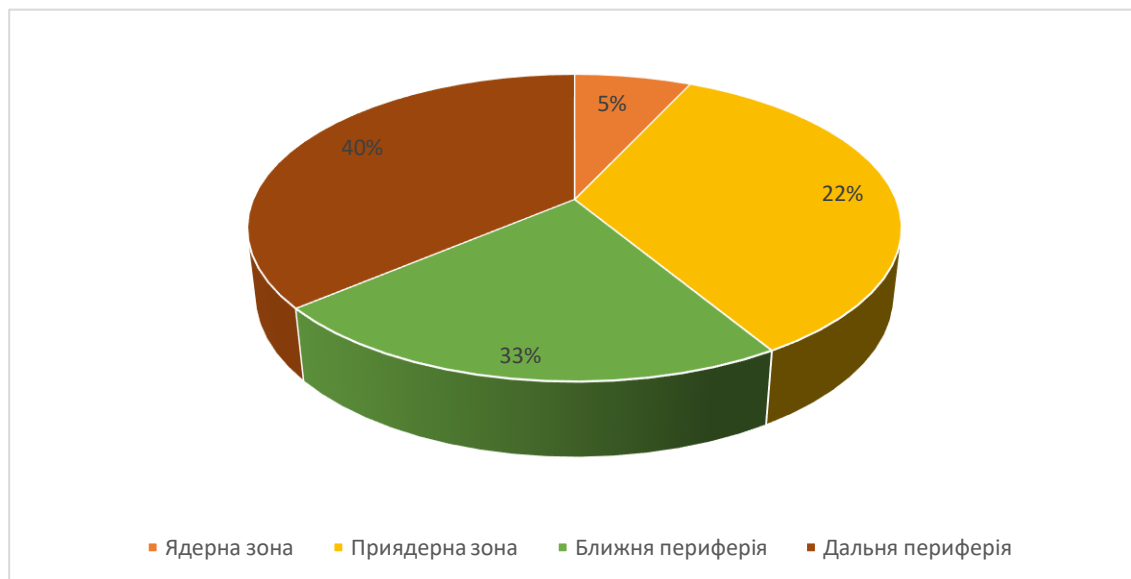

Рис. 4.1. Польова структура концепту «зрадник» у художній картині світу С. Жадана (у відсотковому відношенні)

Польову модель відповідного концепту у прозовій творчості С. Жадана відображає рисунок 4.2.

Рис. 4.2. Польова модель концепту «зрадник» у художній картині світу С. Жадана

Отже, проведений аналіз засвідчив, що назви-репрезентанти ядра та приядерної зони концепту «зрадник» у прозі С. Жадана становлять близько третини від усієї кількості мовних об'єктивацій; інші дві треті номінацій належать до периферії й беруть важливу участь у формуванні асоціативно-образного шару в структурі досліджуваного концепту.

4.3. Семантико-когнітивна природа концепту на позначення зрадника

Концепт «зрадник» у прозовій творчості С. Жадана характеризується не лише розгорнутим номінативним полем, розмаїттям ознак, багат шаровою структурою, а й є когнітивно багатоплановим. Його семантика реалізується в різних площинах: громадянській, особистісній, філософській, інтимній. Складність і багатовимірність аналізованого концепту пояснюється насамперед тим, що на авторську інтерпретацію зради впливає низка об'єктивних і суб'єктивних чинників, різні емоційні стани самого письменника, через що в його уявленні вона тісно пов'язана зі страхом, байдужістю, відчуттям покинутості, небажанням і невмінням брати відповідальність за власне життя, відчуженням тощо.

Щодо концептуальних смислів, які конотує концепт «зрадник», то вони реалізуються в межах трьох лексико-семантичних груп: «назви зрадників рідного краю, держави, народу», «номінації зрадників рідних, колег, друзів», «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе» (див. Додаток Б).

4.3.1. Лексико-семантична група «назви зрадників рідного краю, держави, народу»

Найбільш репрезентативною в художній картині світу С. Жадана є лексико-семантична група «назви зрадників рідного краю, держави, народу», що дозволяє виділити в ній такі підгрупи: «зрадники держави і свого народу», «люди із задатками зрадництва», «байдужі люди як зрадники».

Найбільшу кількість концептуальних смислів об'єднує підгрупа «зрадники держави і свого народу». Одним з ядерних семантичних компонентів у структурі аналізованого концепту є **‘той, хто зраджує батьківщину’**, реалізований у низці контекстів, де відображено події сучасної російсько-української війни, наприклад: *«Як я не помітив, що мої учні тепер воюють проти мене? Як я це пропустив?»* (Жадан «Інтернат», с. 254).

Чимало людей, передусім із прифронтових територій, звинувачує у всіх своїх бідах державу, владу, протиставляючи їй себе, внаслідок чого з'являється багато тих, хто симпатизує загарбникам і зі зневагою відгукується про захисників рідної землі. Подібну інформацію об'єктивує концептуальний смисл **‘той, хто симпатизує ворогові’**: *« – Перейдемо фронт, до станції доберемось. – Станцію теж візьмуть не сьогодні-завтра. Ти думаєш, вони тормознуть? Гнатимуть тих [воїнів ЗСУ – Н. Ю.], – показує у бік Паші, – до Дніпра. Так шо куда йти?»* (Жадан «Інтернат», 264). Наведений контекст відтворює один із діалогів, з якого нерідко важко зрозуміти, кого персонажі вважають «своїми», а кого – «чужими». Дихотомія «свій – чужий» («наш – ваш») у романі «Інтернат» є наскрізною, але особливого звучання вона набуває в контекстах, де йдеться про представників одного народу. На жаль, політична й ідейна розконсолідованість характерна для українців, насамперед тих, які живуть

поблизу лінії зіткнення, як персонажі творів С. Жадана: « – *Навалюють, – відповідає Паша неухважно, не знаючи, як відчепитись від цього божевільного з його пакетами. – Навалюють, – задоволено повторює старий. – Наші можуть. – Можуть, – не сперечається Паша. – Можуть, – радісно сміється старий. – Ага, – ще раз погоджується Паша. – А що ж ваші не відповідають? – раптом питає його старий*» (Жадан «Інтернат», с. 232).

Інший важливий мотив зради письменник пов'язує з людьми, які нищать економіку держави, не дбають про її розвиток, погрузли в корупції тощо. Часто такими персонажами у творах постають представники влади. Подібну інформацію конотують два концептуальні смисли: **‘той, хто зраджує державні інтереси’**: «*Продали авіацію, засранці*» (Жадан «Ворошиловград», с. 180) і **‘представник влади як зрадник’**: «*Нова естетика не може до кінця збити літери на фронтонах, прибрати скульптури, поставлені на дахах мого міста, вона не може витравити написи й вивіски, як кислотою витравлюють наколки, їй не стає духу, не вистачає вміння, а головне – їй немає чим замінити виважений візуальний ряд, яким користувалася колишня країна у своєму просуванні вперед, у жовті порожні піски забуття*» (Жадан «ANARCHY IN THE URR», с. 206).

Особливо обурює автора зрада працівників правоохоронних органів, що об'єктивує концептуальний смисл **‘поліцейський як зрадник’**: «*Питаюсь в Олега про настрої серед місцевої міліції. Він говорить, що розмовляв із кількома рядовими міліціантами, ті запевнили, що будуть захищати свої відділки, «якщо начальство накаже». А якщо не накаже – не будуть*» (Жадан «Луганський щоденник», с. 312-313).

Зраду батьківщини С. Жадан напряму пов'язує з корупцією, що в структурі відповідного концепту знаходить своє вираження в таких семантичних компонентах: **‘той, хто є корупціонером’**: « – *Брат, – заговорив нарешті другий, застібаючи на грудях блискавку синьої куртки, – так вас що, в натурі губернатор кришує? – Да-да, – нетерпеливо відповів йому Славик і знову зашепотів до Гоги: – Нестачу спишемо на дитячі хори, я пробивав через*

управління, вони проведуть це через квартальний звіт як цільовий одноразовий платіж дітям-сиротам» (Жадан «Гімн демократичної молоді», с. 43) (наведений контекст засвідчує крайню безпринципність людей, які у своїх шахрайських схемах використовують сиріт) і **‘той, хто наживається на війні’**: «...Гога, як молодий спеціаліст, виїхав на Кавказ і взяв участь у російсько-чеченській війні. Причому на чистому боці він її взяв, визначити було важко, оскільки виступав Гога як підрядник, закупував у російського мінздрава медикаменти й перепродував їх адміністраціям грузинських санаторіїв, де лікувались чеченці» (Жадан «Гімн демократичної молоді», с. 21) (не менш обурливими для письменника є вчинки людей, які заробляють на крові інших).

З огляду на те, що події у багатьох творах С. Жадана відбуваються на сході України в період російської агресії, концептуально навантаженими постають індивідуальні смисли, які розгортають і доповнюють попередні: **‘той, хто є сепаратистом’**: «Розповідають, що в місті нещодавно відбувалася виїзна сесія Луганської облради. Депутати пропонували звернутися по допомогу як не до Путіна, то принаймні до легітимної влади, до Януковича. Про настрої в місті говорять із неприхованою гордістю: учора, мовляв, була спроба організувати проросійський мітинг, але мітингувальників одразу ж оточила значно більша кількість проукраїнськи налаштованих громадян, сепаратисти просто розійшлися» (Жадан «Луганський щоденник», с. 305-306) і **‘той, хто є колаборантом’** (йдеться насамперед про добровільну співпрацю з ворогом): «— А її батьки де? Не змогли приїхати? — Не змогли... В окупації вони. — Не встигли виїхати? — Не захотіли. — І що роблять? Працюють. — На кого? — На пенсію» (Жадан «Арабески», с. 114).

Концептуально близькими до вказаних є і такі індивідуальні смисли, як:

‘той, хто є дезертиром’: «...у всіх казармах пахне тушонкою і дезертирами...» (Жадан «Депеш Мод», с. 90);

‘той, хто переховується від служби в армії’: «Сам він уже кілька місяців переховувався у друзів, косячи від служби в збройних силах республіки. Йй у

ньому подобалось, гадаю, саме це дитяче самовпевнене бажання уникнути проблем за рахунок повного їх, проблем, ігнорування» (Жадан «Біг Мак», с. 354);

‘той, хто відвідує проросійські мітинги’: *«Проросійські мітинги в Алчевську доволі мирні й нечисленні. Нічого не захоплюють»* (Жадан «Луганський щоденник», с. 312) (автор констатує, що такі мітинги, хоч і нечисленні, але відбувалися);

‘той, хто є прихильником Росії’: *«Місто, наскільки можна зрозуміти, проти федералізації, хоча ось одному з проукраїнських активістів спалили днями магазинчик. У центрі на деревах – жовто-блакитні мітки. На виїзді – уже біло-синьо-червоні»* (Жадан «Луганський щоденник», с. 307) (наведений контекст засвідчує, що, незважаючи на значну кількість проукраїнськи налаштованих людей, у місті було багато і тих, хто симпатизував ворогові);

‘той, хто носить георгіївську символіку’: *«В Алчевську загалом усе тихо й спокійно. Навіть машини з георгіївською символікою не трапляються. На порожній автостанції сидить, щоправда, якийсь самотній пасажир із подібним ідентифікаційним знаком...»* (Жадан «Луганський щоденник», с. 311) (у такий спосіб окремі персонажі твору демонструють свою підтримку ворога) .

Ще одним концептуальним смислом у межах аналізованої підгрупи є **‘той, хто забуває батьківщину’**: *«Тисячі добровільних вигнанців, котрі перетинають символічні європейські кордони, намагаючись за будь-яку ціну досягти солодких об’єднаних вавилонських передмість, стирають спогади, відмовляються від минулого, змінюють біографії, підписують угоди і виїждять подалі від непривітного сонця своєї безнадійної батьківщини»* (Жадан «Біг Мак», с. 296) (йдеться не просто про трудових, політичних мігрантів чи біженців, а про людей, які намагаються назавжди порвати зв’язки з рідною землею).

Семантику у другій підгрупі «люди із задатками зрадництва» визначає інформація, пов’язана з такими рисами особи, як пристосуванство, боягузтво, підлість, продажність та под., засвідчена концептуальними смислами:

‘той, хто зрікається української мови’: *«Домовляємося, що на блокпостах будемо говорити російською»* (Жадан «Луганський щоденник», с. 304) (наведений контекст підтверджує думку про те, що на прифронтових територіях мова відіграє значення не тільки національного, а й політичного та ідейного маркера);

‘той, хто пристосовується’ (йдеться про людей, які легко змінюють погляди, оскільки бояться мати власні переконання, через які можуть постраждати, тому готові підтримувати будь-яку владу. У романах «Інтернат», «ANARCHY IN THE UKR», повісті «Луганський щоденник» автор намагається показати, що такі риси, як пристосуванство, байдужість, відстороненість повною мірою виявляються саме в межовій ситуації, в якій часто опиняються його персонажі, водночас письменник засуджує пристосуванців за їхнє негативне ставлення до тих, хто має стійкі переконання і знаходить у собі сили відстоювати їх): *« – Вона завжди була проти всіх. Паршива звичка... – Ось ти не такий, правда?.. Ти з усіма погоджуєшся, правда?»* (Жадан «Інтернат», с. 219);

‘той, хто стає донощиком’: *«– Проблема в тому.., що хтось стукає. Тобто передає дані. І схоже, що це хтось із цивільних»* (Жадан «Інтернат», с. 38);

‘той, хто ностальгує за СРСР’: (зауважимо, що один із персонажів роману «Інтернат», учитель фізкультури, шкодує за СРСР, вважає цю державу «нормальною», бо у свій час за крадіжку будматеріалів, якими він грався в дитинстві (іграшок тоді просто не було), його не посадили до в’язниці): *«Не в той час народились, не в тій країні. Інша річ – ми. Ось нам є що згадати... У нас була справжня країна, нам не треба було боятись. Я своє дитинство завжди згадую з усмішкою»* (Жадан «Інтернат», 156).

Хоча події, описані С. Жаданом, відбуваються вже в часи незалежної України, вони не позбавлені радянського післясмаку, що засвідчують окремі з концептуальних смислів, як-от **‘той, хто співпрацював із КДБ’:** *«Вову й Володю ми недолюбливали, але терпіли, вони вчилися на історичному і, як*

більшість відмінників з історичного, співпрацювали з КГБ...» (Жадан «Депеш Мод», с. 63) (у творі імплікується думка про таких людей як потенційних зрадників).

До осіб із задатками зрадників зазвичай належать продажні люди та боягузи, що демонструють відповідні концептуальні смисли: **‘той, хто продається’**: *«Революція зазнала поразки, реакція святкувала цілковиту й беззаперечну перемогу, одне гівно навколо, всі ублюдки, всі продались антинародному режиму з його комітетчиками й сатаністами, друзі порозбігались, літо було довге, але осінь була вже десь поруч, десь зовсім поруч»* («ANARCHY IN THE UKR», с. 275) та **‘боягузлива людина як зрадник’** (іноді важко сказати, де закінчується страх і починається зрада): *« – Знаєш, як у нас прапор зривали? – Ну?.. – Коротше, вони хотіли зірвати, а Ніна не давала... Тих, хто зривав, було всього двоє. І одна Ніна. А всі інші просто стояли й дивились»* (Жадан «Інтернат», с. 168).

Менш чисельною щодо семантичних компонентів у структурі концепту «зрадник» є підгрупа «байдужі люди як зрадники». Майже в кожному зі своїх творів С. Жадан наголошує, що байдужість, як правило, породжує зраду. Людина, яка ні в що не втручається, не має (чи не висловлює) власних переконань, думок намагається бути непомітною і повсякчас акцентує на тому, що вона поза політикою, пасивно сприяє тому, що до влади приходять проросійськи налаштовані люди. Це засвідчує концептуальний смисл **‘той, хто намагається залишатися осторонь, ні в що не втручатися’**: *«Малий усе допитувався в Паші, за кого він.., у кого стрілятиме. Паша... неохоче відповідав, що його це не стосується, що його ніхто не влаштовує, що він ні за кого»* (Жадан «Інтернат», с. 124).

Трагізму зображуваному додає те, що Паша працює вчителем української мови, якою розмовляє на уроках, але дуже рідко – у побуті. Навіть форма його імені зросійщена, що також є показовим. Із наближенням лінії фронту він усе більше боїться зізнаватися в тому, ким працює. Для нього знання мови дорівнює оволодінню граматиною і цього, на його думку, досить: *«Що я міг їм*

сказати, думає Паша, чого я їх узагалі можу навчити, крім граматики? Кожен сам собі вирішує, що робити, з ким бути. Кожен – сам за себе» (Жадан «Інтернат», с. 82–83) або «Я сюди нікого не кликав, нікого не виганяв. Я просто роблю свою роботу... Як на мене, заняття куди важливіше за стояння на блокпостах. Блокпости знесуть, а правила граматики залишаться» (Жадан «Інтернат», с. 155). У словах «я сюди нікого не кликав, нікого не виганяв», «до мене жодних претензій» передані нотки байдужості, яку він виявляв і тоді, коли почалися перші заколоти й акції сепаратистів: «Паша пробував усіх заспокоїти..., говорив, що їм боятися в будь-якому разі немає чого, що вони тут ні до чого, вони нікого не підтримують, Паша просто вчитель..., все інше його мало цікавить» (Жадан «Інтернат», с. 101). Не цікавлять учителя й політичні справи, у чому він відверто зізнається: « – Ви коли останній раз на вибори ходили? – Я, Ніно, туди не ходжу... – І як звати вашого депутата – не знаєте? – Поняття не маю. – І на чиєму боці він тепер воює – навіть не здогадуєтесь? – Ні» (Жадан «Інтернат», с. 158).

Тому закономірно, що персонажеві С. Жадана абсолютно байдуже, у якій країні жити. Це в структурі аналізованого концепту засвідчує смисл **‘той, хто є політично несвідомим’**: «І до чого тут політика? Кому взагалі потрібна політика?.. Проголосував одним із перших. За кого – навіть не згадає» (Жадан «Інтернат», с. 113–114).

Загалом у творах письменника простежується тісний взаємозв’язок між зрадою, байдужістю і страхом: зрада породжена байдужістю, а байдужість – страхом, наприклад: « – Там два трупи було, я цілий тиждень їздив, хоч би хто прибрав. – А сам чьо не прибрав? – Да... [навіщо – Н. Ю.] вони мені!.. Страшно брати в руки мертве. Ясно тобі?» (Жадан «Інтернат», с. 56-57). Люди бояться смерті, невизначеності, над ними досі тяжіє привид тоталітаризму, хоча більшість цього не усвідомлює.

Байдужість конотує і такий семантичний компонент, як **‘той (та), хто заробляє, продаючи себе (повія)’**. Анні з роману «Інтернат» однаково, кому продавати своє тіло, про ворогів вона навіть відгукується зі співчуттям і щиро

не розуміє Пашиного обурення: « – Тобі їх усіх шкода, так? Ти з усіма готова спати. – Ну а що? – не розуміє вона» (Жадан «Інтернат», с. 217).

Отже, лексико-семантична група «назви зрадників рідного краю, держави, народу» у прозовій творчості С. Жадана включає три підгрупи, які засвідчують важливість відповідної семантики в структурі досліджуваного концепту.

4.3.2. Лексико-семантична групи «номінації зрадники рідних, колег, друзів»

У межах вказаної ЛСГ найбільш репрезентативною постає підгрупа «зрадники рідних, коханих». За допомогою відповідних вербалізаторів письменник реалізує думку про ницість зради дітей, батьків, інших членів родини. Важливим семантичним компонентом в структурі аналізованого концепту є **‘той, хто зраджує дітей’**. Зрада дітей – одна з ключових проблем у романі С. Жадана «Інтернат». Так, дізнавшись про важку хворобу сина, мати вирішує віддати його до інтернату, але не для того, щоб забезпечити дитині відповідне лікування, а щоб позбутися його. Жінка ставить на дитині хрест, зраджує її, що засвідчує такий приклад: *«Аж сестра почала говорити... мовляв, з малим біда, треба щось робити, треба лікувати його, доки не пізно, хоча якщо по совісті, то вже давно пізно, сенсу в цьому особливого немає, ось так просто сталося й нічого тепер не поробиш, простіше здати його в інтернат і не мучитись»* (Жадан «Інтернат», с. 276). Варто додати, що подібних батьків у місті та околицях виявляється чимало: *«Їх сюди, як щенят до притулку звозять. Перекладають відповідальність на педагогічний колектив»* (Жадан «Інтернат», с. 153). або *«...батько його їх покинув, коли він ще зовсім малий був...»* (Жадан «Депеш Мод», с. 113) (в останньому випадку чоловік не просто йде з сім'ї, а залишає напризволяще малолітнього сина).

Трапляються випадки, коли зраджують діти. Інформацію про це об'єктивує концептуальний смисл **‘той, хто зраджує батьків’**: *«...їхня єдина донька піросла й послала їх обох...»* (Жадан «Депеш Мод», с. 183) (у наведеному

контексті йдеться про дорослу дочку, яка, приймаючи подарунки від батьків, не цікавиться їхнім життям і не допомагає їм).

Яскрава негативна конотація супроводжує концептуальний смисл **‘той, хто зраджує сестру / брата’**, коли йдеться про спробу зґвалтування й інцесту, наприклад: « – У мене є старший брат [...] Я його ненавиджу, хоча раніше дуже любила. – І що сталося? – Він чіплявся до мене. – Серйозно? – Серйозно. Він мене колись ледь не зґвалтував» («Депеш Мод», с. 196).

Досить часто С. Жадан порушує тему подружньої зради, що демонструють такі концептуальні смисли:

‘той, хто зраджує дружину / чоловіка’: « – Як вони з Тамарою жили? – Добре жили, – відповів Ернст. – Правда, недовго. Він до Таміли від неї пішов, до сестри її» (Жадан «Ворошиловград», с. 442) (трагізм підсилює те, що йдеться не лише про подружню зраду, але й зраду з боку сестри);

‘той, хто зраджує наречену / нареченого’: «Марат уже зустрічався з Аліною, вони навіть говорили всім про весілля, але тут його перемкнуло. ... його напарниця, ще зовсім юна, тиха й тонка, у якої не було нічого, крім спортивних перспектив, утратила від нього голову, і він теж утратив свою, причому задовго до цього, тож ніхто з них особливо ні про що не думав. Вони зачинилися в одній із кімнат і днями не вилазили з ліжка, цілуючись і виснажуючи одне одного» (Жадан «Ворошиловград», с. 34);

‘той, хто зраджує кохану / коханого’: «Його дівчина була філологом, вчила іноземні мови [...] І ось вона [...] несподівано вирішила поїхати в Берлін на мовну практику. Він провів її на вокзал, довго й пристрасно обіцяючи їй чекати, вона неуважно слухала, на прощання печально його поцілувала й поїхала [...] Через місяць хтось сказав йому, що вона в Берліні вийшла заміж» (Жадан «Гімн демократичної молоді», с. 163).

Семантично близьким до попередніх є концептуальний смисл **‘той, хто підставив родича’**: «Тепер історія з реєструванням фірми на моє ім'я видавалась дивною й нерозумною, брат мусив це все передбачити, він, на відміну від мене, все завжди прораховував, навіщо йому було підставляти мене,

я так і не зрозумів. А головне – чому він тепер зник, нічого не пояснивши, не лишивши жодних розпоряджень» (Жадан «Ворошиловград», с. 114).

Семантику аналізованого концепту помітно розгортають індивідуальні смисли, що презентують підгрупу «зрадники колег, друзів». До таких, зокрема, належать: **‘той, хто підставляє колег по роботі’**: «...я від початку говорив, що надовго його не вистачить, але мене не слухали, казали нічого, він нормальний загалом хлопець [...] Собаки вистачає днів на десять, після цього він запиває і на роботу більше не ходить» (Жадан «Депеш Мод», с. 18) і **‘той, хто зраджує однопартійців’**, наприклад: «І ось за що мене зло бере – його ж свої і здали, з фракції, ну, він же, по-перше, ревізіоніст, а по-друге – на трубі сидить, хто таке терпіти буде, розумієш? І здали його мадярам...» (Жадан «Гімн демократичної молоді», с. 119).

Дуже часто зі зрадою стикаються під час війни. Люди, рятуючи свої життя, нерідко кидають напризволяще тих, за кого несуть відповідальність. Так, одним із концептуальних смислів у структурі аналізованого концепту є **‘лідер (провідник) як зрадник’**: « – А де наш провідник? Його хто-небудь бачив?.. – Немає його,.. утік він. Відразу ж...» (Жадан «Інтернат», с. 93-94).

Водночас С. Жадан послідовно наголошує на тому, що друзів зраджувати не можна: « – Ви що, – вирішив уточнити, – хочете, щоби я дав свідчення проти Боліка? ... – Ну, вони ж тебе кинули? ... І що, по-твоєму, це причина, щоби здавати друзів?» (Жадан «Ворошиловград», с. 529) або «Ти думаєш, я через бабки почну зливати своїх друзів? Ти думаєш, що я здам їх через гроші? Де вас тільки таких беруть, реб'ята?» (Жадан «Ворошиловград», с. 530).

Отже, проаналізована ЛСГ представлена двома підгрупами, у межах яких реалізується семантика зрадництва рідних, колег, друзів.

4.3.3. Лексико-семантична група «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе»

Представлена в третьому підрозділі лексико-семантична група є найменш репрезентативною, що не передбачає виділення у її межах підгруп.

Характерно, що зраду Бога, релігії об'єктивують семантичні компоненти, які водночас вказують і на можливість державної зради. Це засвідчують такі концептуальні смисли: **‘релігійні діячі як зрадники християнських цінностей’** та **‘служителі церкви московського патріархату як зрадники’**. Показовим у цьому плані є зображення С. Жаданом священнослужителя московського патріархату, якого всі називають просто Лукічем: *«До кафе отець Лукіч під'їхав на вишневого кольору BMW. Брати розповіли йому про свої плани. Отець Лукіч задумався. Попросив собі пива до водки... дістав з-під поли свого твідового піджака важкий срібний хрест зеківської роботи»* (Жадан «Гімн демократичної молоді», с. 102-103). Наведений контекст демонструє схильність священника до надмірної розкіші, пияцтва, які він не має права дозволяти собі як духовна особа, а також його зв'язок із кримінальним світом. Або в іншому контексті: *«Отець підніс слухавку: «Да, – сказав, – да, Валюня, я передзвоню, я тобі передзвоню, що? Блядь, я ж сказав – я передзвоню!»»* (Жадан «Гімн демократичної молоді», с. 103), де священник уживає ненормативну лексику. Негативна експресія посилюється, коли автор згадує про судимості священнослужителя: *«...на Лукічу три судимості висять. І підписка про невиїзд»* (Жадан «Гімн демократичної молоді», с. 114).

До концептуальних смислів, які у структурі досліджуваного концепту репрезентують зраду самого себе, належать **‘той, хто зрадив свою мрію’**: *«Всі ми хотіли стати пілотами. Більшість із нас стала лузерами»* (Жадан «Ворошиловград», с. 41) і **‘той, хто зрадив своє місто’**: *«Вони всі тут народились і живуть. Але поводять себе, мов на вокзалі, розумієш? Так, наче потяг уже подали і вони тут із усіма прощаються. І вже нікому нічого не винні, і можна все розхуячити і спалити, тому що потяг – ось він, стоїть, чекає. Ось так вони поводяться. І я не розумію – чому? Вони ж, суки, тут живуть. У цих містах. Вони тут виростили. Ходили до школи, пропускали уроки, грали у футбол. Вони тут жили все життя. Так що ж вони випалюють усе за собою?»* (Жадан «Ворошиловград», с. 532). Подібні контексти засвідчують інфантильне ставлення окремих людей до свого життя,

майбутнього, їхню інертність, що виявляється в байдужому ставленні до рідного міста, своїх мрій тощо. Зрадниками стають люди, які без жалю залишають свою малу батьківщину, а також ті, що роблять подальше життя в рідному населеному пункті нестерпним: корупціонери, рейдери, ділки, недобросовісні бізнесмени.

За допомогою метафор письменник увиразнює мотив зради, якій піддаються не лише люди, а й речі (концептуальний смисл **‘той, хто зраджує предмети’**): *«Меблі були зайвими. На пошуки кращого життя зі своїми меблями не рушають. Їх лишають тут – тліти й померати»* (Жадан «Месопотамія», с. 200). Меблі в цьому контексті символізують зв’язок людини з певним локусом, що відіграв важливу роль у становленні її особистості і який вона зрадила.

Отже, попри незначну кількість відповідних семантичних компонентів у структурі концепту «зрадник», ЛСГ «найменування зрадників Бога, релігії, і самих себе» реалізує важливий пласт концептуальної семантики, що помітно розширює уявлення про зраду в художній картині світу Сергія Жадана.

4.4. Аксіологічна природа концепту «зрадник» у контексті творів С. Жадана

Концепт «зрадник» у творчості С. Жадана, як і в українській етнолінгвокультурі, належить до негативно маркованих. Маркерами негативно оцінки виступає передусім емоційно забарвлена лексика, обценна, жаргонна, іронічна, наприклад: *«Вся ця підарня, яка пре звідусюди, яка зараз посправжньому стає на ноги. Уся ця банківська наволоч, мінти, бізнесмени, молоді адвокати, перспективні політики, аналітики, власники, блядь, капіталісти – що вони поводять себе так, ніби їх сюди прислали на канікули? Ніби їм завтра звідси їхати? Вони ж насправді нікуди не поїдуть»* (Жадан «Ворошиловград», с. 532) або *«Ти що ідіот, кажу я йому, тут всюди камери, нічого, не бійся, сміється він, що значить не бійся, кажу я, це тобі нічого не буде – дадуть ще раз по голові, так тобі це навіть і не зашкодить, а мене*

просто викинуть з вашої країни і більше ніколи не впустять! Ти конформіст, ображається він» (Жадан «Біг Мак», с. 64).

В об'єктивації аксіологічних параметрів аналізованого концептуалізованого поняття спостерігаємо певну закономірність, що відображається у взаємозв'язку між різними ступенями негативної та позитивної оцінки семантичних компонентів у його структурі. Так, найчастіше максимальним ступенем негативної оцінки позначені ті смисли, які належать до ядерної і приядерної зон, а середнім і мінімальним – ті, що перебувають на периферії.

Зокрема, максимальний ступінь негативної оцінки конотують семантичні компоненти, через які об'єктивуються уявлення про людей, які зраджують свій народ, державу, є симпатиками ворога, сепаратистами, наприклад: *«Розповідає, що мінти здали вчора сепаратистам списки майданівців – з адресами і номерами телефонів»* (Жадан «Луганський щоденник», с. 316). Такі особи зраджують свідомо, безпринципно, без жодних докорів сумління, нерідко – заради матеріальної вигоди. Це учні, які воюють проти своїх вчителів на боці загарбників; люди похилого віку, які ностальгують за СРСР; поліцейські, які перейшли на бік ворога; несвідомі громадяни, які вважають росіян «своїми», а українців – «чужими».

Різко письменник негативно оцінює батьків, які зраджують своїх дітей, залишають їх у біді, віддають до інтернату, не хочуть нести за них відповідальність.

Автор послідовний у своїх антипатіях до людей, які у важкий для батьківщини час покидають її й одразу ж забувають: *«Тисячі добровільних вигнанців, котрі перетинають символічні європейські кордони, намагаючись за будь-яку ціну досягти солодких об'єднаних вавилонських передмість, стирають спогади, відмовляються від минулого, змінюють біографії, підписують угоди і виїждять подалі від непривітного сонця своєї безнадійної батьківщини»* (Жадан «Біг Мак», с. 296).

До негативно маркованих семантичних компонентів у структурі концепту «зрадник» належать ті, через які реалізується семантика пристосуванства, політичної несвідомості. Часто контексти, у яких об'єктивується досліджуваний концепт, позначені відтінком іронії, що демонструє послаблення негативної експресії, наприклад: *«Я, як старий кон'юктурник, учив «Собак» правилам поведінки. Головне, говорив, пам'ятайте про політкоректність і купуйте квитки в громадському транспорті»* (Жадан «Біг Мак», с. 305).

Різко негативна оцінка відсутня і в об'єктивації уявлень про зраду, скоєну через страх. Натомість помітно більше зневаги й осуду викликають персонажі, які стають зрадниками через байдужість, пасивність, відсутність активної громадянської позиції. Негативні враження посилюються від того, що серед зрадників є навіть вчителі української мови, як-от Паша, головний персонаж роману «Інтернат». Його громадянську позицію, а точніше, її відсутність, ілюструє такий промовистий контекст: *«Я сюди нікого не кликав, нікого не виганяв. Я просто роблю свою роботу. Я просто вчу дітей правильно писати. Як на мене, заняття куди важливіше за стояння на блокпостах. Блокпости знесуть, а правила граматики залишаться. Тож до мене жодних претензій»* (Жадан «Інтернат», с. 155). Пашу важко назвати зрадником. Іноді здається, що він просто не має кого чи що зраджувати. Він залишається осторонь усіх важливих подій, які відбуваються в житті його близьких. Чоловік стає одинаком у своїй родині і країні, наче дитина-сирота в інтернаті, проте він, як і багато інших персонажів твору, сам обрав для себе таке життя. Чоловіка дивують розмови про своїх і чужих, бо для нього всі чужі.

Письменник звертає увагу на недовіру як одну з передумов зради. Так, на межових територіях, де ведуться активні бойові дії, особливо відчутна недовіра українських військових до місцевого населення, що засвідчує такий контекст: *«Паша боязко обходить чергову групу, помічає, як недовірливо дивляться на нього бійці»* (Жадан «Інтернат», с. 28).

Для творчості С. Жадана загалом характерні інші акценти, ніж для Р. Іваничука: байдужа людина закриває очі на несправедливість і корупцію; її не цікавить минуле власної держави, тому вона легко може потрапити під вплив ворожої пропаганди: *«Кордони не стосуються моєї пам'яті, так само як її не стосується тоталітаризм чи корупція»* (Жадан «Біг Мак», с. 320).

Те, наскільки складною є проблема тоталітарного минулого, коли десятиліттями перекручували історію, що негативно впливало на суспільну свідомість, демонструє такий діалог між персонажами, один з яких є іноземним журналістом: *« – Ви вже в дитинстві знали про тоталітаризм? – Так. – А від кого ви про це дізналися? – Від дідуся, – чесно відповів я. – З маминого боку. – Він бачив це на власні очі? – Так. – І що? — Нічого. Він сталініст. – Хто? – Сталініст, – пояснив я. – Фанат Сталіна. – Журналіст подивився на мене як на людину, котра наговорює на власного дідуся. – Як це, – не зрозумів він, – людина пережила тоталітаризм і лишається фанатом Сталіна?»* (Жадан «Біг Мак», с. 318).

Нерідко байдужість поєднується зі страхом: *«Знаєш, як у нас прапор зривали?.. Коротше, вони хотіли зірвати, а Ніна не давала. А всі стояли й дивились... Тих, хто зривав, було всього двоє. І одна Ніна. А всі інші просто стояли й дивились. І нічого не робили. Чоловік сто – дивились, нічого не робили»* (Жадан «Інтернат», с. 168). Зрештою, лейтмотивом першої частини твору є думка про те, що кожен сам за себе. Алегорією на таке суспільство, де руйнуються сімейні, дружні зв'язки, є інтернат.

С. Жадан негативно ставиться до продажного кохання, особливо з ворогом. Про відсутність будь-яких принципів і конформізм таких людей йдеться у наступному контексті: *« – Тобі їх усіх шкода, так? Ти з усіма готова спати. – Ну а що? – не розуміє вона»* (Жадан «Інтернат», с. 217).

Проте якщо подібну зраду автор різко засуджує, то в інших творах, передусім ранніх, подружня зрада, як і зрада в коханні, маркується менш негативно. Іноді такий вчинок письменник намагається пояснити чи навіть виправдати: *«Тому що одна річ – спати в чужому будинку з чужою жінкою, і*

зовсім інша – кинути того, кого кидати не можна» (Жадан «Депеш Мод», с. 60). На думку окремих із персонажів, інтимні стосунки з іншою людиною не завжди є зрадою, хоча таку оцінку, на наш погляд, не можна вважати об'єктивною.

У поодиноких випадках у творчості С. Жадана експлікується зрада, скоєна тваринами: *«Кричать до пса. Не віддам, вирішує Паша, нізащо не віддам. Але боєць уже шарить кишенями. І дістає звідти замусолений снікерс. Розриває упаковку, надкушує, решту кидає на асфальт, просто під танк. Пес тут-таки зводиться на лапи й, підібгавши хвоста, спускається вниз. Хапає снікерс, пожадливо його ковтає, лягає під машиною, намагаючись не дивитися на Пашу»* (Жадан «Інтернат», с. 79). Негативні відчуття подвоюються, адже зрада набуває всеохопного характеру, причому під тиском страху. Усе це засвідчує високий рівень негативної експресії, властивої досліджуваному концепту.

Негативна оцінка послаблюється, коли зрадниками почуваються українські військові які, виконуючи наказ командування, змушені відступити з поля бою. Однозначно визначити оцінку в подібних випадках важко. Військові не винні в тому, що відступають, проте відчують себе зрадниками, бо не мають можливості продовжувати боротьбу: *«...місто здали, залишили разом з усіма, хто там живе, віддали в чужі руки, не втримали, відступили, вилізли з пастки. І добре тим, хто виліз, а як бути тим, хто залишився там, на розстріляних вулицях? Хто їх звідти забере? Що ж ми, кричить він, не опускаючи кулаків, кинули, втекли, залишили місто? Як же те так? Хто буде за це відповідати?»* (Жадан «Інтернат», с. 21). Тут автор швидше наштовхує на думку про зраду командування, серед якого чимало тих, хто співпрацює з ворогом. Але відданість і совісність звичайних солдатів, які щиро переймаються долею цивільного населення, не може не захоплювати і, звісно, викликає лише позитивну оцінку.

Отже, здійснений аналіз засвідчив, що більшість концептуальних смислів у структурі концепту «зрадник» марковані негативно, проте окремі з них можна кваліфікувати як потенційно оцінні, що можуть набувати негативного чи рідше

позитивного забарвлення залежно від контексту. Загалом С. Жадан трактує зраду як негативне явище, здебільшого без пом'якшень і виправдань, зазначаючи водночас чинники, здатні послабити негативне ставлення до зрадників, зокрема такі, як страх за життя, відчай, безвихідь, інстинкт самозбереження та інші.

4.5. Спільне та відмінне в мовній об'єктивації концепту «зрадник» у творчості Р. Іваничука та С. Жадана

Лінгвалізація концепту «зрадник» у прозовій творчості Р. Іваничука та С. Жадана засвідчила як багато спільного, так і відмінного. Зокрема, багато подібного спостерігаємо в особливостях його його вербалізації. До основних репрезентантів досліджуваного концепту у прозі обох авторів належать:

- ім'я концепту та похідні від до нього: *«Зрадник вистукав по стовбурі пароль, й за хвилину з дупла виглянула голова: був це Марко. Він упав від короткої автоматної черги...»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 484); *«Більшість із них зраджували й здавали своїх. Думаю, це саме від беззахисності. Як би там не було – життя робить із людей слабаків і зрадників»* (Жадан «Ворошиловград», с. 520-521);

- назви на позначення осіб, які чинять розкол, наприклад, *сепаратист, сепаратник*: *«Порадимося з ними, як боротися проти сепаратників!»* (Іваничук «Край битого шляху», с. 196); *«Розповідає, що мінти здали вчора сепаратистам списки майданівців – з адресами і номерами телефонами»* (Жадан «Луганський щоденник», с. 316);

- номінації осіб, схильних до пристосуванства, як-от *конформіст, кон'юктурник* (варто зазначити, що у творах С. Жадана, на відміну від Р. Іваничука, ці вербалізатори часто іронічно чи жартівливо забарвлені): *«...Ти стаєш конформістом, Йосафате, а тому й на волі будеш невільним, й створена тобою наука стане надбанням чужинця...»* (Іваничук «Вогненні стовпи», с. 138) і *«Ти що ідіот, кажу я йому, тут всюди камери, нічого, не бійся, сміється він, що значить не бійся, кажу я, це тобі нічого не буде –*

дадуть ще раз по голові, так тобі це навіть і не зашкодить, а мене просто викинуть з вашої країни і більше ніколи не впустять! Ти **конформіст**, ображається він» (Жадан «Біг Мак», с. 64));

- найменування осіб, що зраджують під час війни: «...у всіх казармах пахне тушонкою і **дезертирами...**» (Жадан «Депеш Мод», с. 90); «Почалося дезертирство. На очах у старшин **жовніри кидали кріси й покидали місто**, для польових судів не було часу, та й усіх не розстріляєш, усе ж таки свої» (Іваничук «Бо війна – війною», с. 212));

- однакові фразеологічні одиниці, як-от **блудний син** (як і деякі інші, у творах С. Жадана має часто іронічне забарвлення): «Протестанти прийняли його як **блудного сина** і замовили йому велике панно у спортивної залі своєї школи» (Жадан «Біг Мак», с. 228) та «**Найнебезпечніші для імперії – прозрілий раб, воскреслий Лазар і навернений блудний син**» (Іваничук «Орда», с. 109));

- подібні синтаксичні конструкції (словосполучення, прості й складні речення, синтаксичні структури із прямою мовою, діалогічні репліки).

Водночас вербалізація аналізованого концепту в досліджуваних творах двох письменників демонструє значно більше відмінних, ніж спільних ознак. Так, з огляду на різноплановість прозової спадщини Р. Іваничука, номенів на позначення концепту «зрадник» у його текстах виявлено більше. Зокрема, спостерігаємо тут такі закономірності:

- велику кількість синонімів до імені концепту, наприклад: *запроданець, змовник, братовбивця, перелюбник, перекинчик, міжусобник, клятвopорушник, відступник, ребелізант, заколотник* тощо;

- розгорнуту систему номінацій на позначення:

- віровідступників: *ренегат, хриstopродавець, безбожник, вихрест, басурмен, потурнак, святотатець, лжемесія;*
- донощиків: *донощик, інформатор, вивідувач, конфідент, навідник, сексот, стукач, тайняк, стробок;*
- осіб із комплексом національної меншовартості: *хохол, недоляшок, галушечник, рутенець, напівкровка, українофоб;*

- поширене вживання антропонімів: *І. Барабаш, І. Ніс, І. Брюховецький, Ф. Прокопович, М. Гоголь. А. Гітлер, С. Чалий, А. Бульба, Юда, Каїн, Янус* та ін. (варто зазначити, що в текстах С. Жадана образи зрадників представлені поодинокими власними назвами. Найчастіше це прізвища проросійських політиків періоду незалежності України – *В. Янукович, М. Добкін, О. Єфремов*. У творах Р. Іваничука виявлено понад 50 таких онімів, серед яких номінації політиків, військових, релігійних діячів, письменників, літературних персонажів, біблійних постатей, міфологічних образів);

- використання виражальних можливостей переносного значення для негативнооцінного маркування образів зрадників: *раб, потопельник, невільник, найманець, чужинець, карлик, гвинтик, німий*;

- умотивоване введення в текст зоонімів: *шакал, блощиця, тарган, гієна, ящер*;

- вживання метафоричних номінацій: «*Юда ходить серед народу і таврує, таврує лоби рабів...*» (Іваничук «Бо війна – війною», с. 157); *спеліло її серце від зради*;

- використання порівняльних конструкцій: «*Зраджував, мов Юда, Іслам-Гірей III гетьмана Хмельницького аж тричі...*» (Іваничук «Я – Фатьма-ханум», зб. «І земля, і зело, і пісня», с. 82); «*...немов новітній Каїн, започаткував він убивство співців...*» (Іваничук «І земля, і зело, і пісня», с. 44; «Шрами на скалі», с. 215).

Особливості вербалізації концепту «зрадник» у творах С. Жадана засвідчують:

- широке використання обценної лексики: *сука, вилупок, ублюдок, підарня*) (Р. Іваничук рідше використовує вульгаризми для характеристики образів зрадників, здебільшого вкладаючи їх в уста своїх персонажів), а також сленгізмів, жаргонізмів: *кинути на бабки, здавати своїх, стукати* (на когось), *зливати друзів*;

- уживання слів, які ввійшли в активний ужиток із початком Революції гідності, на зразок *антимайданівець*;

- частотне використання засобів комічного, передусім іронії: «Я, як старий кон'юктурник, учив «Собак» правилам поведінки. Головне, говорив, пам'ятайте про політкоректність і купуйте квитки в громадському транспорті» (Жадан «Біг Мак», с. 305).

Р. Іваничук, об'єктивуючи проблему зради, нерідко звертається до історичного контексту, зокрема тоді, коли апелює до теми яничарства. Загалом письменник часто вдається до історичних аналогій, не маючи змоги відверто писати про вияви сучасного йому зрадництва й пристосуванства. С. Жадан, навпаки, тему зради розглядає на прикладі сучасних реалій життя, він відкрито показує зрадників під час Майданів, війни. Цим, очевидно, можна пояснити і те, що перший із митців, змальовуючи образи зрадників, використовує багату метафорику, а другий – частіше вживає вульгаризми та надає багатьом вербалізаторам іронічної конотації, що характерно для творчості письменників-постмодерністів.

Доведено, що структура концепту «зрадник» у творчості Р. Іваничука та С. Жадана має польову модель і є досить подібною. Ядро у текстах обох авторів представлене іменем концепту та спільнокореневими словами, у межах приядерної зони перебувають синоніми до імені номінації. Ближню периферію формують найменування людей, схильних до зради, тоді як дальня периферія у творчості Р. Іваничука представлена антропонімами, асоціативними назвами, фразеологізмами, образно-виражальними засобами, а в С. Жадана – жаргонізмами, фразеологізмами, обценною лексикою, контекстуальною семантикою.

Кількісне співвідношення мовних об'єктивацій концепту «зрадник» у межах його структури у творах Р. Іваничука та С. Жадана можна простежити у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Кількісне співвідношення мовних об'єктивацій у структурі концепту «зрадник» у творах Р. Іваничука та С. Жадана

	Р. Іваничук	С. Жадан
--	-------------	----------

Ядро	9%	5%
Приядерна зона	38%	22%
Ближня периферія	19%	33%
Дальня периферія	34%	40%

У творчості обох письменників концепт «зрадник» представлений смислами, що відповідають трьом профілям зради: *зрадливий правитель, зрадливий громадянин* (державні зрадники); *зрадливий чоловік / дружина* (подружні зрадники); *зрадливий релігійний діяч, людина, яка зраджує сама себе* (ті, хто скоюють морально-етичну зраду).

Виявлені концептуальні смисли реалізуються у межах трьох лексико-семантичних груп:

- 1) назви зрадників рідного краю, держави, народу;
- 2) номінації зрадників побратимів, рідних, друзів (у Р. Іваничука) та рідних, друзів, колег (у С. Жадана);
- 3) найменування зрадників Бога, релігії і самих себе.

Найбільш репрезентативною в цьому плані є перша лексико-семантична група, представлена більше ніж 40 концептуальними смислами у творчості Р. Іваничука та понад 25 – у С. Жадана. У прозі Р. Іваничука виокремлюємо в її межах 4 підгрупи («зрадники держави і свого народу», «особи з комплексом національної меншовартості», «люди із задатками зрадництва», «байдужі люди як зрадники»), у С. Жадана, відповідно, – 3 підгрупи, крім найменувань на позначення осіб з комплексом національної меншовартості.

Особливості мовної об'єктивації концептуальної семантики представлено в таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

ЛСГ «назви зрадників рідного краю, держави, народу»

Подібні концептуальні смисли	Концептуальні смисли, реалізовані в прозі Р. Іваничука	Концептуальні смисли, реалізовані в прозі С. Жадана

<p>‘той, хто зраджує національні інтереси’, ‘представники влади як зрадники’, ‘лояльний до окупаційної влади’, ‘той, хто відмовляється від Батьківщини’, ‘той, хто забуває батьківщину’, ‘той, хто став ворогом для земляків’, ‘той, хто є донощиком’, ‘той, хто співпрацює зі спецслужбами на шкоду співвітчизникам’, ‘той, хто є пристосуванцем’, ‘той, хто є сепаратистом’, ‘той, хто веде міжусобну боротьбу’, ‘той, хто є колаборантом’, ‘той, хто стає зрадником через дезертирство’, ‘представник влади як зрадник’</p> <p>‘той, хто є запроданцем’, ‘той, хто є пристосуванцем, конформістом’, ‘той</p>	<p>‘той, хто є псевдопатріотом’, ‘той, хто шпигує, шпигун’, ‘той, хто є катом власного народу’, ‘той, хто відмовляється від батьківщини’, ‘той, хто став чужинцем серед своїх’, ‘той, хто ненавидить своїх співвітчизників’, ‘той, хто бере участь в національних утисках власного народу’, ‘той, хто працює на благо чужого народу’, ‘той, хто став відступником’, ‘той, хто відмовляється від власного імені’, ‘той, хто став яничаром’, ‘той, хто соромиться свого походження’, ‘той, хто відмовляється розмовляти рідною мовою’, ‘той, хто цурається своєї культури’, ‘той, хто не має національної гордості’, ‘той, хто готовий проміняти</p>	<p>‘той, хто симпатизує ворогові’, ‘той, хто відвідує проросійські мітинги’, ‘той, хто є прихильником Росії’, ‘той, хто носить георгіївську символіку’, ‘поліцейський як зрадник’, ‘той, хто є корупціонером’, ‘той, хто наживається на війні’</p> <p>‘той, хто легко зрікається української мови’, ‘той, хто ностальгує за СРСР’, ‘той, хто продається’, ‘боягузлива людина як зрадник’</p> <p>‘той, хто є політично несвідомим’</p>
---	--	---

(та), хто заробляє, продаючи себе (повія) ‘той, хто залишається осторонь’, ‘той, хто легко пристосовується’	національну пам’ять на сите життя’, ‘той, хто є підлабузником’, ‘той, хто вислуговується перед ворогом’, ‘той, хто шкодить співвітчизникам заради вигоди’ ‘той, кого не цікавить його походження’, ‘той, хто не має власної думки’, ‘той, хто ігнорує страйк’, ‘той, кому байдуже до своєї історії, родової пам’яті’	
--	---	--

У другій ЛСГ спостерігаємо більше відмінних рис у концептуалізації поняття «зрадник», ніж спільних, що засвідчують їх назви (у Р. Іваничука це «номінації зрадників побратимів, рідних, друзів», у С. Жадана – «номінації зрадників рідних, колег, друзів»). За кількістю концептуальних смислів ця ЛСГ дещо менша (близько 20 смислів у Р. Іваничука та 10 у С. Жадана). У прозі Р. Іваничука виокремлюємо 3 підгрупи назв: «зрадники соратників по боротьбі», «зрадники рідних, коханих» і «зрадники друзів, колег». Концептуальні смисли в текстах С. Жадана об’єднуємо у дві підгрупи: «зрадники рідних, коханих», «зрадники колег, друзів». Більшість семантичних компонентів у текстах Р. Іваничука пов’язані зі зрадою побратимів, соратників по боротьбі, зрада родинних цінностей часто поєднується зі зрадою власного народу. У С. Жадана ширше розкрита тема зради членів родини, коханих, колег і друзів (див. таблицю 4.3).

Таблиця 4.3

ЛСГ «номінації зрадників побратимів, рідних, друзів» /

«номінації зрадників рідних, колег, друзів»

Подібні концептуальні сенси	Концептуальні сенси, реалізовані в прозі Р. Іваничука	Концептуальні сенси, реалізовані в прозі С. Жадана
<p>‘вожак (ватажок), лідер, що зраджує своїх’, ‘той, хто зраджує дружину / чоловіка’, ‘той, хто ласий до жінок, дівчат; бабій’, ‘той, хто зрадив своїх дітей (про батьків)’, ‘той, хто зрадив друга’</p> <p>‘той, хто зрадив наставника’, ‘той, хто зрадив своїх вихованців’</p>	<p>‘той, хто виказує побратимів’, ‘той, хто вбиває побратимів’, ‘той, хто зраджує політичних союзників’, ‘той, хто зраджує свого рятівника’, ‘той, хто зламав присягу’, ‘той, хто відмовився від коханої людини заради вигоди’, ‘той, хто стає двоєженцем’, ‘той, хто відрікся від сім’ї’, ‘той, хто позбавив життя родича’, ‘той, хто відвернувся від рідних у важку хвилину’, ‘той, хто зганьбив родину’, ‘той, хто зрадив ближнього’</p>	<p>‘той, хто зраджує сестру / брата’, ‘той, хто зраджує наречену / нареченого’, ‘той, хто підставив родича’, ‘той, хто підвів колег по роботі’, ‘той, хто зрадив колег по партії’</p>

Найменш чисельною є ЛСГ «найменування зрадників Бога, релігії і самого себе» (понад 10 концептуальних смислів у текстах Р. Іваничука і лише 5 у

С. Жадана). Зазначимо, що у творах обох письменників об'єктивується тема зради в релігійній площині. Проте у прозі Р. Іваничука більше актуалізуються семантичні компоненти, що демонструють зраду, пов'язану з переходом в іншу релігію, тоді як С. Жадан частіше акцентує на аморальності окремих представників духовенства, зокрема московського патріархату. У прозі Р. Іваничука у вказаній групі виокремлюємо дві підгрупи: «зрадники Бога, віровідступники» та «особи, які зраджують самих себе», яких не розмежовуємо в прозових текстах С. Жадана.

Зазначимо, що в художній картині світу С. Жадана експлікуються уявлення про зраду матеріальних предметів (меблів), із якими пов'язане життя людини, просторових об'єктів – квартири, міста тощо, чого не спостерігаємо в прозі Р. Іваничука, який натомість зраду самого / самої себе трактує частіше як зраду національної ідентичності, відмову від батьківщини, родини (див. таблицю 4.4).

Таблиця 4.4

Концептуальні смисли

ЛСГ «найменування зрадників Бога, релігії і самого себе»

Подібні концептуальні смисли	Концептуальні смисли, реалізовані в прозі Р. Іваничука	Концептуальні смисли, реалізовані в прозі С. Жадана
‘релігійний діяч як зрадник християнських цінностей’	‘той, хто змінює віру заради порятунку’, ‘той, хто під тиском зрадив свої релігійні переконання’, ‘той, хто зраджує віру предків’, ‘той, хто потурчився’, ‘духівник як зрадник, який прислужує владі’ ‘той, хто зрадив Бога;	‘служитель церкви московського патріархату як зрадник’, ‘той, хто зраджує свою мрію’, ‘той, хто зраджує своє місто’, ‘той, хто зраджує предмети’

	безбожник’, ‘той, хто наговорює на себе’, ‘той, хто майже втратив власну ідентичність’, ‘той, хто перестав боротися, здався’, ‘той, хто зрадив свою совість’, ‘про людину з подвійною натурою’	
--	--	--

Обидва письменники негативно ставляться до зрадників, чим значною мірою пояснюємо негативнооцінну маркованість відповідного концептуалізованого поняття. В окремих випадках персонажі, які скоюють зраду, крім осуду, викликають співчуття. Нерідко їхні вчинки зумовлені відчаєм, страхом, зовнішніми чинниками. Це свідчить про амбівалентну природу досліджуваного концепту.

Загалом і Р. Іваничук, і С. Жадан намагаються зрозуміти причини зради. Але якщо перший прагне передусім знайти відповідь на питання про те, чи має право митець на тимчасовий конформізм заради втілення в життя благих намірів, то другого насамперед хвилюють проблеми сепаратизму, зросійщення українського населення, декларування проросійських наративів. Незважаючи на те, що Р. Іваничук прожив в умовах тоталітаризму довше, він, як і його персонажі, виявляється часто не готовим до зради, тому сприймає її дуже болісно. Натомість для С. Жадана зрада виглядає більш звичною. У його романі «Месопотамія» майже кожна історія кохання закінчується зрадою, а у творах на воєнну тематику чимало персонажів-сепаратистів, через що нерідко важко зрозуміти, хто – свій, а хто – ворог: *«Розповіла, що бачила сусіда. Той був зник на початку, в березні, ніхто не знав, де він і що з ним, а вона, мама, підозрювала, що він утік на той бік, що він не повернеться»* (Жадан

«Арабески», с. 90). Автор намагається розкрити психологію персонажів, які вперто називають зло благом, підпадають під вплив пропаганди, зраджують свою державу. Йому також інколи важко зрозуміти людей, які довгий час жили в умовах тоталітаризму, утисків, безправ'я, але не хочуть нічого змінити. Думка про це об'єктивується в романі «Біг Мак», коли німецький журналіст не розуміє, чому дідусь студента є палким прихильником Й. Сталіна, хоч і жив у тоталітарній державі.

Знаково, що у творчості обох письменників зрада асоціюється із забуттям, а пам'ять – з тим єдиним, що допоможе навіть після десятиліть тоталітарного спадку й століть національних утисків зберегти волелюбність, побудувати демократичну заможну державу, бути вірним собі і народу, залишитись українцями, а не манкуртами-зрадниками, адже, за словами С. Жадана, *«забуття – це найбільша зрада, якої тобі ніхто й ніколи не пробачить»* (Жадан «Біг Мак», с. 361).

Таким чином, здійснений аналіз показав, що номінативна та структурно-семантична природа концепту «зрадник» характеризується низкою спільних і відмінних ознак у творчості двох визначних українських письменників – Р. Іваничука та С. Жадана. Це зумовлено багатовимірністю досліджуваного поняття, жанрово-стильовою специфікою їхніх творів, обсягом досліджуваних текстів, впливом культурного та історико-політичного контексту ХХ і ХХІ століть.

Висновки до розділу 4

Аналіз особливостей лінгвалізації концепту «зрадник» у прозовій творчості С. Жадана засвідчив, що він характеризується розгалуженим номінативним полем. З-поміж номінацій виділяємо передусім синоніми до імені концепту, що лексикалізують зраду в громадянсько-політичній площині: *сепаратист, кон'юктурник, конформіст, дезертир, антимайданівець, фашист*. Встановлено, що концепт «зрадник» нерідко виражається за допомогою сленгової мови й жаргонізмів (*кинути на бабки, здавати своїх*,

стукати (на когось), *зливати друзів*). Негативні конотації підсилює вжиття для називання зрадників лайлива лексика (*надло, сука, ідіот*) та антропоніми на позначення проросійськи налаштованих політиків: *В. Янукович, М. Добкін, О. Єфремов*. Характеристику образів зрадників увиразнюють прикметники, дієприкметники (*зрадливий, куплений, проплачений, продажний*), синтаксичні (*нові комуністи, шлях колабораціоніста, георгіївська символіка*) та фразеологічні (*блудний син*) словосполучення. У низці контекстів концепт «зрадник» реалізується імпліцитно, об'єктивуючись у різних типах речень, діалогах тощо.

Дослідження структурно-семантичних особливостей концепту «зрадник» засвідчило його польову структуру. Підтверджено, що його ядро формує ім'я, а приядерну зону – синонімічні номінації (*колаборант, дезертир, сепаратист, стукач, кон'юктурник*). Близня периферія представлена найменуваннями, що вказують на моральні якості, здатні спровокувати зраду (*боягуз, лицемір, пристосуванець*), а також переносними значеннями слів *фашист* («безпринципна людина, схильна до підступу й зради»); *вигнанець* (у значенні «емігрант»); жаргонізмами (*кидати на бабки, зливати друзів, стукати на когось*). Дальня периферія репрезентована асоціативними назвами, обценною лексикою, контекстом (*банківська наволоч, бізнесмен, політик, комітетчик, сатаніст, повія, жінка легкої поведінки, капіталіст, поліцейський, вилупок*). Встановлено, що у відсотковому співвідношенні проаналізовані назви, які належать до ядерної і приядерної зони, становлять 27% від усієї кількості мовних об'єктивацій, тоді як приблизно дві треті припадає на ближню й дальню периферію (відповідно, 33% і 40%).

Дослідження концепту «зрадник» засвідчило його багатопланову семантико-когнітивну природу. Виокремлено три основні лексико-семантичні групи: «назви зрадників рідного краю, держави, народу», «номінації зрадників рідних, колег, друзів», «найменування зрадників Бога, релігії і самого себе», з яких перші дві включають, відповідно, 3 і 2 підгрупи: «зрадники держави і

свого народу», «люди із задатками зрадництва», «байдужі люди як зрадники» та «зрадники рідних, коханих» і «зрадники колег, друзів».

Підтверджено, що концепт «зрадник» у творчості С. Жадана більшою мірою негативно маркований. Мовними засобами вираження негативної оцінки є емоційно забарвлена й обценна лексика, жаргонізми, сленгова мова, окличні і питально-риторичні речення, іронія. Доведено, що різним концептуальним смислам властива оцінна градація. Максимальним ступенем негативної оцінки характеризуються семантичні компоненти, що об'єктивують уявлення про зрадників держави, народу, тих, хто симпатизує ворогу, має проросійські погляди, зраджує родинні цінності. Середнім ступенем негативної оцінки позначені індивідуальні смисли, пов'язані із пристосуванством, політичною несвідомістю. Мінімальний ступінь негативної експресії концепт реалізує тоді, коли йдеться про зраду, вчинену через страх, або про подружню зраду. Пересування досліджуваного концепту по аксіологічній лінійці свідчить про його амбівалентну природу.

Проведений аналіз продемонстрував низку спільних і відмінних ознак у лінгвалізації концепту «зрадник» у прозовій творчості Р. Іваничука та С. Жадана. Зокрема, спільним є поширене використання його імені і спільнокореневих до нього слів, синонімів, фразеологізмів, різноструктурних синтаксичних одиниць. Разом із тим виявлено помітно більше відмінного. Так, у вербалізації концепту «зрадник» у художніх творах Р. Іваничука, на відміну від текстів С. Жадана, спостерігаємо такі закономірності, як: розгорнутіший ряд синонімів; значно більше номінацій на позначення віровідступників; осіб із комплексом національної меншовартості; широке використання виражальних можливостей переносного значення; уживання зоонімів, фітонімів, міфонімів, метафоричних і порівняльних конструкцій, численних антропонімів.

Натомість реалізація концепту «зрадник» у творах С. Жадана виявила поширене вживання обценної лексики; сленгової мови й жаргонізмів; новотворів; засобів комічного, зокрема іронії.

Було змодельовано польові структури концепту «зрадник» за творами обох досліджуваних письменників та встановлено різне співвідношення мовних засобів у них. У Р. Іваничука ядерна і приядерна зони та ближня і дальня периферії розподілилися приблизно однаково (47% і 53%), у С. Жадана на ядерну і приядерну зони припадає 27%, а на ближню й дальню периферію – 73%.

Щодо семантики аналізованого концепту, то у творчості обох митців вона реалізується в межах трьох лексико-семантичних груп: «назви зрадників рідного краю, держави, народу»; «номінації зрадників побратимів, рідних, друзів» (у Р. Іваничука) і «номінації зрадників рідних, колег, друзів» (у С. Жадана) та «найменування зрадників Бога, релігії і самого себе». Найповніше у творчості двох письменників представлена перша ЛСГ (близько 40 концептуальних смислів у Р. Іваничука та понад 25 – у С. Жадана; з них близько 15 спільних). Дещо меншою кількістю семантичних компонентів характеризується друга ЛСГ (близько 20 в Р. Іваничука та понад 10 – у С. Жадана; з яких 5 спільних). Найменшою за кількісним показником є третя ЛСГ (понад 10 концептуальних смислів у Р. Іваничука, 5 – у С. Жадана; при цьому лише 1 спільний).

Встановлено, що в текстах обох авторів концепт «зрадник» функціонує як негативно маркований, хоча подекуди негативна оцінка може пом'якшуватися під впливом низки чинників, серед яких вчинення зради через страх, відчай, безвихідь, що свідчить про амбівалентну природу дослідженого концептуалізованого поняття.

Основні положення розділу 4 апробовано в таких статтях: «Художня реалізація концепту «зрадник» у романі Сергія Жадана «Інтернат» [Нестерович 2023 (є)], «Номінативне поле концепту «зрадник» у прозовій творчості Сергія Жадана» [Нестерович, Вільчинська 2026].

ВИСНОВКИ

Дослідження, присвячене семантико-когнітивному аналізу концепту «зрадник» у прозовій творчості Р. Іваничука та С. Жадана, продемонструвало руйнівну природу зради та важливість усвідомлення цього під час повномасштабної російсько-української війни. У дисертації висвітлено також низку проблем, пов'язаних із визначенням таких базових понять, як «концепт», «художня картина світу», «оцінка як маркер концепту», та умотивовано застосування релевантної методики для аналізу концептуалізованого поняття зради в українській етнолінгвокультурній традиції та прозі Р. Іваничука і С. Жадана. Досягнення поставленої мети та виконання зумовлених нею завдань дали змогу зробити низку висновків.

Під час дослідження підтверджено думку про концепт як ціннісне лінгвоментальне утворення, у якому сконденсовано всі словникові дефініції його імені, асоціативні зв'язки, а також семантичні смисли, зумовлені національними, етнічними, релігійними, культурними, лінгвальними, історичними особливостями представників окремих народів, індивідуальним досвідом людини та суб'єктивним сприйняттям. Проведений аналіз засвідчив також, що концепти є важливим засобом реконструкції картини світу як унікального образу світобачення системного характеру, сформованого на основі індивідуального чи колективного досвіду, продукованого людською свідомістю внаслідок спостережень за навколишньою дійсністю.

Встановлено специфіку художньої картини світу, яка в широкому розумінні є особливим світообразом мистецької дійсності, позначеним культурно-релігійними та історико-соціальними впливами, а також стильовими та жанровими особливостями епохи. Доведено, що на основі неї твориться індивідуально-авторська картина, яка постає з індивідуального досвіду митця та об'єднує дві картини світу, виокремлені на основі протиставлення прозових і поетичних текстів.

З'ясовано, що формування індивідуально-авторської картини світу тісно пов'язане з лінгвістичною категорією оцінки, яка відіграє важливу роль у пізнавальній діяльності людини. Лінгвістична аксіологія, як і лінгвоконцептологія, базується на антропоцентризмі і тісно пов'язана з низкою логіко-філософських, лінгвокогнітивних та лінгвокультурних понять. Розгалужена система оцінних значень дає можливість застосовувати вказану категорію під час концептуального аналізу для ґрунтовного дослідження семантико-когнітивних особливостей концептів.

У роботі запропоновано алгоритм концептуального аналізу, що передбачає: 1) визначення вербалізаторів концепту; 2) окреслення його структури з виокремленням у ній ядерної, приядерної й периферійної зон; 3) характеристику концептуальних смислів у межах відповідних лексико-семантичних груп; 4) дослідження оцінної маркованості концепту; 5) встановлення його специфіки в художній картині світу українських письменників; 6) зіставлення особливостей мовної об'єктивації аналізованого концепту в художній прозі Р. Іваничука та С. Жадана.

Дослідження показало, що концепт «зрадник» широко презентований в українській етнолінгвокультурній традиції. Лексикографічні джерела засвідчують об'єктивацію поняття зради в межах трьох основних сфер: державної, подружньої, морально-етичної, а до імені концепту «зрадник» в них зафіксовано низку синонімів (*запроданець, перекинчик, перевертень, ренегат, відступник, хриstopродавець, продайдуша, юда, колаборант, вислугач* тощо), на основі яких утворено чимало дериватів (*зрада, зраджувати, зрадливий, зрадливець* тощо, діал. – *зрадець, зрадя, зрадок*). Доведено, що поняття «зрадник» вступає в асоціативні відношення з такими, як «брехун», «боягуз», «ворог», «донощик» та под. Встановлено, що в українській паремійній картині світу зрадники різко засуджувалися. У багатьох прислів'ях спостерігаємо засторогу щодо зради та зазначені можливі негативні наслідки. Виявлено основні концептуальні смисли, які концепт «зрадник» об'єктивує в усній народній творчості, на зразок: 'віровідступник', 'подружній зрадник',

‘лицемір’, ‘корислива людина’, ‘ворог’, ‘москаль як ворог’. З’ясовано, що вербалізаторами тут, крім імені концепту, його похідних та синонімів до нього, виступають також різні негативно марковані лексеми, що конотують підлість, дволикість, зло, як-от *ябедник, чорт, шкура, гадюка, гадина*.

Щодо проаналізованих у роботі українських фразеологізмів, то серед них переважають біблеїзми, наприклад: *юдине плем’я, каїнова душа, Хома невірний, вовк в овечій шкурі, заблукана (блудна, приблудна) вівця, блудний син* тощо. З-поміж інших фразем, що об’єктивують зраду, поширеними є такі: *продажна шкура, пригріти гадюку за пазухою, удар у спину, ніж у спину, гострити ніж, тримати камінь за пазухою, продати душу, скакати в гречку*, частина з яких побутує в декількох варіантах. Встановлено, що і в пареміях, і у фразеологічних сполуках часто реалізуються уявлення про державних зрадників, що пояснюємо тривалим періодом бездержавності в історії України.

Доведено, що проблема зради народу, батьківщини знайшла широке вираження в художній творчості. До неї постійно зверталися як класики української літератури (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, І. Карпенко-Карий, Б. Лепкий), так і сучасні письменники (О. Забужко, Ю. Андрухович), які розглядають проблему зради крізь призму тоталітаризму. До поширених семантичних компонентів у структурі концепту «зрадник», реалізованого у художній літературі, крім уже згаданих, належать: ‘зрадник родинних цінностей’, ‘зрадник друга / близької людини’, ‘зрадник Бога’, ‘зрадник самого себе’.

Проведене дослідження засвідчило, що проаналізована в роботі лінгвоментальна одиниця є однією з ключових у прозових творах Р. Іваничука та С. Жадана, в яких позиціонує себе як морально-етичний етнокультурний концепт, представлений численними вербалізаторами, когнітивно багатогранний, полісемантичний, оцінно маркований.

З’ясовано, що у прозі обох письменників концепт «зрадник» демонструє розгалужений номінативний простір.

Зокрема, серед його номінантів у творчості Р. Іваничука виокремлено багато негативно забарвлених іменників, що є синонімами до імені концепту: *ренегат, запроданець, перелюбник, колаборант, дезертир, кон'юктурник, міжусобник, відступник*; номінацій осіб, які скоюють злочини або чинять аморально: *боягуз, убивця, донощик, обманщик*; назв людей із почуттям національної меншовартості: *хохол, рутенець, галушечник, українофоб*; номенів, що вказують на рід діяльності: *фіскал, агент поліції, прокуратор*; зоонімів, якими схарактеризовано людей: *гадина, змія, ящер, слизняк, гієна, шакал, собака, блощиця, тарган*; назв конкретних предметів, ужитих у переносному значенні: *гвинтик*, а також багато антропонімів, як-от: назв історичних осіб: *І. Ніс, І. Барабаш, Ю. Коцюбинський, Ю. Пілсудський, Ф. Прокопович, М. Гоголь*; біблійних постатей: *Юда, Каїн, Пилат, Ірод*; міфологічних образів: *Янус, Язон*; літературних персонажів: *Андрій Бульба, Фауст*. Виявлено та схарактеризовано і такі мовні об'єктивації концепту, як образи-символи: *яничар, зів'яла мальва, німа людина, карлик*; метафори: *серце спопеліло від зради, Юда таврує лоби рабів*, порівняння: *зраджував, мов Юда; започаткував убивство співців, немов Каїн; запродав душу, немов Фауст*; фразеологізми (*блудний син, Хома невірний*); гру слів (*збиралися на ради і на зради, не було сексу – були сексоти*); прикметники і дієприкметники, часто субстантивовані (*зрадливий, невірний, продажний, скацанілий*). Встановлено, що номінативне поле концепту «зрадник» включає також численні словосполучення (*зрадлива коханка, зрадливий єпископ, зрадливі князі, зрадливі бояри, зрада своєї совісті, зрадник костелу, православний Юда, прибічник Хама, советський прихвостень, подвійний відступник*) та речення або ж він реалізується імпліцитно.

Подібне засвідчив й аналіз концепту «зрадник» у прозовій спадщині С. Жадана, де він також презентований передусім іменем і його похідними та численними синонімічними до його імені номінаціями (*зрадник, сепаратист, кон'юктурник, конформіст, дезертир, антимайданівець, фашист*); прикметниками і дієприкметниками (*злочинний, куплений, проплачений,*

продажний); рідше – фразеологізмами (*блудний син*). Водночас номінативний простір дослідженого концепту у прозі С. Жадана вирізняється жаргонізмами й сленгізмами (*кинути на бабки, здавати своїх, стукати (на когось), зливати друзів*); обценною лексикою (*вилупок, сука*); зовсім іншими антропонімами (*В. Янукович, М. Добкін, О. Єфремов*) та словосполученнями (*нові комуністи, антинародний режим, шлях колабораціоніста, георгіївська символіка*).

Як бачимо, до спільних моментів у вербалізації концепту «зрадник» належать: широке використання імені та похідних до нього, а також синонімів, антропонімів, фразеологічних одиниць та синтаксичних конструкцій. Водночас у художніх творах Р. Іваничука, на відміну від текстів С. Жадана, виявлено помітно більше номінацій на позначення віровідступників; осіб, які чинять доноси; людей із комплексом національної меншовартості. З'ясовано, що специфіку лінгвалізації концепту «зрадник» у творах С. Жадана, порівняно з текстами Р. Іваничука, визначає широке використання обценної лексики; сленгової мови й жаргонізмів; засобів комічного, зокрема іронії.

Моделювання структури концепту «зрадник» підтвердило її польовий характер. Так, у творчості обох письменників ядро представлене іменем концепту, а приядерну зону формують синонімічні та близькі до нього назви, пор.: у Р. Іваничука це такі, як: *колаборант, дезертир, сепаратник, заколотник, перелюбник, відступник, ренегат, христопродавець, донощик, інформатор, вивідувач, навідник, сексот, стукач, пристосуванець, кон'юктурник, запроданець*, у С. Жадана – *колаборант, дезертир, сепаратист, стукач, кон'юктурник*. Щодо периферії, то вона виявляє помітно більше відмінностей. Так, ближня периферія, крім номінацій, що характеризують людей, схильних до зради (пор: *заздрісник, підлабузник, кар'єрист, обманищик, окрутник, убивця, душоубець* та *боягуз, лицемір, пристосуванець*), у С. Жадана включає також слова, вжиті в переносному значенні (*фашист*), жаргонізми і сленгізми (*кидати на бабки, зливати друзів, стукати на когось*). Дальня периферія в Р. Іваничука репрезентована передусім асоціативними назвами, художніми засобами, образами-символами, зоонімами, топонімами, численними

антропонімами, а в С. Жадана – назвами осіб за родом діяльності та обсценною лексикою.

З'ясовано, що у відсотковому співвідношенні вербалізатори концепту «зрадник» у досліджених текстах розподіляються так: у Р. Іваничука ядерна зона передбачає 9%, приядерна – 38%, ближня периферія – 19%, дальня – 34%; у С. Жадана ядерна і приядерна, відповідно, 5% і 22%, ближня і дальня – 33% і 40%. Отже, як показали результати, мовні об'єктивації дослідженого концепту демонструють різні показники в доробку двох авторів: у Р. Іваничука вони розподілилися приблизно однаково між ядерною і приядерною зонами (47%) та ближньою й дальньою периферіями (53%), у С. Жадана на ядерну і приядерну зони припадає 27%, а на ближню й дальню периферію – 73%.

Усе це значною мірою визначає семантику дослідженого концепту. Встановлено, що в прозових текстах обох авторів вона реалізується в межах трьох лексико-семантичних груп із підгрупами: 1) «назви зрадників рідного краю, держави, народу» (у Р. Іваничука включає 4 підгрупи: «зрадники держави і свого народу», «особи з комплексом національної меншовартості», «люди із задатками зрадництва», «байдужі люди як зрадники»; у С. Жадана – 3: «зрадники держави і свого народу», «люди із задатками зрадництва», «байдужі люди як зрадники»); 2) «номінації зрадників побратимів, рідних, друзів» (у Р. Іваничука об'єднує 3 підгрупи: «зрадники соратників по боротьбі», «зрадники рідних, коханих», «зрадники друзів, колег»; у С. Жадана – 2: «зрадники рідних, коханих» та «зрадники колег, друзів»); 3) «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе» (у Р. Іваничука складається з 2 підгруп: «зрадники Бога, віровідступники», «особи, які зраджують самих себе», а в С. Жадана на підгрупи не поділяється).

Простежено, що Р. Іваничук зосереджує більше уваги на людях із комплексом національної меншовартості; на тих, хто зраджує побратимів, соратників по боротьбі; на особах, які зреклися християнської віри на користь мусульманської. Тоді як С. Жадан здебільшого акцентує на політичній несвідомості, байдужості, проросійських настроях як передумовах зради.

Виявлено також певні закономірності в об'єктивації концептуальних смислів, що реалізуються в межах вказаних лексико-семантичних груп, а саме: «назви зрадників рідного краю, держави, народу» (близько 40 в Р. Іваничука та понад 25 – у С. Жадана; з них 15 спільних); «номінації зрадників побратимів, рідних, друзів» (у Р. Іваничука) та «номінації зрадників рідних, колег, друзів» (у С. Жадана) (близько 20 в Р. Іваничука та понад 10 – у С. Жадана; з них 5 спільних); «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе» (понад 10 концептуальних смислів у Р. Іваничука, 5 – у С. Жадана, при цьому 1 спільний).

Характеристика аксіологічних параметрів вказаного концепту засвідчила, що у прозовій творчості і Р. Іваничука, і С. Жадана відповідне концептуалізоване поняття осмислюється передусім як негативно марковане. При цьому вищий ступінь негативної оцінки демонструють семантичні компоненти, що об'єктивують уявлення про зраду народу, батьківщини, віри; середній і мінімальний ступінь – ті, що конотують інформацію про зрадників, які діяли несвідомо, через страх, хвилювання за життя рідних або розкаялися. Це дає підстави для висновку про амбівалентну природу концепту «зрадник». Встановлено, що основними засобами вираження оцінності є емоційно забарвлена лексика, звертання, окличні і питально-риторичні речення, тропеїчні одиниці, іронія.

Дослідження концепту «зрадник» у прозових текстах Р. Іваничука та С. Жадана дало змогу не лише з'ясувати його семантико-когнітивну природу, оцінні параметри, але й виявити специфіку в художніх картинах світу, визначити авторські пріоритети в розумінні зради та окреслити вектори протидії.

Перспективи дослідження вбачаємо в подальшому аналізі концептів «зрада», «зрадник» та інших морально-етичних концептів в авторській мовотворчості українських письменників, у тому числі і в зіставному аспекті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Агеєва В. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини. 2-ге вид., випр. Київ : Віхола, 2023. 360 с.

Ажнюк Л. Концепт «пропаганда» з позицій прагматичної та юридичної лінгвістики. *Мовознавство*. 2025. № 4. С. 92–110.

Антонова О. Структура концепту та способи його вербалізації. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. 2010. Вип. 11. С. 10–13.

Барчук В. Структура мовної особистості: психолінгвістичний та етнолінгвістичний аспекти. *Українська мова*. 2025. Вип. 1(93). С. 3–23.

Бацевич Ф. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія. Львів : ПАІС, 2010. 336 с.

Бацевич Ф. Філософія мови: історія лінгвофілософських учень : підручник. Київ : Академія, 2008. 240 с.

Бачинська Г. Антропонімікон переселенців з Польщі на Тернопільщину : монографія. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет ім.В.Гнатюка. 2015. 140 с.

Бикова Т. Художня інтерпретація архетипу «зрада» крізь призму опозиції «свій» – «чужий» у «гуцульському» тексті початку ХХ століття. *Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського*. 2014. С. 24–29.

Богомолець-Бараш О. М. Концепт ЄВРОПА в мовній картині світу українців XVI-XVIII ст. : монографія. Київ : Майстер Книг, 2025. 329 с.

Векуа О. Вибір і зрада (на матеріалі драматичної поеми Ліни Костенко «Сніг у Флоренції»). *Літературознавчі студії*. 2013. С. 241–249.

Венжинович Н. Концепт і його лінгвокультурологічна природа. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія : Філологія. 2006. Вип. 14. С. 89–94.

Венжинович Н. Концептуальна й мовна картини світу як похідні етнічних менталітетів. *Лінгвістичні студії*. 2006. Вип. 14. С. 8–13.

Вільчинська Т., Бачинська Г., Вербовецька О. Концепт «війна» в українській паремійній картині світу (до 95-річчя від дня народження проф. Л. А. Лисиченко). *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2023. Вип. 58. С. 3–16.

Вільчинська Т. Концепт «війна»: особливості мовної об'єктивації у газетному тексті. *Лінгвістичні студії*. 2017. Вип. 34. С. 110–114.

Вишневецька Г. Концептуалізація сакрально-хтонічного в українській поетичній драматичній мові кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2014. 16 с.

Вільчинська Т. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII-XVIII ст. : монографія. Тернопіль : Джура, 2008. 424 с.

Вільчинська Т. Лінгвоконцептологія як нова наукова дисципліна поліпарадигмального типу. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мовознавство*. Вип. II (24). 2014. С. 65–69.

Вільчинська Т. Основні підходи до визначення концепту в лінгвістичній парадигмі. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Мовознавство*. 2009. Вип. 2(17). 1(18). С. 26–33.

Вільчинська Т. П. Розвиток концептосфери сакрального в українській поетичній мові XVII-XX ст. : автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Київ, 2009. 40 с.

Воронова В. Концепт «щастя» як поліпредметний об'єкт наукового дослідження: діахронічний аспект. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Культурологія*. 2021. Вип. 37. С. 66–72.

Врублевська Т. Номінативне поле концепту «Поділля» в художніх творах Михайла Стельмаха: цілісна номінація. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Випуск 50. Острог, 2014. С. 49–51.

Врублевська Т. Поняття «концепт» у лінгвокогнітивних дослідженнях: етимологія, основні підходи до визначення. *Наукові записки Вінницького*

державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство). 2014. Вип. 19. С. 213–217.

Гавриченко А. «Серце» як ключовий концепт української лінгвокультури. *Синопис: текст, контекст, медіа*. 2014. № 1. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2014_1_9 (дата звернення: 02.10.2023).

Гандзій О. Проблема морального розвитку нації у творчості Івана Огієнка та Романа Іваничука. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2010. № 2. С. 174–177.

Гардах С. Мови нам на користь / пер. з англ. З. Тіммерман. Київ : Yakaboo Publishing, 2021. 336 с.

Гелета І., Жмаєва Н. Особливості відтворення категорії оцінки при перекладі політичних промов. *Науковий вісник ПНПУ ім. К. Д. Ушинського*. 2022. № 35. С. 31–43.

Глуховцева К., Глуховцева І. Концепт *слово, мова* в поетичній творчості Дмитра Павличка. *Мовознавство*. 2025. №1. С. 68–78.

Голобородько К. Ідіостиль Олександра Олеся : лінгвокогнітивна інтерпретація : монографія. Харків, 2010. 527 с.

Голобородько К. Когнітивна лінгвістика: дослідницький інструментарій та моделювання концептосфери митця. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»* : зб. наук. пр. Херсон: Вид-во ХДУ, 2006. Вип. IV. С. 295–300.

Голубовська І. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія. Київ : Логос, 2004. 284 с.

Голубовська І. Сучасна українська лінгвоконцептологія: стан і перспективи розвитку. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2016. Вип. 10(1). С. 151–159.

Гоменюк О. Концептосфери флори і фауни в українській дитячій прозі Є. Гуцала і М. Вінграновського : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2015. 18 с.

Гончарук Є. Бароковий мотив гріха і покари в поемі Тараса Шевченка «Сон». *Шевченкознавчі студії* : зб. наук. пр. Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : Київський університет. 2011. Вип. 13. С. 28–34.

Горбач Н. «Я задумав доброчинну зраду»: Тема зради в повісті «Ренегат» Р. Іваничука. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2010. Вип. 2. С. 63–66.

Городецька О. (а). Концепти «клас» та «соціальний статус» у сучасній англійській мові. *Мовні і концептуальні картини світу*: зб. наук. пр. Київ : ЛОГОС, 2002. № 7. С. 107–114.

Городецька О. (б). Національно марковані концепти в британській мовній картині світу ХХ століття : дис... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ, 2002. 182 с.

Горченко О. Концептуальний аналіз у дослідженні художнього тексту: напрями, методика, перспективи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Перекладознавство та міжкультурна комунікація*. 2018. Вип. 1(1). С. 18–21.

Грекова М. Ідея VS. концепт: до проблеми зіставлення античної та сучасної наукових терміносистем. *Лінгвістика ХХІ століття : нові дослідження і перспективи*. 2013. С. 65–82. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/linds_2013_2013_10 (дата звернення: 22.11.2022).

Гурова О., Хомік О. Особливості вербалізації концепту «час» у текстах української усної народної творчості. *Вісник науки та освіти*. Вип. № 1 (43). Київ, 2026. С. 530–544.

Дельоз Ж., Гватарі Ф. Що таке філософія? / пер. з франц. Я. Тарасюк. Львів : Астролябія, 2015. 280 с.

Дмитренко В. Художня картина світу в малій прозі Василя Симоненка. *Рідний край*. 2015. № 1 (32). С. 117–121.

Домніч О. До питання про методи аналізу концепту в сучасних лінгвістичних студіях. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2017. № 1. С. 104–112.

Дріч Ю. Номінативне поле концепту «радість» / «печаль» в українській мові: етимолого-культурологічний аспект. URL : <http://www.enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22437/Drich.pdf;jsessionid=5429D60A23CF9FC707644B7AECF8F809?sequence=1> (дата звернення: 20.10.2022).

Дубенко О. Художня картина світу: основні напрями дослідження. *Мова і культура*. 2013. Вип. 16. Т. 4. С. 10–14.

Дуденко О. Вербалізація концепту 'зрада' в однойменному романі Євгенії Кононенко («Зрада (Zrada, made in Ukraine)»). *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. Хмельницький, 2021. Вип. 21. Т. 1. С. 40–47.

Д'яконова О. Концепт *щастя* у віртуальному дискурсі: потенційність чи реалізованість? *Мовні і концептуальні картини світу*. 2013. Вип. 46(1). С. 506–514.

Жаботинська С. Посесивна конструкція і концептуальні трансформи. *Мова. Людина. Світ : до 70-річчя проф. М. П. Кочергана* : зб. наук. ст. Київ : КНЛУ, 2006. С. 178–192.

Жулинський М. Тарас Шевченко: духовна реалізація пророцтва. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. Київ, 2001. № 1. С. 30–40.

Задорожна О. Теоретичні засади дослідження концепту. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Мовознавство*. Тернопіль : ТНПУ, 2005. Вип. 1(13). С. 206–218.

Заньковська Г. Методи дослідження концептів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Філологія*. 2015. № 19. Т. 2. С. 102–104.

Заньковська Г. Методи концептуального аналізу у сучасній когнітивній лінгвістиці. *Науковий вісник Чернівецького університету : Германська філологія*. 2014. Вип. 708-709. С. 82–85.

Золотюк Л. Концепт «щастя» в романі «Фройд би плакав» Ірени Карпи. *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених*. 2017. Вип. 24. С. 91–96.

Еверетт Д. Походження мови. Як ми навчилися говорити / пер. з англ. Г. Шпака. Київ : Наш формат, 2019. 344 с.

Єсипенко Н. Теорія профілювання в когнітивній лінгвістиці. *Науковий вісник Чернівецького університету : Германська філологія*. 2013. Вип. 667. С. 31–41.

Єщенко Н. Концепт *правда* у поетичних творах Тараса Шевченка. *Шевченкознавчі студії*. 2013. Вип. 16. С. 225–233.

Єщенко Т. Концепт «сумління/совість» в етнокогнітивному та біблійному аспектах. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 2. С. 156–161.

Жаботинська С. Мовні знаки як конструкти. *Науковий вісник Чернівецького університету. Германська філологія*. 2012. Вип. 630–631. С. 213–222.

Жукова Н. Картина світу, образ світу і модель світу у їх специфіці та взаємодії. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Сер. : Філологічні науки*. 2010. Вип. 89(1). С. 416–420.

Живіцька І. Мовна картина світу як відображення реальності. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2010. Вип. 4. С. 20–25.

Зуєнко Я. Художня рецепція історичних постатей доби Хмельниччини в романі Л. Кононовича «Чигиринський сотник» : матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Література й історія». 2020. Т. 2. С. 84–87.

Іваничук Р. Дороги вольні і невольні : спогади та медитації. Львів : Просвіта, 1999. 575 с.

Іванченко М. Семантична структура концепту *зрада* та способи його лексичної репрезентації в англійській мові. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Сер. : Філологічні науки (мовознавство)*. 2016. № 6. С. 57–62.

Іващенко В. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : монографія. Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. 328 с.

Іващенко В. Типологічна диференціація концептуальних структур як одиниць ментального простору. *Мовознавство*. 2004. № 1. С. 54–61.

Каратєєва Г. Поняття мовної особистості та когнітивного стилю: гендерний аспект. *Мови професійної комунікації: лінгвокультурний, когнітивно-дискурсивний, перекладознавчий та методичний аспекти* : матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 квітня 2014 р.). Київ : Кафедра, 2014. С. 49–51.

Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність: від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму. Львів : Літопис, 2002. 304 с.

Кобута С. Художня реалізація концепту «державна зрада» в романах Івана Багряного «Сад гетсиманський» та Джорджа Орвелла «1984»: порівняльний аспект. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Філологічна*. 2012. Вип. 27. С. 184–186.

Ковтун О. Проблематика лінгвоаксіології в західній дослідницькій традиції: аспектуальний огляд. *Publishing House «Baltija Publishing»*, 2021. URL : <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-027-8-15> (дата звернення: 19.03.2023).

Коловоротна Н. Вербалізація концепту «мовчання» в художньому дискурсивному просторі української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2014. 20 с.

Козловський В. Про прагматичну спрямованість суб'єктивно-оцінного аспекту модальності. *Мовознавство*. 1991. № 3. С. 68–73.

Кононенко В. Концепти українського дискурсу : монографія. Київ – Івано-Франківськ, 2004. 248 с.

Кононенко В. Концептологія в лінгвістичному аспекті. *Мовознавство*. 2006. № 2–3. С. 111–117.

Кононенко В. Мова. Культура. Стиль : збірник статей. Київ – Івано-Франківськ, 2002. 460 с.

Кононенко В. Сміслові конотації у структурі тексту. *Мовознавство*. 2010. № 2–3. С. 146–155.

Концепт в англійській лінгвокультурі: кол. моногр.; за заг. ред. І. О. Білецької; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань: Візаві, 2022. 242 с.

Кордонець О. Осмислення концепту *щастя* в мініатюрах Богдана Лепкого «Цвіт щастя» та «Щастя» Лесі Українки. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. 2015. Вип. 2. С. 55–59.

Корнієнко А. Ідіостиль автора: мовно-літературознавчий аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2016. Вип. 25(1). С. 36–38.

Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки: монографія. Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2000. 350 с.

Космеда Т. Концепти *дума, думка* в українському мовленні крізь призму аксіологічної прагмалінгвістики. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. філол.* 2004. Вип. 34. Ч. I. С. 367–371.

Космеда Т., Луценко П. Образ ворога українців у паремійній картині світу: історична проєкція. *Вісник науки та освіти*. 2026. №1(43). С. 733–746.

Космеда Т., Халіман О. Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична іграма: теоретичне осмислення дискурсивної практики: монографія. Дрогобич: Коло, 2013. 228 с.

Коць Т. Оцінність як лінгвістична категорія: вербальна реалізація і стилістична диференціація. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика*. 2021. Вип. 1. С. 18–20.

Коч Н. Лінгвокультурний типаж: досвід теоретичного та методолічного дослідження. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Т. 30 (69). № 3. Ч. 2. 2019. С. 6–12.

Краснобаєва-Чорна Ж. Концепт ЖИТТЯ в українській фраземіці: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.

Краснобаєва-Чорна Ж. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці). *Українська мова*. 2009. № 1. С. 41–52.

Краснобаєва-Чорна Ж. Лінгвофраземна аксіологія : парадигмально-категорійний вимір: монографія. Вінниця, 2016. 413 с.

Краснобаєва-Чорна Ж. Семантичний простір оцінної фраземіки. *Мовознавство*. 2015. № 5. С. 39–51.

Краснобаєва-Чорна Ж. Термінополе КОНЦЕПТ. *Українська мова*. 2006. №2. С. 67–79.

Кулішенко Л., Яременко Л. Асоціативне поле концепту «щастя» (на основі українських фразеологічних одиниць). *Філологічні трактати*. 2019. № 1. С. 49–56.

Левченко О. Лінгвокультурологія та її термінна система. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2003. № 490. С. 105–113.

Левчук Ю. Концепти «зрадник» та «в'язень» як жанрові доміанти творів О. Кобилянської та Лесі Українки. *Науковий вісник Чернівецького національного університету*. *Слов'янська філологія*. 2013. Вип. 697–699. С. 140–145.

Лисиченко Л. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу : монографія. Харків : Вид. група «Основа», 2009. 192 с.

Ліпісівська А. Художня картина світу : постановка проблеми на перетині методологічних площин. *Наукові записки ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. *Літературознавство*. 2020. Вип. 1 (95). С. 110–125.

Літвінова І. М. Концепт «Україна» крізь призму лінгвософії шістдесятництва. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна* Серія «Філологія». Вип. 97. 2025, С. 34–38.

Літопис Руський. Володимир Мономах. Поучення / пер. Л. Махновця. URL : <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm> (дата звернення: 10.05.2023).

Локк Дж. Розвідка про людське розуміння : в 4-х кн. / пер. з англ. Н. Бордукова. Харків: Акта, 2002. Кн. 3: Про слова. 248 с.

Мала О. До питання про метафоричну вербалізацію концепту в художньому дискурсі. *Маріупольський молодіжний науковий форум: традиційні й новітні аспекти дослідження і викладання іноземних мов і літератури* : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції студентів, аспірантів і молодих учених (29 березня 2019 р.). Маріуполь : МДУ, 2019. С. 44–46.

Маленко О. До питання технології лінгвоконцептуального аналізу поетичного тексту: логіка наукового пошуку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»* : зб. наук. праць. Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. Вип. IV. С. 254–259.

Маленко О. Тарас Шевченко: пророк у пошуках правди (концепт правда). *Культура слова*. 2014. Вип. 80. С. 158–166.

Мамич М. Концепти Правда / Неправда в українській літературній мові: семантико-стилістичний аспект: автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. Одеса, 2002. 20 с.

Маріан В. Сила мови. Як коди, які ми використовуємо, щоб думати, розмовляти й жити, змінюють наш розум / пер. з англ. О. Старової. Харків : Віват, 2025. 272 с.

Мартинюк А. П. Перспективи дискурсивного напрямку дослідження концептів. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2009. № 837. С.14–18.

Матушевська Н. Концепт як лінгвокультурологічне явище. 2015. URL : <http://eprints.zu.edu.ua/17087/> (дата звернення: 03.06.2023).

Межжеріна Г. Концептуалізація образів зрадників у «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» (субстантивно-ад'єктивний аспект) *Мовознавство*. 2014. № 5. С.45–56.

Мех Н. Наскрізні концепти Григорія Сковороди : монографія. Київ, 2005. 237 с.

Мизин Т. Вербалізація концепту *weather* / *погода* в англійській та українській мовних картинах світу. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2013. Вип. 2. С. 115–118.

Мінаєва Е. Гендерна концептологія: мовна репрезентація концептів «Дім» і «Любов» у жіночій поезії : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. Сімферополь, 2007. 23 с.

Молодичук О. Мовностилістичні засоби концепту *кохання* / *зрада* в українських народних баладах. *Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини* : збірник наукових праць / відп. ред. Г. І. Мартинова. Умань: Візаві, 2013. Вип. 4. С. 81–89.

Мунтян Л. Концептуальний аналіз та методи дослідження вербалізованих концептів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. : Філологічна. 2013. Вип. 33. С. 103–105.

Мяло А. Тюркізми в українській історичній прозі (на прикладі роману «Мальви» Романа Іваничука). *Магістеріум. Мовознавчі студії*. 2014. Вип. 57. С. 76–79.

Нестерович Ю. (а). Аксіологічний компонент концепту «зрадник» (на матеріалі роману С. Жадана «Інтернат»). *Лінгвістика й лінгводидактика: здобутки і перспективи розвитку* : матеріали ювілейної Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців (06–07 грудня 2024 р.) : зб. тез доп. / редкол. Т. О. Євтушина, Л. І. Прокопенко, Ж. Д. Горіна, Н. Ф. Босак. Одеса: ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2024. С. 111–116.

Нестерович Ю. (а). Аксіологічні параметри концепту «зрадник» у романі Р. Іваничука «Мальви». *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід* : збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції (11–12 травня 2023 р.) / ред. кол.: Н. Л. Морська, Л. М. Литвин, Г. А. Поперечна. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В. 2023. С. 95–98.

Нестерович Ю. (б). Актуалізація проблеми зради в умовах воєнних дій: концептуальний аспект (на матеріалі роману Сергія Жадана «Інтернат»). *Досвід*

та вдосконалення якості практичної підготовки: постковідні та мілітарні виклики : матеріали міжфакультетського навчально-методичного семінару. Тернопіль : Вектор, 2023. С. 67–70.

Нестерович Ю. (б). Антропоніми як вербалізатори концепту «зрадник». *Trends and Prospects for the Development of Science and Education : Proceedings of the International Scientific Conference (2024, April 20)*. Oxford, UK : Bookmundo, 2024. С. 145–147.

Нестерович Ю. (в). Вербалізація концепту «зрадник» у романі Р. Іваничука «Вогненні стовпи». *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Дрогобич : ДДПУ ім. І. Франка, 2023. Вип. 8. 2023. С. 97–103.

Нестерович Ю. (а). Засоби вербалізації категорії оцінки в новелі «Розбита богиня» Уласа Самчука. *Куди тече українська річка: творчий універсум Уласа Самчука (до 120-річчя від дня народження українського письменника): збірник тез міжнародної наукової конференції (20 лютого 2025 р.) / упоряд. С. Бородіца*. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2025. С. 45–50.

Нестерович Ю. Конотативне забарвлення концепту «зрадник» у прозовій творчості Сергія Жадана. *Наука та освіта в умовах викликів сьогодення : матеріали III Міжнародної науковопрактичної конференції / Міжнародний гуманітарний дослідницький центр (м. Чернігів, 29 січня 2026 р.)*. Research Europe, 2026. С. 225–228.

Нестерович Ю. (б). Концепт «зрадник» в українській паремійній картині світу. *Folium*. Івано-Франківськ : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 6. с. 126-131. DOI <https://doi.org/10.32782/folium/2025.6.18>

Нестерович Ю. (в). Концепт «зрадник» в українській фразеологічній картині світу. *Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції : збірник матеріалів XXVII Всеукраїнської науково-практичної конференції (15 травня 2025 р.)*. Київ : Видавництво Європейського університету, 2025. С. 262-264.

Нестерович Ю. (в). Концепт «щастя» в поетичній картині світу Юліуша Словацького. *Юліуш Словацький: діалог слов'янських лінгвокультур* : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (28-29 березня 2024 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2024. С. 86–91.

Нестерович Ю. (а). Номінативне поле концепту «зрадник» у повісті Р. Іваничука «Євангеліє від Томи». *Українська філологія в контексті розвитку європейської наукової думки* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, присвячені 85-річчю від дня народження професора Дмитра Бучка (10–11 листопада 2022 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 87–91.

Нестерович Ю. Номінативне поле концепту «зрадник» у художній творчості Романа Іваничука. *Litteris et artibus: нові горизонти* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. Вип. Х. Ч. 1. Кременець : ВЦ КОГПА ім. Тараса Шевченка, 2025. С. 66-70.

Нестерович Ю., Вільчинська Т. Номінативне поле концепту «зрадник» у прозовій творчості Сергія Жадана. *Вісник науки та освіти. Серія «Філологія»*. 2026. №1(43). С. 892-904. DOI [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2026-1\(43\)-892-904](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2026-1(43)-892-904).

Нестерович Ю. (б). Особливості лінгвалізації концепту «зрадник» у повісті Богдана Лепкого «Крутіж». *«Колисав мою колыску вітер рідного Поділля»: творчий феномен Богдана Лепкого» (до 150-річчя від дня народження українського митця)* : збірник тез міжнародної наукової конференції (9-10 листопада 2022 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 114–117.

Нестерович Ю. (г). Оцінний компонент концепту «зрадник» у повісті Богдана Лепкого «Крутіж». *«Велике і вічне...»: Михайло Федосійович Гетманець*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (15–16 вересня 2023 р.). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2023. С. 82–85.

Нестерович Ю. (г). Проблема яничарства у лінгвоконцептуальному висвітленні (на матеріалі роману Р. Іваничука «Мальви»). *Закарпатські*

філологічні студії. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 28. Т. 1. С. 60–66.

Нестерович Ю. (г). Роль аксіологічного складника в структурі концепту «зрадник» (на матеріалі повісті Романа Іваничука «Євангеліє від Томи»). *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 75. Т. 2. С. 187–192.

Нестерович Ю. (д). Роль оцінного компонента в структурі концепту «зрадник» (на матеріалі роману-тетралогії Р. Іваничука «Вогненні стовпи»). *Наука в епоху соціокультурних змін: реалії та перспективи* : матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених (27 жовтня 2023 р). Дніпро, 2023. С. 134–137.

Нестерович Ю. (г). Функціонально-стилістичні особливості лінгвальних засобів вираження концепту. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 34. Т. 1. С. 141–146.

Нестерович Ю. (е). Художня реалізація концепту «зрадник» у романі Сергія Жадана «Інтернат». *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 62. Т. 2. С. 134–140.

Нестерович Ю. (д). Художня реалізація концепту «правда» в поемі Тараса Шевченка «Неофіти». *Геній Шевченка: особистість, творчість, доля* : матеріали Міжнародної наукової конференції (20 березня 2024 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2024. С. 112–114.

Нестерович Ю. (а). «Хотів летіти і вкляк на комі...» : концепт «життя» в поетичній картині світу Олекси Влизька. *Мова, освіта, наука сучасності: виклики міжкультурної комунікації* : матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (22–23 листопада 2024 р.) / за ред. Т. О. Гарасим Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2025. С. 224–226.

Ніконова В. Концепт – концептуальний простір – картина світу: досвід поетико-когнітивного аналізу художнього тексту. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Сер.: Філологія. 2012. Т. 15. № 2. С. 117–123.

Ніконова В. Трагедійна картина світу в поетиці Шекспіра : монографія. Дніпропетровськ: Вид-во ДУЕП, 2007. 364 с.

Новак Г., Лещук Ю. Образна структура концепту MENSCH (ЛЮДИНА) у післявоєнному східнонімецькому мовному просторі (на матеріалі твору Т. Бруссіґа «Герої як ми» / Т. Brussig “Helden wie wir”). URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/153579374.pdf> (дата звернення : 25.05.2024).

Огар А. Суперечливі аспекти поняття «концепт». *Проблеми гуманітарних наук. Філологія*. 2013. Вип. 32. С. 242–252.

Павлушенко О. Концепт «Україна» в індивідуально-авторських картинах світу Т. Шевченка й В. Стуса. *Молодий вчений*. 2019. № 2(2). С. 451–455.

Панфілова Н. Зіставний аналіз внутрішньої організації української лексеми *зрада* та її лексичних відповідників в англійській мові. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. Вип. 67. С. 244–249.

Панфілова Н. Особливості вербалізації концепту *Зрада/Treachery* в українській та англійській мовних картинах світу. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2010. Вип. 8. С. 440–448.

Панфілова Н. Релігійна складова концепту *зрада / treachery* в українській та англійській мовах. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Сер. : Філологічні науки*. 2008. Вип. 80. С. 194–201.

Пасик Л. Концепт як об'єкт дослідження когнітивної лінгвістики. *Актуальні питання іноземної філології*. 2015. № 3. С. 124–128.

Петришин М. Концепт *щастя* в римській лінгвокультурі (на матеріалі «Моральних листів до Луцилія» Сенеки). *Закарпатські філологічні студії*. 2019. Вип. 7(2). С. 76–80.

Підгорна А. Авторська модель світу як одна із форм реалізації індивідуальної концептуальної картини світу (на матеріалі творів сестер Бронте). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного*

університету імені Володимира Винниченка. Сер. : Філологічні науки. 2009. Вип. 81(3). С. 389–392.

Полюжин М. Концептуальна система як базове поняття когнітивної семантики й теорії мовної особистості. *Проблеми романо-германської філології* : зб. наук. праць. Ужгород: Ліра, 2005. С. 5–20.

Полюжин М. Поняття, концепт та його структура. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2015. № 4. С. 212–222.

Полюжин М. М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення : монографія. Ужгород : Закарпаття, 1999. 240 с.

Пономаренко Т. Когнітивна домінанта в індивідуально-авторській картині світу. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 12. С. 166–170.

Попова Т. Психосемантика універсальних етнічних концептів в етномовній картині світу : дис... канд. філол. наук : 10.02.15. Київ, 2004. 196 с.

Потапенко О. Лінгвоконцептологія : монографія. Київ : Освіта України, 2010. 336 с.

Потебня О. Поетика, або $x = a < A$ (лекції з теорії словесности). Львів : Видавництво «Апріорі», 2022. 136 с.

Приходько А. Концепт як об'єкт зіставного мовознавства. *Мова. Людина. Світ. До 70-річчя проф. М. П. Кочергана*. Київ, 2006. С. 212–220.

Приходько А. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики : монографія. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 332 с.

Приходько Г. Когнітивні виміри категорії оцінки. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2021. № 1 (19). С. 143–152.

Приходько Г. Оцінний компонент у семантичній структурі слова. *Вісник Житомирського державного університету. Філологічні студії*. Житомир, 2009. Вип. 45. С. 44–47.

Приходько І. Тема України і національної зради у творчості І.Нечуя-Левицького. *Дивослово*. 2001. №3. С. 48–54.

Прищепя О., Плечко А., Свисюк О. Особливості вербалізації концепту *Україна* в мовомисленні сучасної української молоді. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Філологічні науки*. Київ : Міленіум, 2018. Вип. 292. С. 109–116.

Проскуркіна С. Семантико-синтаксична структура оцінного висловлення. *Мовознавство*. 1995. № 2-3. С. 21–24.

Протопопова К. Концепт «щастя» в художньому вимірі Б. Антоненка-Давидовича. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. Житомир, 2021. Вип. 1. С. 36–48.

Пятковська Т. Концептуальний аналіз у мовознавстві початку ХХІ століття. *Мовні і концептуальні картини світу* : зб. наук. пр. 2021. Вип. 2. С. 109–120.

Рассел Б. Історія західної філософії / пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука. Київ : Основи, 1995. 759 с.

Рудюк Т. Вербалізація концептів *чоловік, жінка* в українській фразеології : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2010. 20 с.

Русанівський В. Слово в поезії. *Рідне слово*. Київ : Наукова думка, 1972. Вип. 6. С. 41–50.

Сазонова О. Дискурс «кохання – зрада – смерть» у творах М. Коцюбинського та М. Могілянського. *Література та культура Полісся. Сер. : Філологічні науки*. 2015. Вип. 78. С. 146–155.

Саїк А. Особливості концептуальної метафори в когнітивному просторі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2019. Вип. 42(3). С. 139–141.

Селіванова О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). Київ : Фітосоціоцентр, 1999. 148 с.

Селіванова О. Світ свідомості в мові : монографія. Черкаси : Ю. А. Чабаненко, 2012. 488 с.

Селіванова О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.

Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. Київ : Просвіта, 2001. 204 с.

Синиця А. Сучасна аналітична філософія: від прагматики мови до концептуалізації свідомості : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка. 2017. 448 с.

Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.

Скаб М. Методика концептуального аналізу: проблеми та вирішення. *Науковий збірник ХДУ. Сер. Лінгвістика* : зб. наук. праць. Херсон: Видавництво ХДУ, 2006. Вип. IV. С. 356–360.

Слухай Н., Снитко О., Вільчинська Т. Когнітологія та концептологія в лінгвістичному висвітленні : навч. посіб. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2011. 367 с.

Слухай Н. Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовно-культурного феномену. *Мовні і концептуальні картини світу* : зб. наук. пр. Київ : КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2002. С. 464.

Совтис Н. Художній текст як відображення мовної картини світу. *Київські полоністичні студії*. 2013. Т. 22. С. 476–479.

Сорокін С., Безручко Є. Вербалізація аксіологічного концепту KADER (ДОЛЯ) у турецькій мовній картині світу. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород, 2022. Вип. 23. Т. 1. С. 171–177.

Старко В. Концепт ГРА в контексті слов'янських і германських культур (на матеріалі української, російської, англійської та німецької мов): дис ... канд. філол. наук: 10.02.15. Луцьк, 2004. 250 с.

Старко В. Про один метод концептуального аналізу. *Наукові записки. Сер.: Філологічні науки*. 2008. Вип. 75 (4). С. 105–109.

Статкевич Л. В. Прозаїзація поезії як елемент художньої картини світу В. Г. Одена. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2016. Вип. 35. С. 83–88.

Степаненко М., Дейна Л. Суб'єктивна та об'єктивна оцінка в українському щоденниковому дискурсі : монографія. Полтава : Дивосвіт, 2018. 264 с.

Срібняк І. Яничарський корпус османської армії (1362 р. – кінець XVI ст.). *Україна у Центрально-Східній Європі*. Київ, 2010. Вип. 9. С. 26–41.

Тертичний О. Вербалізація концептів ВОЛЯ – НЕВОЛЯ і ДЕРЖАВНІСТЬ – БЕЗДЕРЖАВНІСТЬ у поетичних текстах Тараса Шевченка. *Мовознавство*. 2025. №5. С. 45–63.

Тележкіна О. О., Кір'янова О. В. Художньо-виражальні засоби в мовно-поетичній палітрі Агатангела Кримського: типологія і функції. *Культура слова*. 2021. Вип. 95. С. 174–183. Режим доступу: <https://ks.iul-nasu.org.ua/vypusky-zhurnalu/2021-2/zbirnyk-kultura-slova-95-2021.html>

Троша Н. Художня репрезентація концепту «відступник» у літературній творчості Олександра Довженка. *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*. Кривий Ріг, 2019. Вип. 13. С. 138–145.

Тупиця О. Особливості організацію поетичної картини світу. *Філологічні науки*. 2009. Вип. 1. С. 98–104.

Українські приказки, прислів'я, і таке інше : зб. О. В. Марковича та ін. / уклад М. Номис ; упоряд., прим., вступ. ст. М. М. Пазяк. Київ: Либідь, 1993. 764 с.

Фадеева О. Ідіостиль як відображення авторської картини світу у творах гібридного жанру. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Т. 30 (69). № 2. Ч. 1. 2019. С. 138–145.

Федотова О. Комунікативно прагматична типологія оцінних речень. *Мовознавство*. 1988. № 3. С. 70–72.

Фрасинюк Н. Концепт *щастя* у філософській містерії Івана Огієнка «До щастя». *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія : Філологічна*. 2019. Вип. 16. С. 121–125.

Хаїмова І. Розбрат і зрада як причини трагедії української нації у драмі Лесі Українки «Бояриня». *Таврійські філологічні наукові читання : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 26–27 січня*. Навчально-

науковий ін-т філології та журналістики. Київ : Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського, 2018. С. 57–59.

Хайруліна Н. Семіотичні складові образу Юди Іскаріота (на прикладі творів Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Віктора Домонтовича). *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність* : зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2016. Вип. 7. С. 110–117.

Халіман О. Висвітлення проблематики теорії лінгвоаксіології на сторінках журналу «Мовознавство»: аспектуальний огляд лінгвістичних студій. *Мовознавство*. 2019. № 5. С. 58–72.

Халіман О. Граматика оцінки: морфологічні категорії української мови : монографія. Харків : Майдан, 2019. 458 с.

Халіман О. Категорія оцінки у проекції на іменники спільного роду. *Мова і культура*. 2009. Вип. 11. Т. 3(115). С. 169–176.

Харченко Л. Ціннісні виміри концепту щастя у філософії Григорія Сковороди. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Філософія*. 2020. Т. 31(70). № 2. С. 55–60.

Хижняк К. Мотив зради як складник тоталітарного буття у прозі Юрія Андруховича. *Українське літературознавство*. 2013. Вип. 77. С. 79–84.

Хижняк К. Мотиви зради та жертвності у тоталітарній моделі світу в прозі О. Забужко. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Філологія*. 2011. № 963. Вип. 62. С. 157–159.

Хоменська І. Вербалізація концепту УКРАЇНА в українському художньому дискурсі) : дис... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2016. 281 с.

Хрищена О. Поняття мовної та концептуальної картин світу у науці про мову. URL : <https://naub.oa.edu.ua/ponyattya-movnoji-ta-kontseptualnoji-kartyn-svitu-u-nautsi-pro-movu/> (дата звернення: 19.03.2023).

Черненко Г. Аксіологічні пропозиційні структури в українсько- та російськомовному мас-медійному дискурсі України : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01, 10.02.02. Київ, 2018. 513 с.

Черненко Н. Вербалізація концепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ у європейських лінгвокультурах (на матеріалі латинської, французької, англійської та української мов) : дис... канд. філол. наук : 10.02.15. Київ, 2016. 247 с.

Чернишенко І. Методи дослідження концептів у когнітивній лінгвістиці. *Наукові записки. Сер.: Філологічні науки*. 2008. Вип. 75 (4). С. 109–115.

Чобот І. Синтаксичні засоби вираження оцінки у публіцистичному мовленні. *Vivat Academia*. 2003. С. 155–157.

Шевченко Л. Деякі аспекти мовного втілення текстових концептів. *Мовознавство*. 2022. № 6. С. 48–63.

Широкова І. Специфіка та мультимодальні засоби актуалізації індивідуально-авторської картини світу В. Блейка : дис. ... д-ра філософії : 035 Філологія. Запоріжжя, 2021. 295 с.

Шкіцька І. Відображення стереотипних уявлень про жінок у пареміях: польсько-українські паралелі. *МОВА: КЛАСИЧНЕ – МОДЕРНЕ – ПОСТМОДЕРНЕ*. 2024. № 10. С. 135-161. DOI: 10.18523/icmp2522-9281.2024.10.135-161. URL: <http://icmp.ukma.edu.ua/article/view/318782>.

Шостюк З. Поняття «концепт» в історієтворчому ключі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філологічна*. 2015. Вип. 57. С. 132–134.

Штолцел Ю. Теорія фреймового аналізу. Матеріали щорічної підсумкової конференції професорсько-викладацького складу факультету іноземної філології ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 26 лютого 2019 року. Ужгород : ТОВ «Поліграфцентр «Ліра»», 2019. С. 85–87.

Яремко Я. Стратифікація концепту. *Мовознавство*. 2009. № 1. С. 60–69.

Яремчук А. Мовна картина світу – концептуальна картина світу – художня картина світу: параметричні ознаки й характер співвідношення. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2020. Т. 8(1). С. 69–76.

Ясногурська Л. Концепт ЗРАДА: лінгвокультурний та корпуснобазований підходи (на матеріалі української та англійської мов) : дис ... канд. філол. наук : 10.02.15. Рівне, 2018. 246 с.

Ясногурська Л. Концептосфера ЗРАДА у зіставно-типологічному та лінгвокультурологічному висвітленні (на матеріалі української та англійської мов). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Філологічна. 2017. Вип. 64(2). С. 216–219.

Bartmiński J. Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. *Profilowanie projeńć*. Wybor prac. Lublin, 1993. S. 90–108.

Bartmiski J., Panasiuk J. Stereotypy jezykowe. *Wspolczesny jezyk polski*. Lublin, 2001. S. 371–395.

Berkeley G. A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge. Hackett Publishing, 1982. 105 p.

Bierwisch M. Formal and Lexical Semantics. *Proceedings of the XIII International Congress of Linguistics*. Tokyo, 1983. P. 122–124.

Fillmore C. J., Baker C. A Frames Approach to Semantic Analysis. *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis* / B. Heine, H. Narrog (Eds.) Oxford: Oxford Un-ty Press, 2010. P. 313–340.

Gadamer H.-G. Gesammelte Werke Bd.1: Hermeneutik I: Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. J. c. B. Mohr (Paul Sieb eck) Tübingen, 1990. 494 s.

Heidegger M. Gesamtausgabe. Bd 4. Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung. Frankfurt am Main, 1981. 208 s.

Heidegger M. Gesamtausgabe. Bd 65. Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis), hrsg. von F.-W. von Herrmann. Frankfurt am Main, 1989. 522 s.

Heidegger M. Sein und Zeit. Max niemeyer verlag tübingen. URL : <https://archive.org/details/HeideggerMartinSeinUndZeit/mode/2up> (datum der Bewerbung 25.03.2023).

Heidegger M. The Age of the World Picture. *Science and the Quest for Reality*. Palgrave Macmillan, a division of Macmillan Publishers Limited. 1997. P. 70.

Heidegger M. The Origin of the Work of Art. 1950. URL : https://www.academia.edu/2083177/The_Origin_of_the_Work_of_Art_by_Martin_Heidegger (access date 19.04.2023).

Heidegger M. *Unterwegs zur Sprache*. Stuttgart : Klett-Cotta, 2022. 392 s.

Heidegger M., Gadamer H-G. *Der Ursprung des Kunstwerkes: mit der «Einführung» von Hans-Georg Gadamer und der ersten Fassung des Textes*. Klostermann, 2012. 118 s.

Humboldt W. «On Language»: *On the Diversity of Human Language Construction and its Influence on the Mental Development of the Human Species (Cambridge Texts in the History of Philosophy)*. Cambridge University Press; 2nd edition. 2000. 344 p.

Humpton J. A., Dubois D. *Psychological Models of Concepts. Categories and Concepts: Theoretical Views and Inductive Data Analysis*. London: Academic Press, 1993. P. 11–34.

Jackendoff R. *What is a concept? Frames, Fields, and Contrasts. New Essays in Semantics find Lexical Organization*. Hillsdale, 1992. 154 p.

Johnson-Laird Ph. N. *The Computer and the Mind: an Introduction to Cognitive Science. Linguistic Society of America*. Vol. 65. N. 4 (Dec., 1989). P. 800-811.

Kosovych O., etc. *The linguocultural concept wine as a gastronomic fragment of the world language picture and its reflection in the mentality of the French and the British : collective monograph / Multidimensional space of philology*. Chernivtsi, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, 2020. P. 145-167.

Paivio A. *Mental Representation. A Dual Coding Approach*. New York, 1986. 340 p.

Sapir E. *Grading, a study in semantics. Philosophy of Science*. 1944. Vol. 11. №. 2. P. 93–116. URL : <https://www.jstor.org/stable/184355> (access date: 21.03.2023).

Sapir E. *Language. An Introduction to the Study of Speech*. New York : Harcourt, Brace and Company, 1921. 258 p.

Scheler M. *Ordo amoris*. Caparros Editores, 1996. 100 p.

Schwarz M. *Einführung in die kognitive Linguistik*. 3. Auflage. Tübingen: Francke, 2008. 289 s.

Vorobyova O. Linguistic Signals of Addressee-Oriented in the Source and Target Literary Text : A Comparative Study. *The Parasession on Theory and Data in Linguistics*. Chicago : Chicago Linguistic Society, 1996. P. 165–175.

Weisgerber L. Muttersprache und Geistesbildung. Vandenhoeck & Ruprecht, 1929. 170 s. URL : https://books.google.com.ua/books?id=PswKAAAAAAAJ&hl=uk&source=gbs_book_other_versions_r&cad=3 (datum der Bewerbung 20.05.2023).

Wierzbicka, A. Lexicography and Conceptual Analysis. Ann Arbor : Karoma, 1985. 327 p.

Wittgenstein L. A lecture on ethics. *The Philosophical review*. 1965. Vol. 74. № 1. P. 3–12. URL : <https://www.jstor.org/stable/i338234> (access date: 23.01.2023).

Wittgenstein L. Culture and Value. University of Chicago Press. Chicago, 1984. 195 p.

Wittgenstein L. Logisch-Philosophische Abhandlung. Tractatus Logico-Philosophicus. London, Routledge & Kegan Paul. URL : <https://people.umass.edu/klement/tlp/tlp.pdf> (access date: 14.05.2023).

Whorf B.L. The relation of habitual thought and behavior to language. *Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf* ; edited by J.B. Carroll. Cambridge, Massachusetts : MIT Press, 1956. P. 134–159. URL : <https://dn790009.ca.archive.org/0/items/languagethought00whor/languagethought00whor.pdf> (access date: 02.04.2023).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

ЕСУМ : Етимологічний словник української мови : у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.

ЗУЕ : Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.

ПССУМ : Караванський С. Практичний словник синонімів української мови : 4-те вид., опрац. і значно допов. Львів : БаК, 2012. 523 с.

СЛТЕ : Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 718 с.

СУМ : Словарь української мови / упор. Б. Грінченко. URL : <https://hrinchenko.com> (дата звернення: 12.03.2024).

ССКУ : Словник символів культури України / за заг. ред. Б. Г. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. Київ : Міленіум, 2002. 260 с.

СУМ-11 : Словник української мови в 11 т. URL : <http://sum.in.ua> (дата звернення: 21.05.2023).

СУМ-20 : Словник української мови в 20 т. URL : <https://sum20ua.com> (дата звернення: 21.05.2023).

СФУМ : Словник фразеологізмів української мови / НАН України, Ін-т укр. мови, Укр. мов.-інформ. фонд / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. ; відп. ред. В. О. Винник. Київ : Наук. думка, 2003. 786 с.

СОТКДЛ : Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 196 с.

УАС: Мартінек С. В. Український асоціативний словник : у 2 т. Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. Т. 1–2.

OED: A New English Dictionary on Historical Principles as The Oxford English Dictionary: In 12 v. is reprint of the original 10 v. Oxford: Clarendon Press, 1970. V. 2. 1308 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

- Жадан С. Арабески. Чернівці : Меридіан Черновіц, 2025. 136 с.
- Жадан С. Біг Мак. Чернівці : Видавець Померанцев Святослав, 2023. 368 с.
- Жадан С. Ворошиловград. Чернівці : Видавець Померанцев Святослав, 2023. 552 с.
- Жадан С. Гімн демократичної молоді. Чернівці : Видавець Померанцев Святослав, 2023. 240 с.
- Жадан С. Депеш Мод. Чернівці : Видавець Померанцев Святослав, 2023. 328 с.
- Жадан С. Інтернат. Чернівці : Видавець Померанцев Святослав, 2022. 336 с.
- Жадан С. Месопотамія. Чернівці : Видавець Померанцев Святослав, 2023. 456 с.
- Жадан С. ANARCHY IN THE UKR. Луганський щоденник. Бігти, не зупиняючись. Чернівці : Видавець Померанцев Святослав, 2023. 384 с.
- Іваничук Р. Бо війна – війною... : роман / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2020. Т. 13. 283 с.
- Іваничук Р. Вогненні стовпи : тетралогія. Харків : Фоліо, 2019. 507 с.
- Іваничук Р. Вода з каменю. Саксаул у пісках : романи / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2019. Т. 9. 444 с.
- Іваничук Р. Євангеліє від Томи : триптих повістей. Харків : Фоліо, 2011. 318 с.
- Іваничук Р. Жарінь. Зупинись, подорожній! : роман, повість / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2017. Т. 3. 315 с.
- Іваничук Р. Журавлиний крик : роман / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2019. Т. 12. 443 с.
- Іваничук Р. Злодії та Апостоли : повісті / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2021. Т. 22. 189 с.

Іваничук Р. І земля, і зело, і пісня : іст. оповідання, повісті / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2021. Т. 20. 318 с.

Іваничук Р. Країна ірредента : політ роман / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2021. Т. 24. 221 с.

Іваничук Р. Край битого шляху : трилогія / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2017. Т. 2. 443 с.

Іваничук Р. Люлька з червоного дерева : новели, оповідання та оповідки 1976 – 2016 рр. / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2019. Т. 8. 351 с.

Іваничук Р. Мальви : роман, есей / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2019. Т. 4. 235 с.

Іваничук Р. Манускрипт з вулиці Руської : роман / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2019. Т. 7. 218 с.

Іваничук Р. Місто : повісті / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2018. Т. 5. 250 с.

Іваничук Р. Орда : роман / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2020. Т. 15. 219 с.

Іваничук Р. Тополина заметіль : новели та оповідання 1954 – 1975 років / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2018. Т. 21. 335 с.

Іваничук Р. Торговиця : роман / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2022. Т. 30. 222 с.

Іваничук Р. Хресна проща : романний триптих / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2022. Т. 27. 349 с.

Іваничук Р. Через перевал : химерний роман / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2021. Т. 21. 221 с.

Іваничук Р. Черлене вино : роман / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2018. Т. 6. 170 с.

Іваничук Р. Четвертий вимір : роман / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2019. Т. 10. 217 с.

Іваничук Р. Шрами на скалі : роман / упор. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор,
Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2019. Т. 20. 251 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Основні концептуальні смисли концепту «зрадник»
у прозовій творчості Романа Іваничука**

ЛСГ «назви зрадників рідного краю, держави, народу»	ЛСГ «номінації зрадників побратимів, рідних, друзів»	ЛСГ «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе»
<p><i>Підгрупа «зрадники рідного краю, держави, народу»</i></p> <p>‘той, хто стає зрадником через дезертирство’</p> <p>‘той, хто є псевдопатріотом’</p> <p>‘той, хто шпигує, шпигун’</p> <p>‘той, хто веде міжусобну боротьбу, міжусобник’</p> <p>‘той, хто зраджує національні інтереси’</p> <p>‘представники влади як зрадники’</p> <p>‘лояльний до окупаційної влади’</p> <p>‘той, хто є катом власного народу’</p> <p>‘той, хто відмовляється</p>	<p><i>Підгрупа «зрадники соратників по боротьбі»</i></p> <p>‘той, хто виказує побратимів’</p> <p>‘той, хто вбиває побратимів’</p> <p>‘той, хто зраджує політичних союзників’</p> <p>‘той, хто зраджує свого рятівника’</p> <p>‘вожак (ватажок), що зраджує своїх’</p> <p>‘той, хто зламав присягу’</p> <p><i>Підгрупа «зрадники рідних, коханих»</i></p> <p>‘той, хто зраджує дружину / чоловіка’</p> <p>‘той, хто відмовився від</p>	<p><i>Підгрупа «зрадники Бога, віровідступники»</i></p> <p>‘той, хто змінює віру заради порятунку’</p> <p>‘той, хто під тиском зрадив свої релігійні переконання’</p> <p>‘той, хто зраджує віру предків’</p> <p>‘той, хто потурчився’</p> <p>‘релігійний діяч як зрадник’</p> <p>‘духівник як зрадник, який прислужує владі’</p> <p>‘той, хто зрадив Бога; безбожник’</p> <p><i>Підгрупа «особи, які зраджують самих себе»</i></p> <p>‘той, хто наговорює на</p>

<p>від батьківщини’</p> <p>‘той, хто став чужинцем серед своїх’</p> <p>‘той, хто став ворогом для земляків’</p> <p>‘той, хто бере участь в національних власного народу’</p> <p>‘той, хто співпрацює зі спецслужбами на шкоду співвітчизникам’</p> <p>‘той, хто працює на благо чужого народу’</p> <p>‘той, хто став відступником’</p> <p>‘той, хто є донощиком’</p>	<p>коханої людини заради вигоди’</p> <p>‘той, хто стає двоєженцем’</p> <p>‘той, хто ласий до жінок, дівчат; бабій’</p> <p>‘той, хто відрікся від сім’ї’</p> <p>‘той, хто позбавив життя родича’</p> <p>‘той, хто відвернувся від рідних у важку хвилину’</p> <p>‘той, хто зганьбив родину’</p> <p>‘той, хто зрадив своїх дітей (про батьків)’</p>	<p>себе’</p> <p>‘той, хто майже втратив власну ідентичність’</p> <p>‘той, хто перестав боротися, здався’</p> <p>‘той, хто зрадив свою совість’</p>
<p><i>Підгрупа «особи з комплексом національної меншовартості»</i></p> <p>‘той, хто відмовляється від власного імені’</p> <p>‘той, хто став яничаром’</p> <p>‘той, хто соромиться свого походження’</p> <p>‘той, хто відмовляється розмовляти рідною мовою’</p> <p>‘той, хто цурається своєї</p>	<p><i>Підгрупа «зрадники друзів, колег»</i></p> <p>‘той, хто зрадив друга’</p> <p>‘той, хто зрадив наставника’</p> <p>‘той, хто зрадив своїх вихованців’</p> <p>‘той, хто зрадив ближнього’</p>	

<p>культури’</p> <p>‘той, хто не має національної гордості’</p> <p>‘той, хто готовий проміняти національну пам’ять на сите життя’</p> <p><i>Підгрупа «люди із задатками зрадництва»</i></p> <p>‘той, хто є запроданцем’</p> <p>‘той, хто є пристосуванцем’</p> <p>‘той, хто є конформістом’</p> <p>‘той, хто є підлабузником’</p> <p>‘той (та), хто заробляє, продаючи себе (повія)’</p> <p>‘той, хто вислугується перед ворогом’</p> <p>‘той, хто шкодить співвітчизникам заради вигоди’</p> <p><i>Підгрупа «байдужі люди як зрадники»</i></p> <p>‘той, кого не цікавить його походження’</p> <p>‘той, хто не має власної</p>		
--	--	--

<p>думки’</p> <p>‘той, хто ігнорує страйк’</p> <p>‘той, кому байдуже до своєї історії, родової пам’яті’</p> <p>‘той, хто не має власної думки’</p>		
--	--	--

**Основні концептуальні смисли концепту «зрадник»
у прозовій творчості Сергія Жадана**

ЛСТ «назви зрадників рідного краю, держави, народу»	ЛСТ «номінації зрадників рідних, колег, друзів»	ЛСТ «найменування зрадників Бога, релігії і самих себе»
<p><i>Підгрупа «зрадники держави і свого народу»</i></p> <p>‘той, хто зрадив Батьківщину’</p> <p>‘той, хто симпатизує ворогові’</p> <p>‘той, хто зраджує державні інтереси’</p> <p>‘представник влади як зрадник’</p> <p>‘той, хто є сепаратистом’</p> <p>‘той, хто є колаборантом’</p> <p>‘той, хто відвідує проросійські мітинги’</p> <p>‘той, хто є прихильником Росії’</p> <p>‘той, хто є донощиком’</p> <p>‘той, хто носить георгіївську символіку’</p> <p>‘той, хто забуває</p>	<p><i>Підгрупа «зрадники рідних, коханих»</i></p> <p>‘той, хто зраджує дітей’</p> <p>‘той, хто зраджує батьків’</p> <p>‘той, хто зраджує сестру / брата’</p> <p>‘той, хто зраджує дружину / чоловіка’</p> <p>‘той, хто зраджує наречену / нареченого’</p> <p>‘той, хто зраджує кохану / коханого’</p> <p>‘той, хто підставив родича’</p> <p><i>Підгрупа «зрадники колег, друзів»</i></p> <p>‘той, хто підвів колег по роботі’</p> <p>‘той, хто зрадив колег по партії’</p>	<p>‘релігійний діяч як зрадники християнських цінностей’</p> <p>‘служитель церкви московського патріархату як зрадник’</p> <p>‘той, хто зраджує свою мрію’</p> <p>‘той, хто зраджує своє місто’</p> <p>‘той, хто зраджує предмети’</p>

<p>Батьківщину’</p> <p>‘той, хто є дезертиром’</p> <p>‘той, хто переховується від служби в армії’</p> <p>‘поліцейський як зрадник’</p> <p>‘той, хто є корупціонером’</p> <p>‘той, хто наживається на війні’</p>	<p>‘той, хто зрадив друга’</p> <p>‘той, хто зрадив довірених йому людей, зрадливий лідер’</p>	
<p><i>Підгрупа «люди із задатками зрадництва»</i></p> <p>‘той, хто легко зрікається української мови’</p> <p>‘той, хто легко пристосовується’</p> <p>‘той, хто ностальгує за СРСР’</p> <p>‘той, хто співпрацював із КГБ’</p> <p>‘той, хто продається’</p> <p>‘боягузлива людина як зрадник’</p>		
<p><i>Підгрупа «байдужі люди як зрадники»</i></p> <p>‘той, хто залишається</p>		

<p>осторонь'</p> <p>'той, хто є політично несвідомим'</p> <p>'той (та), хто заробляє, продаючи себе (повія)'</p>		
--	--	--

Публікації здобувача за темою дисертації**Статті у виданнях, що включені до категорії «Б»****переліку наукових фахових видань України**

1. Нестерович Ю. Вербалізація концепту «зрадник» у романі Р. Іваничука «Вогненні стовпи». *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 8. С. 97–103. DOI <https://doi.org/10.24919/2518-1602.2023.14>
2. Нестерович Ю. Концепт «зрадник» в українській паремійній картині світу. *Folium*. Івано-Франківськ : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 6. с. 126-131. DOI <https://doi.org/10.32782/fohium/2025.6.18>
3. Нестерович Ю. Проблема яничарства у лінгвоконцептуальному висвітленні (на матеріалі роману Р. Іваничука «Мальви»). *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 28. Т. 1. С. 60–66. DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.28.1.11>
4. Нестерович Ю. Роль аксіологічного складника в структурі концепту «зрадник» (на матеріалі повісті Романа Іваничука «Євангеліє від Томи»). *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 75. Т. 2. С. 187–192. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/75-2-29>
5. Нестерович Ю. Функціонально-стилістичні особливості лінгвальних засобів вираження концепту. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2024. Вип. 34. Т. 1. С. 141–146. DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2024.34.1.24>
6. Нестерович Ю. Художня реалізація концепту «зрадник» у романі Сергія Жадана «Інтернат». *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 62. Т. 2. С. 134–140. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/62-2-21>

7. Нестерович Ю., Вільчинська Т. Номінативне поле концепту «зрадник» у прозовій творчості Сергія Жадана. *Вісник науки та освіти. Серія «Філологія»*. 2026. №1(43). С. 892-904. DOI [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2026-1\(43\)-892-904](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2026-1(43)-892-904)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Нестерович Ю. Аксіологічний компонент концепту «зрадник» (на матеріалі роману С. Жадана «Інтернат»). *Лінгвістика й лінгводидактика: здобутки і перспективи розвитку* : матеріали ювілейної Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців (06–07 грудня 2024 р.) : збірник тез доповідей / редкол. Т. О. Євтушина, Л. І. Прокопенко, Ж. Д. Горіна, Н. Ф. Босак. Одеса: ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2024. С. 111–116.

9. Нестерович Ю. Аксіологічні параметри концепту «зрадник» у романі Р. Іваничука «Мальви». *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід* : збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції (11–12 травня 2023 р.), м. Тернопіль. Ред. кол.: Н. Л. Морська Л. М. Литвин, Г. А. Поперечна. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В. 2023. С. 95–98.

10. Нестерович Ю. Актуалізація проблеми зради в умовах воєнних дій: концептуальний аспект (на матеріалі роману Сергія Жадана «Інтернат»). *Досвід та вдосконалення якості практичної підготовки: постковідні та мілітарні виклики* : матеріали міжфакультетського навчально-методичного семінару. Тернопіль : Вектор, 2023. С. 67–70.

11. Нестерович Ю. Антропоніми як вербалізатори концепту «зрадник». *Trends and Prospects for the Development of Science and Education* : Proceedings of the International Scientific Conference (2024, April 20). Oxford, UK : Bookmundo, 2024. С. 145–147.

12. Нестерович Ю. Засоби вербалізації категорії оцінки в новелі «Розбита богиня» Уласа Самчука. *Куди тече українська річка: творчий універсум Уласа Самчука (до 120-річчя від дня народження українського письменника)*: збірник

тез міжнародної наукової конференції (20 лютого 2025 р.) / упоряд. С. Бородіца. Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2025. С. 45-50.

13. Нестерович Ю. Концепт «зрадник» в українській фразеологічній картині світу. *Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції* : збірник матеріалів XXVII Всеукраїнської науково-практичної конференції (15 травня 2025 р.). Київ : Видавництво Європейського університету, 2025. С. 262-264.

14. Нестерович Ю. Концепт «щастя» в поетичній картині світу Юліуша Словацького. *Юліуш Словацький: діалог слов'янських лінгвокультур* : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (28-29 березня 2024 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2024. С. 86–91.

15. Нестерович Ю. Конотативне забарвлення концепту «зрадник» у прозовій творчості Сергія Жадана. *Наука та освіта в умовах викликів сьогодення* : матеріали III Міжнародної науковопрактичної конференції / Міжнародний гуманітарний дослідницький центр (м. Чернігів, 29 січня 2026 р.). Research Europe, 2026. С. 225-228.

16. Нестерович Ю. Номінативне поле концепту «зрадник» у повісті Р. Іваничука «Євангеліє від Томи». *Українська філологія в контексті розвитку європейської наукової думки* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, присвячені 85-річчю від дня народження професора Дмитра Бучка (10–11 листопада 2022 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 87–91.

17. Нестерович Ю. Номінативне поле концепту «зрадник» у художній творчості Романа Іваничука. *Litteris et artibus: нові горизонти* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. Вип. X. Ч. 1. Кременець : ВЦ КОГПА ім. Тараса Шевченка, 2025. С. 66-70.

18. Нестерович Ю. Особливості лінгвалізації концепту «зрадник» у повісті Богдана Лепкого «Крутіж». *«Колисав мою колиску вітер рідного Поділля»: творчий феномен Богдана Лепкого» (до 150-річчя від дня народження*

українського митця) : збірник тез міжнародної наукової конференції (9-10 листопада 2022 року). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2022. С. 114–117.

19. Нестерович Ю. Оцінний компонент концепту «зрадник» у повісті Богдана Лепкого «Крутіж». *«Велике і вічне...»: Михайло Федосійович Гетманець*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (15–16 вересня 2023 року). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2023. С. 82–85.

20. Нестерович Ю. Роль оцінного компонента в структурі концепту «зрадник» (на матеріалі роману-тетралогії Р. Іваничука «Вогненні стовпи»). *Наука в епоху соціокультурних змін: реалії та перспективи* : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених (27 жовтня 2023 р. Дніпро, 2023 р.). С. 134–137.

21. Нестерович Ю. Художня реалізація концепту «правда» в поемі Тараса Шевченка «Неофіти». *Геній Шевченка: особистість, творчість, доля* : матеріали Міжнародної наукової конференції (20 березня 2024 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2024. С. 112–114.

22. Нестерович Ю. «Хотів летіти і вкляк на комі...» : концепт «життя» в поетичній картині світу Олекси Влизька. *Мова, освіта, наука сучасності: виклики міжкультурної комунікації* : матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (Тернопіль, 22–23 листопада 2024 р.) / за ред. Т. О. Гарасим Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2025. С. 224–226.